

Р. ЙУСУПОВ, Р. ИДИЛОВА

УЙГУР ӘДӘБИЯТИ

Умумий билим беридиган мәктәпниң
6-сınıpsi үчүн дәрислик

Қазақстан Жумхурийити Билим вә пән министрлиги төвсийә қылған

6

Алмұта «Атамұра» 2018

УДК 373.167.1
ББК 83.3 (5 Уйг) я 72
Й 94

Дәрислик Қазақстан Жүмһурийитиниң Билим вә пән министрлиги тәстиқлигән асасий оттура билим беріш сәвійесиниң 5–9-сипилерига бекішланған «Уйгур әдебияти» пәниниң иеңілаланған мәзмундикі Типлиқ оқытуш программасына мұвапиқ тәйярланды.

Шәртлик бөлгүлөр

	соалларға жақап беріндер		ядқа елиндер
	тапшуруқни язмиче орунлаңдар		ижадий тапшуруқ
	әдипләр пикри		жұп билән иш
	сазни тиңшашылдар		топ билән иш
		тор бетидин издиниши	

Йұсупов Р. вә б.
Й 94 Уйгур әдебияти: Умумий билим беридиган мектепниң 6-сыннан үчүн дәрислик / Р. Йұсупов, Р. Идилова. – Алматы: Атамұра, 2018. – 160 бет.

ISBN 978-601-331-270-5

УДК 373.167.1
ББК 83.3 (5 Уйг) я 72

ISBN 978-601-331-270-5

© Йұсупов Р., Идилова Р., 2018
© «Атамұра», 2018

Бөлүм		Мүэллини	Өсөрниң нами	Жанри
1- чарәк	XI əсир уйгур әдәбияти	Йұсуп Хас Һажип Махмут Қәшқәрий	«Қутадғу билик» «Түркій тиллар дива- ни»	Нәсири
	XIV əсир уйгур әдәбияти	Рәбғузи	«Қиссәи Рәбғузи»	Нәсири
	XV əсир уйгур әдәбияти	Әлишер Навайи	«Натәмтай» «Шир вә дурраж»	Некайә
	XVIII–XIX əсир уйгур әдәбияти	Билал Назим	«Назугум»	Қиссә
2- чарәк		Нур Исрайилов	«Құнләр»	Повесть
		Қадир Һасанов	«Жигирмә сәккиз» «Ризвангүл»	Шеир
		Исмайил Саттаров	«Мәхсәт» «Биз йеңимиз»	Шеир
		Незмәт Абдуллин	«Дилкәшләр»	Некайә- баллада
3- чарәк		Турғун Алмас	«Вәтән» «Мәктәпкә»	Шеир
		Илия Бәхтия	«Тұгулған әлгә муһәббитим бар» «Вәтән»	Шеир
		Лутпулла Мутәллип	«Көкләм ишқи» «Яшлик үгән»	Шеир
		Турған Тохтәмов	«Дадамниң жұгиси»	Некайә
4- чарәк		Абдуғопур Құтлуқов	«Дутар»	Баллада
		Илахун Жәлилов	«Чана»	Некайә
		Абдумежит Дәләтов	«Тиз пүкәргән» «Дораймән дәп» «Дутарим»	Шеир
		Абай Құнанбаев	Қара сөзләр	Қара сөз
		Чинғиз Айтматов	«Оғлум билән көрушүш»	Некайә

XI ӘСИР УЙФУР ӘДӘБИЯТИ

ЙҰСУП ХАС ҺАЖИП

Китап нами қойдум «Қутадғу билик»,
Құтатсун оқуциға пүтсун илим.

XI әсирдө уйғур тили, әдәбияти, мәдениити вә сөнъити алайында тәрәқкій әтти. Йұсуп Ҳас Һажипниң ижадийити шунинң бир испатидур. Классик шаир һәм алим Йұсуп Ҳас Һажип Баласағун шәһиридә дүнияға кәлгән. У «Қутадғу билик» (бәхит-саадәткә йәткүзгүчи илим) дастанини 1069-жили Қәшкәрдә язған. Мәзкүр әсәрдә дәләтни қандак башқурууш һәм уни башқурғучиларниң қандак адәм болуш лазимлиги һәккідә тәпсилий ейтилиду. Дастан аласән сәксән бәш баптын ибарәт болуп, униң дәсләпки он икки бабида муәллип тәңри, пәйғембәр вә униң сахабилирини (Мұхәммәт пәйғембәрни көргөн һәм мусулман болуп, униң сөһбитидә болған адәмләр), Қараханилар падишиасини мәдһийиләйду, билим вә әқил, тил вә униң пәзиләтлири, яхшилиқ вә яманлық һәм башқыму мәсилеләр әтрапида мұлаһизиләр жүргүзиду. Әдип төрт түрлүк хисләтни, йәни адаләтни Құнтуғди, дәләтни Айтолди, әқилни Өгдүлмиш, қанаәтни Одғурмиш охшаш символлук образларға мүжәссәмләштүриду.

Дастанда дәләтни идарә қылғучи шаһлар жүръетлик, вижданлиқ, иманлық, адаләтлик, қанаәтлик, парасәтлик, илим-билим сәвийиси үстүн болуши керек, дәләтни дурус башқұргандила, хәлиқницә бәхит-саадити ашиду, деген идея алға сүрүлиду.

Әдип илим-билимсиз, һәртәрәплімә мәлumatлиқ әрбапсиз күчлүк һәм адаләтлик дәләт қурууш мүмкін әмәслигини баянлайду. Униң үчүн көп издинип, көп оқуп, әрәп вә парс тиллирини мукәммәл үгинишкә, илим-билимни пухта егиләшкә чақириду.

Әрәпчә, тажикчә китаплар оқуш,
Бизниң тилемизчә бу йұмғи уқум.
Билимни бүйүк бил, оқушни улук,
Бу икки йүксөлтур құлниму толук.

Күмүч қалса алтун мениндін саңа,
Уни тутмиғил сөн бу сөзгө тәңа.
Күмүч ишләтсә, тұғәл йоқилур,
Сөзүмни ишләтсә, күмүч қазинур.

Әлчиликтің әвәтишкә қандақ киши ярайдиганлиги тогрисида

Бу әлчи болушқа сәрә әр керәк,
Билимлик, әқиллик, жәсур, тағ йүрәк.
Худа құллари ичрә әң хиллири,
Киши яхшиси әрди әлчилири.
Бу әлчи билән көп ишлар қилинур,
Тола убдан ишлар әлчидин келур.
У болғай әқиллик, һәр ишта бесик,
Билим лазим билишкә сөз йолин жиқ.
Утуқлуқ орунлай десә өз ишин,
Түзүк уқмақ керәк сөзниц ич-тешин.
Ишиткин, жаһандар бәг, әр немә дәр,
Билимлик вә әлгә өзи рәhbәр әр:
Әй, өқли толук әр, билимликни бил,
Билимлик кишини сөн әлちょң қил.
Әқил ишләтсә һәр ишта баштила,
Утуқлуқ болур иш, синидим тола.
Ишләтсә һәр ишта билимни алим,
Еришкәй у ишқа утуқлә даим.

Өгдүлмишниң елиkkә әқилни сүрәтләп бәргәнлиги баянида

Жавап бәрди Өгдүлмиш, ейтти: әқил –
Қилиғи дурус, құммити тола, бил.
Йузи, түркі көркәм, йешидур кичик,
Пұтұн яхшилиққа болур у кечик.
Сәвирлик, силиқ, хулқи юмшақ яман,
Дили һәммә жәнлиқ үчүн меһриван.
Қәйәргө сунса қол түзитип барур,
Сөзи йәтсә нәгә, шу йәрдә өтүр.

Иссиқ йұз, умумға сөйүмлүк ерур,
Кишиләргө пайда униңдин тегур.
Көзи иттик унин, қараши йирақ,
Нәр ишқа киришсә басар чиң аяқ.
Ничә булғунақ ишни тутса сүзәр,
Ничә болса түгүнләр, бақса йешәр.
Сол-оң бирлә алди-арқидин бақар,
Пұтұн ишқа чарә билән вақит тапар.
Йетәр қачқучига, учқанни тутар,
Бузукни түзәр ол, сунуқни таңар.
Әқилсиз пушайманда дәр: әй әқил –
Сениңсиз ерурмән толағемдә, бил.
Сениңдин маңа бир ұлуш тәгмиди,
Киши көңли сәңсиз һаят болмиди.
Әқил бир чирактур, көзи йоққа көз,
Өлүк тәнгә жан ол, гача тилға сөз.
Әқиллик әқилғә дегәй: йолдишим,
Нә яхши әшим сән түзәрдә ишим.
Әқил оң ишләр, у тәтүр ишлимәс,
Пұтұнләй ерур чин, у мәккар әмәс.
Әқил кимдә болса, шудур бәлгүси,
Бу бәлгү билә у әқил билгүси.
Әң авал әқилниң қилиғи оңай,
Дуруслук билән у йүрәр йил вә ай.
Әқиллик, дурус һәм силиқ сөз-тил,
Дурус һәм толуқтур унин пеили.
Юваш һәмдә тинч көп сәвирлик ерур,
Йетәрлик көрүп ишни салмақ қилур.
Қери қилиғи, лекин йигиттәк турар,
Мушавурму, құлму уни ахтуар.
Бу сөзни оқи әмди, охшар буңа,
Оқуғанчә мәна ечилгай саңа:
Қилиқта қери, өзи яштур әқил,
Әқил қайды болса, униңға есил.
Яшлиғи сөйүмлүк, қериса бесиқ,
Ерур нәпи тола, юмшақ, кичик дил.

Тилниң пәзилити билән қусури вә пайдиси билән зийини баянида

Әқил һәм билим тәржимани бу – тил,
Рошән тил кишини йорутқучи, бил!
Қәдирлик қилар тил, тапар бәхт киши,
Қилар әрни тил хар, кетәр һәм беши.
Ишиктә тураг арсландур бу тил,
Әй, өйлүк һәзәр қыл, бешиң йәйду, бил.
Нимә дәйду тилдин жапа көргән әр,
Құлақ сал, әмәл қыл, диққитиңни бәр:
Жапа салди тилим маңа көп қетим,
Кесилмәстә башим, кесәй мән тилим.
Сөзүңни күзәткин, бешиң кәтмисун,
Тилиңни күзәткин, чишиң сұнмисун.
Бир алым деди тил үчүн пухта сөз,
Ая тил игәси күзәт башни өз.
Исәнлик тилисәң әгәр сән өзүң,
Тилиңдин чиқарма ярақсиз сөзүң.
Билип сөзлисә сөз, билим санилур,
Билимсиз сөзи өз бешини йейур.
Тола сөздә артуқ пайда көрмидим,
Йәнә сөзлимәйму пайда тапмидим.
Тола сөзлимә сөз, бирәр сөзлә аз,
Түмән сөз түгүндін бу бир сөздә яз.
Киши болғуси шаң өсүп сөз билән,
Тола сөз бешиңни қилар йәр төвән.
Билим дәр «мәмәданә», көп сөзлисәң,
Гачча дәйду сөзни әгәр демисәң.
Пасаңәт билә қыл шуңа сән сөзүң,
Пәсиң болса тилиң, өсәрсән өзүң.
Тилиңни күзәт бәк, күзитиләр баш,
Сөзүңни қисқа қыл, узартылар яш.
Бу тил пайдиси көп, зиянму тола,
Ара махтилур, миң сөқилур ара.
Әгәр мундағ болса, билип сөзлә сөз,
Сөзүң болсун көсиз қарғу үчүн кез.
Ениңки, билимсиз бир қарғу ерур,
Билимдин нәсип ал, билимсиз йүгүр.

Түгүлған өләр, көр, қалур бәлгүсиз,
Сөзүң яхши болса, өзүң өлгүсиз.
Әр икки нимәдин қеримас өзи,
Бири яхши иш, бири яхши сөзи.
Киши туғди, өлди, сөзи қалди, көр,
Өзи кәтти инсан, ети қалди, көр.
Өлүмсиз наятни тилисөң өзүң,
Қил яхши, әй, неким, хулқуң һәм сөзүң.
Қилип мәдни тилни, ара сөкмигим,
Саңа сөз уқтурууш еди тилигим.
Пәкәт сөзлимәсликни әқил халимас,
Керәк сөзни сөзләр киши, йошурмас.
Сөзүмни дедим мән баламға, Батур,
Мениңдин төвән у, нечүк тәң болур?
Әй, оғлум, дедим мән саңа бу сөзүм,
Саңа бу насатимни бәрдим өзүм:
Күмүч қалса алтун мениңдин саңа,
Уни тутмиғин сән бу сөзгө тәңа.
Күмүчни ишләтсә, түгәр, йоқилур,
Сөзүмни ишләтсә, күмүш қазинур.
Кишидин кишигә мирас сөз қалур,
Мирас сөзни тутсаң, йұз пайда болур.
Қавақ түрмә бүгүн, әң дана маңа,
Йәнә өзүр ейтсам әйминип саңа.

Әдип пикри

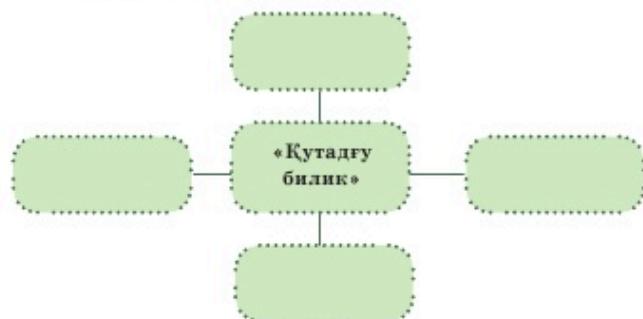
«Һәрқандак дәләтниң ихтисадий, ижтимаий тәрәкқияти шу дәләттиki инсанларниң билim, мәдәнийәт сәвиийисигә бағлиқ екәнлигини чоңқур чүшәнгән Йұсуп Хас Һажип дәләтни идарә қилиш деген абстракт чүшәнчини конкретлаштурған, башқурууш аппарати дәп аталмиш механизмниң һәрбір детали әқил, билim вә мәдәнийәт дәриjиси билән өлчинидиган инсанлардин ибарәт болидиганлигини уйғур тилиниң йүксәк бәдии мүмкінчиликleriдин, өзиниң әжайип бәдии мәнаритидин пайдиланған налда тәсвирләп беришкә муйәссәр болалиған».

Руслан Арзиеев

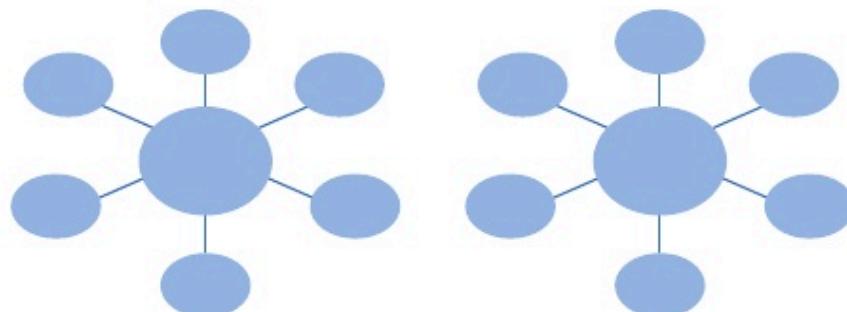
Соаллар вə тапшуруқлар

1. Йұсуп Хас Һажип ким?
3. Әдип «Қутадғу билик» дастанида қандақ идеялөрни алға сүрди? Назирқи заманда улар мұннмұ?
4. Шаирниң ейтишичө, әлчиликтө қандақ кишини әвәтишкә болиду? Немишкә?
5. Өгдүлмиш әқилни қандақ тәсвиrlәйдү? Силәр әқилни қандақ тәсвиrlәйсиләр?
6. «Қутадғу билик» әсәриниң назирқи дәвирдә әһмийити барму? Немишкә?
7. Йұсуп Хас Һажип әсәриде көтирилгөн ижтимай-сәсий мәсилиләрни ениқлап, кластер түзүңлар.

8. «Тилниң пәзилити билән қусури вə пайдиси билән зийини ба-янида» парчисидики тилниң пайдиси билән зийинини Венн диаграммиси арқылың селиштуруңлар.
9. Әсәрдики қәһриманларға «Қош диаграмма» усули билән тәрип-лимә беріңлар.

10. Тил тогрилик мақалларни йезип, әсәрдә көлтүрүлгөн тил һәкқидики қанатлық сөзлөр билән селиштуруңлар.

- 11. Тор бетидин Йұсуп Хас Һаҗип һәкқидә қошумчә мәлumatларни елиңлар.
- 12. Өсөрдә кетирилгөн мәсилиләрниң әһмийити тогрисида әссе йезиңлар.
- 13. Дәрисликтә берилгөн парчиларниң биригө иллюстрация сизиңлар.
- 14. Шаирниң өзгө тилларни үгинишкә дөвөт қилидиган мисралырини ядқа елиңлар.

Лугәт

Сәрә – алдинқи қатардикі
 Кечик – дәрия-көлләрниң кечип өтидиган жайи
 Булғунақ – булғун: аңлаш сәзгүсі өткүр һайван
 Мушавир – мәслинәтчи
 Нәп – нәтижә, пайда
 Қусур – камчилик, нуқсан
 Һәзәр – ентият
 Пасаһәт – рошәнлик, сәнъәтлик
 Пәсиң – сәзгө уста
 Нәсип – үлүш, һәссә
 Қавақ – нарақ дукини

МАҢМУТ ҚӘШҚӘРИЙ

(1008–1105)

«Әбәдий ядикарлық вә пүтмәс-түгимәс байлиқ болуп қалсун дәп, улуқ тәңригә сиғинип, бу китапни түзүп чиқтим вә униңға «Түркій тиллар дивани» дәп ат қойдум».

Үйгур хәлқиниң мәшһүр алими Маңмут Қәшқәрий тәхминән 1008-жили Қәшқәр шәһиригә қарапшилиқ Опал йезисиниң Азир дегендән кәнтидә дунияга көлгөн. Алим Қәшқәрдә туғулғанлықтын, өз исминиң ахираға «Қәшқәрий» дегендән әдәбий тәхәллусни қошқан. Униң атиси Ыұсәйин ибн Мұһәммәт вә аниси Бұби Рабийә саватлиқ кишиләрдин болған. Маңмут Қәшқәрий башланғуч билимни айлисидә вә Опалдикі мәдрисидә алиду һәм билимими техиму ашуруш мәхситидә Қәшқәрдики мәшһүр чоң мәдрисиләрдә оқуйду. У тил, тарих, илмий

мәнтиқ (логика), география, нүжум (астрономия), тибабәтчилик охшаш илимларни үгиниду. Маһмут Қәшкәрий 15 жил давамида түркій тилда сөзлишидиган хәлиқләрни арилап, нәтижидә «Түркій тиллар дивани» намлиқ чоң әмгәкни йезип чиқиду.

Маһмут Қәшкәрийниң әсәри бүгүнки күндиму өз мәниятини йоқатқыни йоқ. Алимлар, тәтқиқатчилар түркій хәлиқләрниң тарихини вә турмушини тәкшүрүштә әйнә шу китапни пат-пат пайдилиниду.

Маһмут Қәшкәрий 1105-жили 97 йешида вапат болуп, Қәшкәрдики Опал йезисида дәпин қилинганды.

Түркій тиллар дивани. Мақал-тәмсилләр

Қазан ейтүр түвүм алтун, чөмүч ейтүрмән нәдимән? (Бу мақал өзини тонуйдиганлар алдида маҳтанғучи кишигө қаритип ейтилиди).

Түлкә өз инигө һүрсә, қотур болар. (Бу мақал өз елидин, өз уруғидин вә өз шәһиридин танған яман адәмләргө қаритип ейтилған).

Өкүзниң пути болғичә, мозайниң беши болған яхши. (Бу мақал «бекінділиқтің мұстәқіллік яхши» дегендеген мәнада ейтилиди).

Содигәрниң озуғи ериғ болса, йол үстидә йәр. (Бу мақал өзини пак вә тоғра несаплап, мәйдисигө уридиган кишиләргө қаритип ейтилиди).

Тәйяр (бари) алдига қоюлса, йоққа саналмас. (Бу мақал өйегисиниң меһманин бар нәрсиси билән күтүш лазимлигига қаритип ейтилиди).

Ағриқниң вәсийити – яхшилиқниң аламити. (Бу кесәл ятқан кишини вәсийәт қилишқа дәвәт қилип ейтилидиган мақал).

Бәлгә болса, йолдин азмас, билим болса, сөздин қаймас. (Чөлләрдә йол көрситидиган бәлгү болса, йолдин езип көтмәйду, кишидә билим болса, сөздә ьецилишмайды).

Миһман кәлсә, қут кәләр. (Миһман билән тәңла бәрикәт келиду, меһман яхшилиқниң аламити, уни егир алғулуқ әмәс).

Әндик миһман өйегисини һөрмәтләр. (Бу мақал билән әсли меһман һөрмәтлинин көрәклиги тәқитлиниду).

Итқа уят кирсә, ултаң йимәс. (Бу мақал уятчан болушқа үндәп, кишини яман ишлардин қайтишқа дәвәт қилип ейтилиди).

Арписиз ат қир ашалмас, ярдәмчисиз батур сәпни йимирәлмәс.
(Бу маңал һәр ишта өз ара ярдәмлишишкә дәвәт қилип ейтилиду).

Йилан өзиниң әгиrlигини билмәс, төгә бойнини әгир дәр. (Бу маңал өзидә әйип турғулук, башқыларға қулидиган ғевәтчиләргә тәмсил қилип ейтилиду).

Су бәрмәскә сүт бәр. (Саңа яманлық қылған кишигә яхшилик қыл дегән болиду).

Бүк-барақсан сөгөткә қуш қонар,

Чираильк қызға сөз келәр.

(Бу маңал еңтиятчан болушқа үндәп ейтилиду).

Белиқниң өзи суда, көзи ташқирида. (Бу маңал бир ишни биллип туруп билмәскә салидиган адәмләргә қаритип ейтилиду).

Тавғач ханниң торқиси тола, өлчимәй пичмас. (Бу маңал һәрқандай өз шахта болуп, исрапчилик қылмаслиққа үндәп ейтилиду).

Қирдики қырғавулни овлаймән дәп, өйдике тохууни қолдин чиқирип қойма. (Бу маңал йоқ нәрсини дәп, қолдике нәрсидин айрилип қалмаслиққа үндәп ейтилиду).

Әл қалар, адәт қалмас. (Йәни әл-жут қалиду, қайдә-йосун қалмайду. Бу маңал кишиләрни қайдә-йосун бойичә иш қилишқа үндәп ейтилиду).

Сөкүшүп (тиллишип) урушар, арида тон титилар. (Йәни сөкүшүштин уруш чиқип, арида чапан титилиду. Маңал кишиләрни сөкүшүш, тиллишиштин өзини тартишқа үндәп ейтилиду).

Йотқандын артуқ пут сунулса ушшүйду. (Бу маңал кишиләрни һәddидин ешип кәтмәсліккә үндәп ейтилиду).

Күзниң қандақ келиши яздын мәлүм болиду. (Бу маңал ишниң ахыри бешидила мәлүм болидиганлиғи һәкқидә ейтилиду).

Өй егиси (мәһмани) тойдурса, (мәһманиң) көзи һәмишә йолда болиду. (Бу маңал зияпәттин кейин кетиш үчүн саңибхандын үзүр сориған кишигә қаритип ейтилиду).

Боюнтаулық қылса, бойни зәнжирлиниду. (Бу маңал өзи билгиничида иш қилидиган кишиләргә қаритип ейтилиду).

Тайғанниң жүргүргини түлкә сөймәс. (Йәни түлкә тайғанниң жүргүклигини яхши көрмәс. Бу маңал бир-бирини көрәлмәйдиган иккى алымға нисбәтән ейтилиду).

Бөрө хошнисини йемәс. (Бу маңал хошнилириниң һөрмитини саклашқа үндәп ейтилиду).

Юрт қалар, төрө қалмас. (Бу мақал урпи-адәт, рәсим-йосунда пешкәдәмләргә әгишишкә үндәп ейтилиду).

Далада бөрө һувлиса, өйдә (униңға ичи агритип) иштниң бағри тартишар. (Бу мақал йекин кишиләрни бир-биригө ярдәм қилишқа үндәп ейтилиду).

Момай усул билмәс, йерим тар дәр. (Мақал бирәр ишта биләрмәнлик қилип махтанған, лекин бир иш қилиш тәләп қилинғанда, йоқ баш-сәвәпләрни төпип қилмайдиган кишиләргә қаритип ейтилиду).

Ялғуз ғазниң авази чикмас. (Бу мақал ишларда башқилардин ярдәм сорашқа үндәп ейтилиду).

Ата-аниси аччик алма йесә, оғул-қызниң чиши қамар. (Бу мақал ата-аниниң өткүзгән жинайити үчүн балилириниң тутулуши вә сораққа тартилишиға ишарәт қилип ейтилиду).

Кәң тон упримас, кеңәшлик иш бузулмас. (Бу мақал иш қилғанда башқилар билән мәслихәтлишишкә, өз бешимчилик қилмаслиққа үндәп ейтилиду).

Көздин йирак, көңүлдин йирак. (Йәни достлар көздин жирақлашса, көңүлдинму жирақлишиду).

Яхши адәмниң сөңиги чирар, нами қалар. (Бу мақал адәмләрни яхшилиқ қилишқа үндәп ейтилиду).

Икки қошқарниңбеши бир қазанда пишмас. (Бу мақал шәһәрдики икки бәг, икки башлиқниң бир-бири билән чиқышалмайдиганлиғи, бириниң бу йәрдин чиқип кетиши лазимлиғи һәккүдә ейтилиду).

Адәм балиси йоқилар, яхши ети қалар. (Бу мақал кишиләрни яхшилиқ қилишқа үндәп ейтилиду).

Суни көрмigүчө өтүк салмас. (Бу мақал ишта алдирақсанлиққа үндәп ейтилиду).

Сапан вақтида талаш-тартиш болса, хаман вақтида жаңжыл болмас. (Бу мақал ишни башта пишшиқ ишләш лазимлиғига үндәп ейтилиду).

Соаллар вә тапшурұқлар

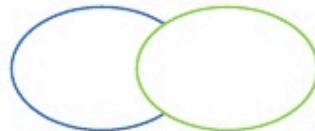

1. Мәхмут Қәшкәрийниң тәржимиһали вә ижади тогрилиқ немә билисилер?
2. Униң замандашлири кимләр?

3. Маһмут Қәшқәрийниң «Дивану лугәтит түрк» өмгиги немә һәк-
қидә? Қандақ ойлайсиләр, алым немә үчүн мәзкүр өмгәкни язды?

4. Венн диаграммиси бойичә мақал вә тәмсилни селиштуруңлар.

5. Қош диаграмма бойичә Маһмут Қәшқәрий вә Йұсуп Хас Һаҗип-
ниң наяты вә ижадини селиштуруңлар.

6. Дәрисликтә берилгән парчидики мақал-тәмсилләрни мәзмуни
жәһәттин топларға белүп, кластер тәйярлаңлар.

7. Һазирки заманда «Дивану лугәтит түрк» өмгигидики қайси
мақаллар ишлителиватиду? Немишкә бәзи мақалларда найван-
ларниң қияпти тәсвирилениди?

8. Силәр қайси мақалларни ядқа билисиләр? Уларниң мәнасини
чүшәндүрүңлар.

9. Тор бетидики «Пәрваз» сайтидин «Уйгур деген мешундақ» нах-
шишини тиңшаңлар. Уйгур хөлқиниң меһмандостлуғи һәккидә
немиләрни билисиләр?

10. Дәрисликтә берилгән парчидин өмлүк, бирлик тоғрилық мақал-
ларни ядланылар.

Лугәт

Қотур – терә ағриғи

Өндик – чөчүш

Ериғ – еғир

Үлтаң – аяқ кийимниң тапини

Күт – бәхит, тәләй

Торқа – ипек

Боюнтаулиқ – бойсунмаслиқ

XIV ӘСИР УЙГУР ӘДӘБИЯТИ

РӘБГҮЗИ

Уйгур әдәбиятиниң мәшһүр вәкиллиридин бири Нәсридин Бурнанидин оғли Рәбгүзи XIII әсирниң ахьи – XIV әсирниң башлирида яшап, ижат өткөн әдиптур. Өпсуски, Рәбгүзиниң наяты вә әдәбий паалийити һәққидә мәлumatлар йоқниң орнида болуп, пәкәт униң Харәэм vadисиниң «Рәбат огуз» деген жайда яшиғанлиги тоғрилик айрым мәлumatлар бар.

Рәбгүзи Шәриқ әдәбиятиниң тарихида өзигө мунасип орун егиләйду. Рәбгүзиниң уйгур прозисиниң дәслөпки үлгилирини ижат өткөн әдип екәнлигини униң «Қиссәи Рәбгүзи» (бәзи йәрләрдә «Қиссәсүл әнбия» дәпму атилиду) әсәри испатлайды.

«Қиссәи Рәбгүзи» диний мәзмунга егө проза әсәрдур. Мәзкүр әсәрни йезишта Рәбгүзи «Қуръанни» вә айрым диний китапларни пайдиланған. Шуниң билән билла бу әсәр пәйғәмбәрләр һәққидики ривайәтләр вә тарихий қиссиләр асасида 1309–1310-жиллири йезилған. «Қиссәи Рәбгүзи» 72 баптин тәшкел қилинған.

Қиссәи Рәбгүзи

Адәм әләйһиссалағамниң яритилиши

Жанабий Һәқ құдрәт қоли билән Рәсул сәлләллаһу әләйхи вәсәлләмниң нурини елип, у нурни нәччә-нәччә жил өз нәздиде сақлап, нәччә-нәччә дәрияларға чөмдүрүп (нижап), пәрдиләрдин өткүзүп, мақамләрдә турғузғандын кейин, әршиниң төврүкідә қойди. У нур қуяштын йүз миң һәссә рошән болуп, әрш курси-жәми асманни, ләвһи мәһіпүзни мунәввәр қилип туридиган хәзинәни иләни (Худаниң хәзиниси) еди. Жанабий Һәқ бу қиммәтлик гөһәрни бу йәрдин чиқирип, униң билән пүтүн аләмгә жүлвә берип, бу нәпис нурни сақлашни ирадә қилди. Һеч шәхс у нурни сақлашқа әндә қиалмифанлиқтін: «Мән сақлаймән» дәп аваз қайтуралмиди.

Пәрдәи ғайиптин: «Аманәтини сақлашқа мән лайик», дәп аваз кәлди. Бу аваз һәэрити Адәм әләйһиссалағамниң пәрзәнтлириниң авази еди.

Нәзим:

Гөвнири көлтүрдиләр мүлки әдәм базарига,
Та херидари аниң көвнү – макандин ким ирур.
Бол матаи икки аләмгә баһаси аз ирур,
Талиби вәсли аниң икки жаһандин ким ирур.
Адәмдин зәррә йоқ или наму-нишан,
Дедиким: қабил ерур мән, мәндін өзи ким ирур?!

(Пүтүн кайнат вә жайлардин баһаси икки аләмниң баһасидин артуқ болған бу гөһөргө кимниң херидари болушини, кимниң бу гөһөрни тәләп қилидиганлигини сориганда, адәмдин техи нам-нишан болмиған бир чағда: «Мана мән сақлалаймән», дәп гайиптин адәм балисиниң авази көлди).

Нәтижидә бу аманәтни сақлаш адәм пәрзәндениң иши, дәп бә-китип қоюлди. Жаңабий Һәқниң ирадиси һәэрити Адәмни яритип, дунияда турғузушқа тәәллүк тапти. Жаңабий Һәқ пәриштәләргө: «Мән йәр йүзидә хәлипә (орунбасар) яритимән», деди. Бу ниданы пәриштәләр аңлат, хошал болушти. Дүшмән азазул (шәйтән) қаттиқ ғәмнак болди.

Адәм әләйһиссалағамниң вұжудидин Һәвва аниңиң яритилғанлиғи

Иәэрити Адәм әләйһиссалағамни беңишкә елип кирип, жәннәт-ниң 70 хил кийимини кийдуруп, бешига таж тақап, қолиға пади-шаһлиқниң әнгүштирини салди. Кийимниң нәпис гүллири: «Бир Алладин беләк Алла йоқ, Мұһәммәт әләйһиссалағам Алланиң әлчи-сидур» дин ибарәт еди. Адәм әләйһиссалағам тәхт үстиде олтарди. Арқисида 70 миң пәриштә дуа қилип, дуаниң савабини Адәм әләй-һиссалағамниң бешидин чачатти.

Жақа қылғучи шундақ жақа қылдикі:

– И, ризван (беңишниң сақчысы), беңишниң ишиклирини ечип қой, һәммә беңишни зиннәтләп, айван-кәйванлирини пәнжирә билән безигин. Жұми дәрәқләрниң мевиси пишип турсун, дәрияларниң сулири өркәшләп екип турсун. Пәзил, инайәт шамили учуп турсун. Һурләр өзлирини ясал жабдусун, пәрраш (бисат салғучи)лар би-сат салсун. Һәсәлдин татлик, қардин соғуқ, сүттін ақ шарабларни тәйярлісун, хушаваз булбуллар яхши ғәзәл вә нәғмігә назир болсун, пәриштәләр тәхтниң арқисида әдәб билән жүрүңлар!

Нәзим:

Су чечиңлар боюлғиким, яхши нигар кәлгүси,
Хушхөвөр бериңлар бу бағ ара буйи баһар кәлгүси.
Йол беринлар ярға-йол мәһбуб дилнавазга,
Бир руhi, нур тәхтидин көрки баһар кәлгүси.
Рөвнақи бағимиз йетәр, чәшми чирағимиз янар,
Ғусәкә тарихә кетәр көзи хұмар кәлгүси.
Яхши яшаңқи һүрләр, хүш қилиқиз қәсирләр,
Болушуп бәси шатлиқларлә узар кәлгүси.
Гүлшәни жәнпіда ирүр, бұлбул хүшнава ирүр,
Жәним араки дағ ирүр, бәрқи сувар қәлгүси.
Нур ки зия и аләми, һәқ сириниц мәзһәри,
Лалә йүзүндә шәбнә ми бәрки хибар кәлгүси.

Бу өснада һәммә пәриштәләр көңүл ачқили келишти. Һур-
гулманлар өзлирини түзишип күтүвелишқа кәлди. Тәхтни иззәт-
икрам билән елип келип, бенишниң ишикигө турғузди. Жәнабий
Һәқтін хитаб кәлди:

– И, Адәм, сени өз құдритим билән яраттим, тәlimи өсмани
билдүрдүм, пәриштәләрни саңа сәждә қилдурдум. Сениң үчүн аза-
зулни дәрганимдин қоғлидим, сән униң билән һәмсөһбәт болма,
униң сөзини аңлами!

Адәм әләйһиссалам Худаниң хитабини қобул қилди. Барлық
пәриштәләрни гуван қилип әһдинами йезилғандын кейин, Адәм
әләйһиссалам бенишкә елип кирилди. Пәриштәләр сәләват ейтип
биллә киристи, булар бенишкә кириш билән, рошәнлик пәйда
болди. Һәқ-таалланиц пәрмани билән Мұһәммәт әләйһиссаламниң
нури Адәм әләйһиссаламниң оң бармиғида һәддидин артуқ рошән
болди. Чүнки Адәм әләйһиссалам Аллаға илтиж қилип, өзиниң
пешанисидики Мұһәммәт әләйһиссаламниң нурини бармиғига
йөткігөн еди. Бу нур бармиғига йөткөлгөндө дуруд ейтип, тәвәрруқ
қилип, көзигө сүргөн еди. Бу иш бизләргө сүннәт болуп қалди.
Адәм әләйһиссаламға төрт ярниң нурини билдүргендө:

– И, Худа, у төрт ярниң нурини қолумға кәлтүргин! – дәп дуа
қилди. У төрт нурму қолиға кәлди. У нурларниму көзигө сүрди.
Таки Адәм әләйһиссалам гунаһкар болғанға қәдәр у нурлар униң
қолида еди. (Гунаһкар болғанда у нур билигидә бар еди дейилиду).

Беңиштә қоюлған курсилар пәйғембәрләрниң дәрижиси бойичә тизилған еди. Адәм әләйхиссалам бир курсини көрдики, у һәммә курсилардин башқычә пақирап турупту. Униң әтрапида 70 миң байрақ тикилгән. У байрақтарниң нуридин һәммә асман, әрш, ләвһи қәләм вә тамам беңишлар йоруп турупту. Адәм әләйхиссалам пәриштәлиридин сориди:

– Бу курси кимниң курсиси?

– Сизниң пәрзәндиси – Алланиң дости. Гунаһтин ибарәт кесәлликниң дохтури, қиямәт құнидикі шапаәтчи, Һәэрти Мұхәммәт әләйхиссаламниң курсиси, – деди пәриштәләр жаواپ берип.

Адәм әләйхиссалам курсида олтирип, хорма вә үзүм йеди. Бу йәрдә беңишниң һавайи-һәвәс, шерин-шәрбәтлири тәйяр еди. Униң көңли хотун һәвәсини тәқәза қилди вә деди:

– Мундақ иззәт вә һөрмәт, дәләт, саадәт бар йәрдә бир жұптым болса екән, униң билән муңдаш вә сирдаш болуп биллә өтсәк!

Бу у сезини қиливатқан чағ чиң чүш вақти болуп, Адәм әләйхиссаламни үйқу бесип, бираз ухлап қалди. Һәқ тәала Жәбраил әләйхиссаламға пәрман қилди:

– И, Жәбраил, Адәмниң сол қовурғисидин бир тал қовурға елип, Адәмниң өзидәк бир адәм ясигин. Хас жайлирини бир-биригә чағлап қылғын. Бир-биригә лазим болиду. Барлық адәм әвләди униңдин пәйда болиду.

Һәэрти Жәбраил әләйхиссалам Адәм әләйхиссаламниң сол қовурғисидин бир тал қовурға елип, бир сүрәт ясиди. Амма униң бир қанчә йәрлири Адәм әләйхиссаламға охшимай қалди. Териси назук, рәңги сап, бәдини мулайым еди. Һәэрти Һәқ субханәһү вәтәалла өз роһидин сүрәткә дәм урди. Сүрәт тирилип, қопуп олтарди.

Һәэрти Һәвва ана үйқу билән ойғақлиқ арисида яритилишниң сәвәви шу едики, әгәр Адәм әләйхиссалам ойғақ болидиган болса, қовурғини алғанда бәдини ағриған болатти. Әгәр қаттиқ үйқуда болса, өзиниң қовурғисидин яритилғанлигини билмәй, анчә меңрибан болматти. Әгәр йәнә башқа бирнәрсидин яритилған болса, таза яхши көрмігән болатти. Һәэрти Адәм әләйхиссалам билән Һәвва ана иккилиси наһайити чирайлиқ болуп, улардикі гәзел жамал неченәрсидә йоқ еди. Һәэрти Һәқ субханәһү вәтәалла өзиниң нуридин бир зәррә елип, уни йүзгә белүп, 99 пирсәнтини Һәвва анига бәрди. Қалған бир пирсәнт нурни йәнә йүзгә белүп, 99ини Һәэрти

Йұсуп әләйхиссалам билән Зиләйхага бәрди. Йәнә бирини йүзгө белүп, 99ни Һәэрти Рәсул әкрем сәләллаһу әләйхи вәсәлләмгә, Хәдижә Кобраға, Айшәгә, Фатимә-Зуҳрага бәрди. Қалған бирини йәр йүзидики жәми хәлиққә бәрди.

Адәм әләйхиссалам Һәэрти Һәвваниң гөзөл жәмалини көрүп, көңли унинға рәғбәт қылды вә:

– Маңа йеқин кәлгин! – деди.

Һәвва ана истиғна қилип, унумай нери кәтти. Үч қетим чақырганда:

– Мәйлиң болса, өзуң бери кәл! – деди Һәвва ана.

Ахир Һәэрти Адәм Һәвва аниниң йениға кәлди (әркәкләрниң хотунниң йениға бериши шуниндин қалған вә бизләргө сүннәт болған дейилиду). Амма қиямәт күни хотунлар әркәкләрниң қешиге бариду.

Һәэрти Адәм әләйхиссаламниң көңли Һәвва аниға майил болған чағда, һәэрти Жәбраил мундақ дәйду.

– И, Адәм, алдираң кәтмә, Һәэрти Һәвва һәрқачан сениңки, никан қымбай туруп ... дурус әмәс.

Һәэрти Адәм әләйхиссалам Аллаға мунаҗжат қилип:

– Илаһа, бу қандақ әһвалдурки, мениң пикрим-хиялим униндин үзүлмәйду. У гоя мениң жәним вә жигеримдур. Задила тақәт қиласынан майвасынан, – деди.

Жәнабий Һәқтін хитаб болдикі:

– Уни саңа жүпләш үчүн яраттим. Униң жәмали билән көңлүңни күш қилисөн. Униң билән мужамиәт қылғандың кейин (бир йәрдә болғандың кейин), көңлүңгө сәвир вә арам бегишлайду.

Адәм әләйхиссалам мундақ дәйду:

– И, Алла, маңа Әмир қылсан, азғина арам насыл болса!

– И, Адәм, меңри кабин (аялға төлинидиган һәк) керәк, бирнәрсәң бармы? – дәп хитаб кәлди Алла-тәалладин.

– И, пәрвәрдигарим, сән мениң пәрвәрдигарим болғандың кейин, иккила дунияниң пул, мели мениң әмәсму, беништиki һәммә мүлүк, һүр-гулманлар мениң әмәсму? – деди Адәм әләйхиссалам.

Бу сөз Алла-тәаллаға наһайити яқты. Алла-тәалла пәриштәләргө хитаб қылдикі:

– Өрш курси, ләвһи қәләм, барлық пәриштәләр жәм болуп, бенишни зибу-зиннәт билән безәңлар!

Нәммә пәриштәләр беңишниң пак-пакиз сәпрайлирини кийип, сәп-сәп болуп турди. Йур-гулманлар ғәзәлханлик қылди, Йәзрити Адәм әләйһиссаламға 70 қәвәт беңиш кийимни кийдүрүп, бешига гәһәр таж тақап, һөрмәт билән Йәқ субханәһү вәтәалаға һәмдү сана ейтип, никah хотбиси оқулди. Адәм әләйһиссаламниң никah хотбиси мундақ: «Гәзәл мәдһийә – мениң тәрипим. Улуғлук вә бүйүклүк – мениң хас сүпәтлирим. Мәхлүқатниң һәммиси – мениң қуллирим вә дедәклирим. Муһәммәт әләйһиссалам мениң достум вә әлчим – пәйгәмбири. Муһәммәт әләйһиссаламниң үммәти үммәтләрниң яхшисидур. Шәксизки, мениң бирлиkimгә дәлил болсун үчүн, пүтүн шәйиләрни жүп-жүп яраттим. Әршимни көтирип тургучи пәриштәләр вә пүтүн асмандикі пәриштәлирим гуваһ болуңларки, Йәвшани әжайип сәнъәт вә құдритим болған Адәмгә тәсбиһ тәһлил, тәңзин әдеген мәнир бәдилиге никahлап жүп қылдым. Ол мәнир: «Алла йәккә-йиганидур, неч шерики йоқтур, униңдин бөләк ибадәткә лайиқ нечнәрсә йоқтур, Муһәммәт әләйһиссалам сениң қулуң вә бизгә әвәткән пәйгәмбириңдүр» билән гуваһлиқ бериштур. И, Адәм вә Йәвша, жәннитимгә кириңлар, мевилиримни йәңлар! Амма бу дәрәхкә йеқин кәлмәңлар! Мениң рәһмәт вә бәриkitim, саламлирим сизләргә болсун, мениң шәпкәтим Адәм огуллирига вә Йәвша қизлириға болсун. Пүтүн яхши тәрип жәми аләмниң пәрвәрдигари Аллаға хастур. И, көп рәһимлик зат, рәһмитиңни үмид қилимән».

Никah хотбиси оқулуп болғандин кейин, жүп болушқа пәрман болди. Улар беңиштә хошал-хорам, иззәт-икрамлар билән әйшишрәттә парагәт қиласатты. Йелиқи беңишкә мәнъий қилинған дәрәхкә йеқин кәлмәс еди. (Уларниң бир ривайәттә 300 жил вә бир ривайәттә 500 жил беңиштә жүргәнлиги баян қилиниду). Мошу вақит ичидә Йәқ субханәһү ватәала Йәзрити Адәмгә өз пәзли-кәрәми билән тамам илимни билдүрди вә пәриштәләргә буйруп:

– Силәр жуқарқи вә төвәнки аләмдикі барлық мәвҗүдат вә мәхлүқатлар тогрисида билмәкчи болсаңлар, Йәзрити Адәмдин сораңлар, – деди.

Пәриштәләр Адәм әләйһиссаламниң қәшиға берип, соал сорашти. Адәм әләйһиссалам кишиләргә бир-бирләп жавап бәрди. Адәм әләйһиссалам сориған соалларға пәриштәләр жавап берәлмиди. Жанабий Алладин хитаб болди: «Мән билгәнни силәр билмәй-

силәр, Адәм силәрдин алимрақ, 1000 абидтин бир алым әла еур. Әнди һәммиңлар Адәмниң хизмитидә болуп, сәждә қилиңлар!»

Іәзрити Адәм билән Йәвшаниң бүгдайни йейиштин мәнъий қишишниң сәвәви немә еди?

Бир кишиниң несивисини башқа бир киши йейиш тогра әмәс. Бүгдай болса, Іәзрити Мұхәммәт Мустапа сәлләлаһу әләйһи вәсәлләмниң несивиси еди. (Назир һәм бирөвниң несивисини башқа бирийесә, гунаһкар болиду).

Іәзрити Адәмни беңишкә киргүзүштиki сәвәп немә еди?

Жәнабий Һәқ беңиши Адәмниң пәрзәнди үчүн яратқан. Адәм әләйһиссаламниң пәрзәнтириның өзиниң орун-дәрижилирини көрсүн, дәп беңишкә киргүзгән еди.

Капирларниң пәрзәнтириның өзиниң орун-дәрижилирини көрмінлигиниң сәвәви немә еди?

Іәзрити Һәқ субханәхү вәтәала мусулманларни өзлириниң орун-дәрижилирини көрүп, көпирәк таәт-ибадәт қылсун вә капирларму өзини көрүп, һәсрөт-надамәт қылсун, дәп барлық адәм әвладига тақиямәткічә болидиган вақиәләрни көрсәтти. И, Худа, гунаһтин сақлап, тогра йолға башлиғин!

Соаллар вә тапшурұқлар

1. Нәсридин Бурнанидин оғли Рәбгүзий һәккідә немә билисиләр?
2. Адәм әләйһиссаламниң яритилишини сөзләп беріңлар.
3. Йәвва ана қандақ яритилди?
4. Адәмниң пәриштәләрдин әқиllibигірек екәнлигини көрситидиган үзүндүни мәтиндин оқуңлар. Силәр бу пикиргә қошуласиләр? Немишкә?
5. Шаир немә мәхсәт билән «Қиссәи Рәбгүзий» әсәрини язди?
6. Үйғур хәлқи қедимий заманларда қайси динларға етиқат килған?
7. Назиркү дәвирдә нишанлинидиган диний мәйрәмләрни атаңлар. Уларни уйғурлар қандақ атап өтиду?
8. «Вақит тизмиси» усули билән дәрисликтики парчиниң вақиәлирини пәйдин-пәй орунлаштуруңлар.

Вақиә

Вақиә

Вақиә

Вақиә

Вақиә

Вақиә

- 9. «Персонаж қияпити» усули арқылы дәрисликтө берилгөн мәтиндикі қәһриманларни ениқлап, уларни тәрипләңдер.
- 10. Тор бетидин Адәм өлөйниссалам вә Йәвва ана һәкүмдә мәлуматтарни издәп төпицлар.
11. Дәрисликтө берилгөн лугәтни дәптирицларға көчирицлар.
12. «Дин» сөзигө синквейн йезицлар.

Лугәт

Рәсул – өлчи, пәйғәмбәр
Нәзә – қешида, йенида
Мақәм – орун
Өрш – йәттә қат асман; тәхт
Курси – орундуқ
Ләвһ – байрак
Мәһфуз – сақланған, тәмин етилгөн
Мунәввәр – әң яхши
Жылвә – гөзәллик
Өһд – қәсәм, вәдә
Мата – пахта, ипек
Талиб – тәләп қылғучи
Вәсл – йетишмәк, еришмәк
Фәмнәк – ғәмкин, хапа
Бениш – жәннәт
Әнгүшт – бармақ, ушшақ қол
Айван – пешайван
Кәйван – асман
Пәзил – ижабий хисләт
Инайәт – меһрибанлик
Һүр – гөзәл қиз
Мәһбуб – сәйгән киши
Дилнаваз – йеқимлик
Рәвнақ – риваж, ронақ
Чәшм – көз
Ғүссә – ғәм-қайғу
Қәсир – падиша, байларниң сарийи
Ұзар – ұз, бөт, чирай
Бәрқ – чақмақ, пақирақ
Сувар – тамамән, пүтүнләй
Мәзһәр – ташқи көрүнүш

Һур-гулман – хизмәтчи

Сәждә – намаз оқуғанларниң тизлинип олтирип, иккى қолини йәргә тирәп, пешанисини йәргә тәккүзүши

Азазил – жын, алвасты

Әһдинамә – шәртнамә, келишим

Илтиҗа – ялвурмақ

Дуруд – дуа

Тәвәррүк – улук

Шапаәтчи – ярдәм қилгучи

Тәқәза – тәләп, еһтияж, тәшна

Истиғна – тартиниш

Сүннәт – Мұхәммәт пәйғәмбәрниң қилған вә рухсәт бәргән иши; адәт, қаидә

Мұнаҗат – ялвуруш, тәнригә зарлинип дуа қилиш

Жығәр – йеқин, қериндаш

Мужамиәт – әр вә аял йеқин болмақ

Сана – махташ, мәднийә

Хотб – нека вақтида оқулидиган дуалар

Дедәк – аял өй хизмәтчиси

Шәйи – нәрсә вә һадисә

Тәсбиһ – тәсви; паклик билән ядлицақ

Ибадәт – тәнригә қуллуқ қилмақ

Әйш – тириклик, яшаш

Ишрәт – раһәт, ләzzәт

Парағәт – раһәт

Абид – ибадәт қилғучи адәм

Таәт – бойсунмақ, ибадәт қилмақ

XV ӘСИР УЙГУР ӘДӘБИЯТИ

ӘЛИШЕР НАВАЙИ

(1441 – 1501)

Әлишер Навайи 1441-жили Ыират шәни-ридә уйгур бахшиси (катип-хәттат) Фиясидин Кичкинә дегөн адәмниң аилисидә дунияга көлди. Балилиқ вақтида у зерәк вә тиришchan, шеир тиңшашқа, уни қизиқип оқушашка амраң болған. У йәттә йешидин тартипла шеир йезишқа киришкән. Парс, әрәп вә түркүй тилларни яхши үгөнгөн яш Әлишер Фирдөвси, Деһлөви, Һапиз, Жәми, Атаи, Сәккаки, Лутфи охшаш улук әдипләрниң әсәрлири билән йекىндик тонушкан. Навайиниң даңқи он алтә йешидила чиққан. Униң:

Арәзин япқач, көзүмдин сачилур һәр ләһзә яш,
Буйләким, пәйда болур юлдуз, ниhan болғач қуяш, –

дәп башлинидиган гәзилини әдипниң устази Лутфи өзиниң он миң бәйттин ошуқ шеирига тәң қойған.

Навайи он икки йешида атисидин айрилди. У өз һаятида көп қийинчиликларни баштın кәчүрди, мусапириликниң, кәмбәр-ғәлчиликниң, адаләтсизликниң азавини тартти. Шаир 1501-жили атмиш йешида аләмдин өтти.

Әлишер Навайи бай әдәбий мирас қалдурди. Униң «Һәйрәтул əбрар» (Яхши кишиләрниң һәйранлиги), «Фәрһад вә Шириң», «Ләйли вә Мәжнун», «Сәбъи сәйяр» (Йәттә сәйярә) вә «Сәдди Искәндәр» (Искәндәр сепили) дастанлирида көплігөн ривайәтләр, қәһриманлар сәргүзәштилири, шу дәвирниң ижтимаий мәсилелери орун алған. Навайи интайин көп шеирларни йезип қалдурди. У шеирийәтниң һәммә түрлиридә дегидәк ижат қылған шаирдур. Әдипниң гәзәллири, мухәммәслири, мусәддәслири, мусәммәнлири, рубаилири вә башқылар төрт китапни тәшкىл қилиду. Навайи түркүй тилда йезилған бу топламларни бириктүрүп, «Хәзаинул мәани» (Мәниләр хәзиниси) дәп нам бәргөн болса, хәлиқ уни «Чар диван» (Төрт топлам) дәп көлди. Шаирниң шундақла «Мәһбубул қулуп» (Көңүлниң дости), «Мұнақи-

мәтүл лугәтәйин» (Икки тил тогрисида мунақимә), «Мәжәалисун нәфаис» (Гезәлләр жигилиши) намлиқ нәсрий әсәрлириниң вә башкому әмгәклириниң барлиғи мәлум.

Әлишер Навай өз әсәрлиридә адаләтлик, инсанпәрвәрлик, вәтәнпәрвәрлик, мәрипәтпәрвәрлик, садақәтлик охшаш алий пәзиләтләрни күйлиди, хәлиқ наягини, униң дәрт-һәсритини очук көрситетлиди. Әдип шундақла тил, әдәбият, тарих, философия қатарлық илимлар бойичә бай мәлumatларни, пикир-муләназиләрни оттурига қойди. Шунин үчүн униң әмгәклири назирму өз ма-нийитини йоқатмиди.

Һатәмтай һекайиси¹

Күнләрниң биридә бир инавәтлик киши Һатәмдин: «Сиз өзиңизгә сехиلىкни өмүр бақы кәсип қиливатисиз, өзиңизгә охшаш алий һиммәт, сехи кишиниң барлигини биләмсиз?» – дәп сорапту... Һатәм мундақ жавап берипту:

– Бир күни путүн жутни чақирип, соң той қилип бәрдим. Йүзчә төгә вә бенесап қой-қозилар сойдум. Өй меһманларға тошти, ашти.

Чоң зияпәт үстидин таза һаваға чиқай, дәп кочиға чиқсам, отун көтирип кетиватқан бир мусапирни көрүп қалдим. Бовайниң егир жүктин қәдди пүкләнгән, қолидики насисига тайинип, һәр қәдәмдә бир һадуқ елип, зорға келиватқан еди. Бечарә мусапирға рәнимим келип, мундақ дедим:

«Һәй, егир меһнәттин қәддин пүкләнгән мусапир, дәштләрдә журуп һечнәрсидин бехәвәр екәнсәндә. Бүгүн Һатәм яхши-яман вә соң-кичикниң һәммисини меһманға чақирип, зияпәт өткүзүватиду, отунуңни йәргә қоюп, униң өйигә кир, иззәт-һәрмәт билән сени меһман қилиду». Отунчи бовай бешини көтирип, маңа тикилип қарап туруп мундақ деди: «Сән тамагәр болуп тәйяр рис-қиға адәтлинин қапсән, гәйрәт билән өзәң меһнәт қилишни билмәйдекәнсән. Һатәмниң миннитидин өзәңни азат қиливал, тәр төкүп ишлимәстин, тәйярга һәйяр болуп, дуния жиңіздандын көрә, өзәңма әмгәк қилип, пул тапқиниң әвзәлирәк».

Отунчи бовай шундақ мәналиқ сөз ейтти, һәқиқәтән, һәм мениң һиммитимдин отунчиниң һиммити артуқтур.

¹ Һатәм – мәрт, сехи адәм дегән мәнада

Шир билән Дурраж¹

Өләсил, бир жаңгалда бир зор Шир һәм Дурраж яшиған екән. Шир һәр жили бала туғуп һәм у балилирига бәк хурсән екән. У балисини бирәр жайға қоюшқа әндишә қилип, дайим чишләп көтирип жүридекән. Дурраж болса Ширниң пәйлидин қорқатти. Бир күни Шир жаңгал ичидә балисини чишләп жүрәтти. Дурраж пурла қилип, Ширниң йенидин туюқсизла учуп өтти. Шир чечүп, қорқуп кәткинидин, балисини қаттиқ чишләп, балисиға азар бәрди. Өзи һәм бәк пушайман йеди. Дурраж болса пат-патла Ширни шундақ чөчитидиган болувалди. Әпсуски, Шир Дурраж билән достлашмақчи болуп, Дурражга мундақ деди: «Сән хатиржәм бол, мән саңа мундақ зәрәрлик йәткүзмәймән, дүшмәнлик қылмаймән, шуниң үчүн сән мениңдин вайим йемә, бир-биirimizгә һәмдәм болуп, мөшү жаңгалда теч наят кәчүрәйлуқ. Сән йекимлиқ авазиң билән сайрап, көңлүмни хурсән қил, сениң йекимлиқ, гөзәл авазиңни аңлат шатлинай, қайғу-хәсрәтлиримни унтай. Бирәрнәрсә саңа қәстәнлик ойлиса, мән һәрдайым ярдәм беримән», – деди. Дурраж һәм Ширниң сөзини мақул көрди вә шу жаңгалда һәр иккиси достанә яшашқа башлиди.

Күнләрниң бир күни Дурраж: «Мән қылтаққа қалдим» – дәп Ширни алди. Шир униң алдаватқанлигини сезип: «Мени алдима, ялғанчидин хәлиқ нәпрәтлиниду», – десиму, Дурраж ерәң қылмай, ялған ейтеп, алдашни қоймиди.

Дәрһәқиқәт, күнләрниң биридә бир овчи Дурражниң қәстигә чүшти, уни тутувалмақчи болуп, қылтақ қойди. Овчи қылтақ ичигә дан чечип қойди. Дурраж қылтаққа растина илинип қелип: «Вай, мени тутувалди, ярдәм!» – дәп қаттиқ чекиравәтти. Дурражниң чекириған авази Ширниң қулиғига йәтти, бирақ Шир: «Бу мәртивә һәм Дурраж мени алдаватиду», – дәп уни кутулдурушқа бармиди. Өткән ишқа салавәт, Дурраж болса өзиниң ахмақлигидин овчиниң ғанжүгисига илинди.

Әдипләр никри

«Уйғур классик әдәбиятиниң тарихида Навайниң ижади аланидә орунни егиләйду. Навайй дәвридин кейинки барлық уйғур

¹ Дурраж – қүшниң бир түри

шайрлириниң ижадий паалийитини униң ижадидин бөлүп қараш мүмкін өмәс».

Савут Моллаудов

«Үйгур әдәбияти тарихиниң XV әсирдин буян бесип өткөн тәрәкқият йолини Өлишер Наваий ижадийитиниң тәсисисиз тәсөввүр қилиш қыйин. Чунки Навайиниң әсәрлири уйгур классик әһиллири арисида маһарәт сирлирини үгинидиган ижадий мәктәп супитидө хизмәт қилди. Униң әсәрлири гуманистик тенденциялар, вәтәнпәрвәрлик идеялар билән суғирилип, реал наятни, инсанниң улуғварлигини мәднийиләйду».

Дилшат Рәйханов

Соаллар вә тапшуруқлар

1. Өлишер Наваий ким? У һәккүдө немиләрни билисиләр?
2. Униң қандак әсәрлири бар? Шайр өз әсәрлиридө немиләрни күйлиди?
3. Һазирқы заманда әдип әмгәклириниң мәнийити немидө?
4. Ңекайиләрдө муәллип қандак идеяләрни алға сүриду?
5. Венн диаграммиси арқылы Өлишер Наваий вә Нәсридин Бурнанидин оғли Рәбгүзийниң наяты вә ижадини селиштуруңдар.
6. «Һатемтай ңекайисиниң» жанрини, сюжетини вә композициясими ениңлаңлар.
7. Ңекайидики персонажларниң иш-һәрикити вә қияпитини селиштуруңлар. Силәргө қайси қәһриман яқты? Немишкә?
8. «Шир билән Дурраж» ңекайисиниң асасий идеяси немидө?
9. Қандак ойлайсиләр, Шир билән Дурражни достлар дейишкә боламду? Немишкә?
10. Әмгәк, мәртлик, намәртлик вә достлук һәккүдө қандақ мақалларни билисиләр?
11. «Ңекайә хәритиси» усули арқылы «Һатемтай ңекайисидиқи» вақиәләрни пәйдин-пәй жайлыштуруңлар.

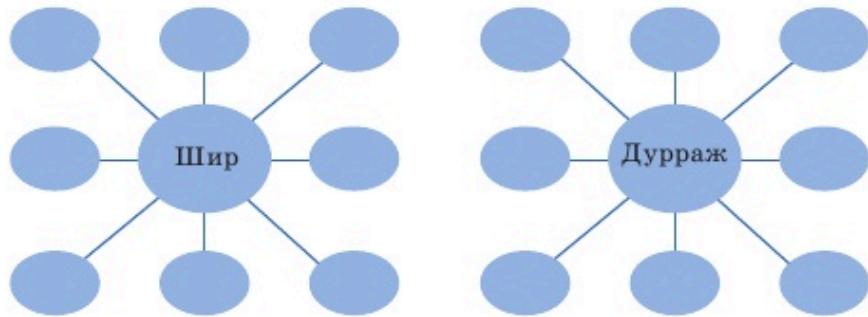
Вақиә,
детальлири,
сүръити

Вақиә,
детальлири,
сүръити

Вақиә,
детальлири,
сүръити

Вақиә,
детальлири,
сүръити

12. «Йәккә диаграмма» усули арқилик «Шир билән Дурраж» некаисидики қәһриманларниң қияпитини ечиp берицлар.

13. Некайиләрдики персонажлар мұнасивитини айлөвий қәдрийәтләр түргусидин тәһлил қилип, төвәндикі мавзууларға эссе йезіндер: «Меннәтсиз бәхит йоқ», «Достларда өмлүк болса, бала йеқин кәлмәйдү».

14. Тор бетидин Ә.Наваййниң наяты вә ижадига айт мәлumatларни төпип, өхбарат тәйярланылар.

XVIII–XIX ӘСИРЛӘР УЙГУР ӘДӘБИЯТИ

БИЛАЛ НАЗИМ

(1825–1900)

Яман көрмәң мени, достлар,
Егемниң бир қулидурмән.
Киши қәдрикни билмәйду,
Вәтәнниң гәвхәридурмән.

XIX әсир уйғур әдәбиятиның гүлтаҗиси деген йүксәк унванга сазавәр болған Билал Назим һәм шаир, һәм мәрипәтчи болған әдип. У – уйғур язма әдәбиятига зор һәссә қошқан классик шаир.

Билал Назим 1825-жили Или вилайитиниң Фулжә шәһиригә қарашлық Қазанчи мәһәллисидә туғулған. Униң атиси Йұсуп молла моздуз кәспини егилигән саватлық, мәлуматлық адәм болған. Шуның үчүн, у өз пәрзәндини оқутқан.

Билал башлангуч билимни мәһәллә мәктебидә елип, кейин Фулжидики Бәйтүлла мәдрисисидә оқуған. У һәм дин, һәм пәннамини пухта өзләштурған, болупму әдәбиятқа қизиққан. Мәдрисидә оқуп жүргәндилә Фердавсий, Низамий, Навайи охшаш Шәриқ шаирлири ижадийитини үгәнгән. Уларниң әсәрлири яш Билалға ижабий тәсир қылған, шуңлашқа у ғәзәл, мухәммәс, мусәддәс, мурәббә, рубай охшаш нәзмий әсәрләрни йезишкә киришкән. Униң язган ғәзәллири «Фәзәлият» намлиқ топламға киргүзүлгән. У бирнәччә өлмәс әсәрләрни қалдуруп көтти. Улар «Чаңмоза Йұсупхан» сатириси, «Газат дәр мүлки чин» тарихий дастани һәм «Назугум» қиссисидур. Билал Назим наягиниң ахиркى жиллирини Йәттису диярида өткүзүп, 1900-жили Яркәнт шәһиридә вапат болди.

Назугум һәккىдә қиссә

1825-жили манжурлар Жанаңгир гожамни Қәшкәрдә тутқандин кейин, әрләрни өлтүрүп, хотунларни Или шәһиригә гунакар қилип әвәткәндә, Назугум деген қызы тогрисида йезилған қиссә.

Қәшқәрдә Даванхан хан болуп, алтинчи жили Жаһангир ғожам йәнә қарши урушуп, Қәшқәрни өзигә қайтуруп, алтә ай сориған екән. Кейин Гулжә шәһиридин Чингуники ләшкәрләр билән Қәшқәргә келип, Бейхуза Яң дегән жаң-жұңлар бир болуп урушуп, Қәшқәрни өзлиригә қайта қаритипту. Жаһангир ғожамни Даванханниң йенинигә елип кетип, Қәшқәрдики әрләрни өлтүрүп, хотунлирини Гулжә шәһиригә елип келип, һәрбир хотунни бир қалмаққа бәргән екән. Назугум шу күни бешига чүшкән дәртләрни ядига көлтүрүп, бу нахшини ейтиду.

Ялаң аяқ су кәчтим,
Тағниң сүйини ичтим.
Чидалмай қалмақ зулмиға,
Әзиз жәнимдин кәчтим.
Тағдин чүшкән тәрт атлик,
Тәртилиси боз атлик.
Тәртилисiniң ичиðе,
Мениң акам сумбатлиқ.
Дурдун кийгөн аяққа,
Тәмүр кишән бош кәлди.
Жәним дадам қешидин
Бу жилларда ким кәлди?

Өлкиссә, бу Назугум өзи молла хотун екән. Өзи буғдай өңлүк, қара көз, қара қаш, назук бәдән үчүн, Қәшқәр хәлқи Назугум дәп ат қойған еди. Амма күнләрдә бир күн Назугум тағдики болжар қилишқан ярниң бешига барғанда, акиси Абдулла ғожа һәм яр бешига берип, һәр иккиси жиглишип-жиглишип, һал-әһвалини ейтишип, мәслинәт қилип, акиси Абдулла ғожа ейтидуркин: «Әй, сиңлим Назугум, сөн мунда турмифин, бир тәрәпкә қечип кәткін. Әгәр қачмисаң, сени қалмақлар алурлар», – деведи, Назугум жиглап дедикин: «Әй, жәним ака, мениң һәм қачидиган хиялим бар еди. Амма сәндін жұда болуп, мән ажыз қандақ қилурмән дәр едим. Әнди сени худайымға тапшурдум», – дәп Гулжә тәрәпкә қарап қечип жүривәрди.

Қалмақларниң арисида той-мәрикә болуп, нарақ ичиپ, мәс болуп, үч кечө-күндүз тамашә қилишип жүрүп, Назугумниң қачқинини билип, акиси Абдулла ғожини тутуп, бир ягачқа теңип қийниди. Акиси: «Мән қаян кәткинини билмәймән», – дәп иқрап болмиди.

Қалмақлар һәр тәрәпкә ат селип жүрүп издәп, тапалмай, ахири йенип кәлди.

Әнди сөзни Назугумдин ешитмәк керәк:

Назугум шу кечә Чоң ўлтуздың қечип, таң атқанда бир җаңгалға кирип, бир талниң тувидә ятти. Йәнә кәч болғанда жүрүп, Илихога келип, дәрия бойига келип, дәрия бойида пичиги билән қомучларни қийип, нәччә бағ қомучлар билән пәйпәзә ясапту. Назугум пәйпәзиге олтирип, дәрия билән Фулжә шәнириниң қиблә тәрәпкә кәтти, – деди. Қалмақларниң амбили ешитип, хәткә бу вақиәни, йәни Назугумниң қачқан хәвирини йезип, Қүрә шәнириниң улуғи җаң-жұңға әвәтти. Җаң-жұң хәтни оқуп, соланларға буйруқ қилдики: «Издәп, Назугумни тәпицлар! Һәр қайда болса тепип, маңа кәлтүрүңлар!» – деди. Икки йүз атлиқ солан билән Ботәзәнги дегән соланларниң улуғи Алмутыға келип, үч күн қомучлукни издиidi, тапалмиди. У вақитларда Алмутыда қомуч көп еди. Бир кишини йүз күн издәпму тапалмас еди.

Назугумниң қомучлукта жүрүп ейтқан иккинчи нахшиси шудур:

Қомуч арилап күн чүшти,
Ялғуз бешимға мұң чүшти.
Мән Назукни тутқини,
Солан «капирлар» чиқти.
Қомучлукқа от қойса,
Кечип кирәй дәрияға.
Нәргиз хотун болмасмән,
Солан үзи қариға.

Солан Назугумни тапалмай, тәртинчи күни қомучлукқа от қойди, қомучлар көйүшкә башлиди. Назугум от туташмиған тәрәпкә қачар еди. Ахири йәнә кечә болди.

Назугум қомучлуктын чиқип, тағ тәрәпкә кәтти. Миң мәшәк-қәтләр билән таққа йәтти. Бир малчиниңкігә барди. Малчи сориди: «Сиз ким вә кимниң қизи вә ерицизниң ети немидур?» – деди. Назугум бешига кәлгән әһвалларни малчиға ейтип, жиғлиди. Малчи хотун-балилири билән Назугумниң налиға ичи ағрип, таамлар берип, Назугумни тойдурди. Назугум икки-үч күн шу малчиниң ақ өйидә турди.

Күндүзи қаригайлиққа берип, хуш һава йәрләрдә жүрүп, атиси ядига келип, Назугумниң ейтқан үчинчи нахшиси:

Мән Қәшкәрдин чиққили,
Чүшөк селип ятқан йоқ.
Атам қойған чечимға,
Тағақ селип баққан йоқ.
Алмута болди җайим,
Бәри, тұлқа һәмрайим.
Худаниң һекми билән,
Жаңгал болди маканим.

Әлқиссә, яйилар издәп жүргөн һаләттә Назугум қарни ечип, аш пишәрмәк үчүн, от қалиди. Назугум дәриядин су кәлтүргәнчे от мислигә тутишип, бир парчә қомуучқа от кәтти. Яйилар отни көрүп, ат селип келип, Назугумни көрүп, тутувалди.

Назугум жиглап, яйиларға көп ялвурди. Яйилар Назугумға рәхим қилмай, тутуп бағлап, атқа миндүрүп, аяқлирини атқа тецип, далуйәниң алдига елип көлди. Далуйә Назугумни көрүп, қолига койза салдуруди, айигыға ишқал салдуруп, Дуңымулға салди.

Назугумни тутқинини жаң-жұңға далуйә мәлум қилди. Жаң-жұң Назугумниң барчө вақиәлирини хәткө йезип, Даванханга әвәтти.

Жаң-жұң ханға әвәткән хәт қириқ бир күндө йетип берип, хандин һәм қириқ бир күндө жавап хәт келипдүрки: «Бу хәт кечә барса, күндүзгә қоймай өлтүрсун. Әгер күндүз барса, кечиге қоймай өлтүрсун», – дәп ханға барған хәтниң жавави сәксөн икки күндө кәлгән күни Назугумни ямулдин елип чиқип, нарвуға олтарғузуп, мойтуңзига елип жүрди. Халайиқлар пұж-пұж тамашә үчүн мойтуңзиниң әтрапиға жигилди. Назугумни нарвидин чүширип, қибләре олтарғузди... Назугум шаһадәт оқуп олтарди. Бир жаллат Назугумниң алдида қилич билигөн болуп турди. Арқисидин бир жаллат келип чапти. Назугумниң беши тенидин жұда болуп, йәргө чүшти...

Әдип никри

«Билал Назим әсәрлириде азатлиқ, гуманизм, демократик идеяләр алға сүрүлди. У өз Вәтинини сейгөн, Вәтининиң азатлигини арзу қилипта қалмай, һәм қәләм билән, һәм қурал билән күрәшкән шаирдур».

Савут Моллаудов

Соаллар вə тапшурұқлар

1. Билал Назимниң наяты вə иҗадий паалийити тоғрилиқ неми-ләрни билисилер?
2. Назугум ким?
3. Шаир Назугумниң қорқмас, əр жүрөк екөнлигини қиссидө қандақ тәсвирләйдү?
4. Назугумниң қошақлирини ядқа ейтеп беріңдер.
5. Әсөрниң жанрини, фабулисини, сюжетини ениқлаңдар.
6. Назугум обризига кластер тәйярланылар. Індики мисаллар билән дәлилләңдәр.
7. «Вақиәләр теги» усули бойичә қиссини тәңгил қилиңдер.

Кульминация:

вақиәләр чигичлиниду,
проблема күчиду

Риважлиниш:

вақиәләр риважлиниду

Киришмә: персонажлар
тонуштурулиду, вәзийәт
баян қилиниду

Йешимиш:
проблема
йешимилиду

9. Венн диаграммиси бойичә Билал Назим вə Әлишер Навайиниң наяты вə иҗадийитини селиштуруңдар.

10. Әсөрдикі образларниң қияпти вə иш-һәрикитигө баға берип, төвөндикі жәдвәлни толтуруңдар.

Образлар	Қияпти	Иш-һәрикити	Баға

11. «Қазақ вə уйғур хәлиқлириниң қәһриман қизлири» мавзусига реферат тәйярланылар.

12. «Назугум» сөзигө синквейн йезиңлар.

13. Тор бетидин «Назугум» бәдийи фильмидин үзүндө көрүңлар.
Тәсиратындар билән белүшүңлар.

14. Назугум қоشاқлирини тор бетидин төпип ядлаңлар.

Лүгәт

Дурдун – ипәктин тоқулған есил рәхт

Болжар – мәлчәр, қияс

Қиблә – ғәрип

Амбал – хитайларниң наһийә башлиғи

Өлкиссә – шундақ қилип, қисқиси

Ишқал – мұшкүллук

ХХ ӘСИР ҮЙФУР ӘДӘБИЯТИ

НУР ИСРАЙИЛОВ

(1910–1937)

1910-жили Алмута вилайити Өмгөкчиқазак наһийисиниң Бирлик йезисида туғулған. У төрт яшқа кәлгөндә, дадиси дуниядін өтиду. Аниси Нурни урук-туққанлириның биригө бериветиду. У балилиқ дәврини кишиләр босуғисида өткүзиду. Мәсилән, шаир «Мишқа батрақ» шеирида егир наягини мундақ тәсвирләйдү:

Кичик қалдим, кичик,
Айрилдим атамдин.
Лекин челиш
Кичигимдила
Шаир қылди мени.

Нур он йешидин башлап Алмута шәһиридики биrinчи балдақ татар мәктүвидә оқуиду, андин Зәрват намидики мәктәпниң биrinчи синипини тамамлап, Ташкәнттиki аз санлиқ милләтләр оқуш жайида билим алиду.

Нур Исраиловниң дәсләпкі шеири 1927-жили «Құтулуш» гезитида елан қилиниду. Әйнә шуниңдин кейин әдипниң әсәрлири гезит сәһипилиридә йорук көрүшкә башлайду.

Н. Исраиловниң дәсләпкі әсәрлири «Гаң нахшилири» дегөн нам билән 1931-жили алайында топлам болуп нәшир қилинди.

Нур Исраилов – «Нишанлық қызы», «Ташқирисида», «Ризван-гүл», «Йеци йеза», «Накимжан», «Әлқәм», «Семәт» поэмамириның, «Гундиханидин», «Күнләр», «Қизил түг нишани» повестълириның мүәллипи.

Н. Исраиловниң ижадийити әндила гүллиниватқан мәзгилдә, йәни 1937-жили, Кеңәш һөкүмитиниң жүргүзгөн сәясити нәтижисидә тохтап қалди. Миңлиған дөләт вә мәдәнийәт әрбаплири қатарида Нур Исраиловму шу сәясәтниң қурбини болди.

Құнләр (Повесттүн парчә)

Һасан Қәшқәр шәһиригә кирип көлгөндә, құн техи анчә жуқури көтирилмігән еди. Шәһәр ичи қалаймиқан, опур-топур, кочиларда ушшақ балилар топиларни тозитип, худди қейнидин бир йега қоғлиғандәк, датаң¹ тәрәпкә жұгришип өтүп кетишәр еди. Қери момайлар, қери бовайлар вә бойиға йәткән қызлар болса ишикләрниң тар йочуқлиридин яки тамларниң шорилиридин маришип, коча вақиәлиригә һәжәплинин қаришар вә көңлигә қандақту қорқунучлуқ бир ойларни елишар еди. Адәмләрниң барлық һәрикәтлири, худди өстәңниң долқунлуқ улуқ сүйидәк, пәкәт бир тәрәпкила ақиду вә бу улуқ һәрикәт астида көтирилгән топа-чаң үецидин өрлөп келиватқан күнниң йорук үзини тосайду...

Іәжәп?

Ким билиду дәйсиләр, немә болуп, немә қойғанлигини һечким билмәйду, пәкәт яйларниң ат үстидә баш кесидигандәк вақиришип, ат чепишип өтүшлирила қәйәрдиду бирәр бала болғанлигини тәстиқләйду...

Һасан бу әһвалларға қандақту бир қорқунучлуқ рәң билән қариди вә соң кочиниң бир қанитиға өтүп, мұрисидики ғожунини астағина йәргә елип қойдидә, коча вақиәлиригә узақ қарап турди. Шу арида үч атлик яйи «бәш құнлұқ» йәрдин вақирап, қамчилирини пуланлитип ат чепиپ, датаң тәрәпкә өтүп кәтти... Уларниң кәйнидин һойла-хойлидин жұгришип чиқкан иштлар һавшип, атларниң қуирұқлириға есилип, бир чуқанни икки қиласы еди.

Һасан бу әһвални өп-чөрисидә турған кишиләрниң бирәрсидин соримақчи болди, лекин өп-чөрисидә бу һалдин хәвәрдәр бирәр адәм йоқ еди.

Немә қилиш керәк?.. Әйтәвир, адәмләрниң толиси датаң тәрәпкә жұгришидиғу. Һәй, шу яқта бир гәп болмифиди дәймән, – дәп Һасан ғожунини мұрисиге арттидә, «Тавакәл!..» дәп датаң тәрәпкә қарап маңди. Барғансири бир-бирсиге охшаш көлгөн пака-пака там өйләр, қиңғир-сиңғир тар кочилар, худди әғир бир сиңақ яки гөрстанлиқтика ялғуз аяқ йолға охшаш, арқида қалар еди. Һасан кәйнігө қизиқиши билән бир қарап қойди вә һечким болмғандын кейин, қәдимини илдамлитиша башлиди.

¹ Датаң – түрмә ичидә әризә-шикайәт вә һәрхил мажраларни қарайдиган зал.

Йол бойидила, чоң мечитниң алдида, ачлиққа чидимастин мәйдисини ечип йәргө сүркәп, қандақту бир бовай ятар еди. Бу бовайниң аһ-зари дәһшәтлик бир көрүнүш болуп, кишиниң көксигә қаттиқ бир қайғу салар еди. Униң учисидики пәкәт бир санини йепип турған қап-қара кир вә жүл-жүл чапининиң пешиниң дақ йәрдин неч айримиси йоқ еди. Сақаллири көз яшлири билән чилинип, топа-чаң астида калләклишип, худди тоқумдәк болуп ятар, көзлири чоңқур ичигө олтарған, нурсиз вә өзиниң оруқ, пәкәт устиханла болуп қалған соғ тенидин нечбир яшаш үмүти йоқ еди.

Һасан бу бовайниң алдиға келип, чидап туралмиди вә ихтиярсиз көзигә лик яш елип, өз ичидә бирнемә деген болдидә, дәрру ғожунидин бир парчә наң елип, бовайға узатти. Бовайдың бу нанни елип йейишкиму нечбир дәрман көрүнмәс еди. Бовай қандақту бир һалсиз аваз билән Һасанға йәр тегидин рәхмәт дегендәк болди вә бу арида тепирлап, пут-қоллирини көтирип, гәлитә һәрикәтләр астида «Ah!» дедидә, жан үзді...

– Ей, пәләк!.. Немә деген хорлук бу?! – Һасан бешини егип, чоңқур хиял астида бир минутқа көзини жумди вә қийинлик билән бир тамча симаптәк төкүлгән йешини сүртүп: «Хәh...» дедидә, йолға чұшти. Бу чағда шәһәрниң ваң-чуңлири сәл селикип қалған болсиму, яйиларниң ат чепип өтүшшлири техічә селикмігән еди.

– Һә, адаш, хома¹, нәгә маңдила? – дәп ночи кәлгән вә учисига хелә чаққанғина кийим кийивалған бир киши Һасан билән течлиқ соришип қалды. Бу Һасанниң конада ағинилириниң бири, илгири деҳанчилиқ билән күн кәчүргән болса, назирқи вақитта учига чиқкан қимарвазларниң бири Шакир гаң деген киши еди.

– Маштақ, Қадирахунумни йоқлап келәйлуқ, дәп жуттин келиведүк, – деди Һасан қолини қошлап вә иллиққина құлұп қойди. – Һә, бала-жақила течлиқму, өзәңчу, қандақ әһвалиң? Бай болуп кәттиңму йә, нечбир көрүнгүң кәлмәйду!..

– Жұруптуқ маштақ, оғри алміған палаздәк сөрилип.

– Вай... Мону дәйүзниң гепини қара, «оғри алміған палаздәк» техі, вай-вай-вай әпсанайәй... худди тағни көтирип ташливетидиган әрләрдәк қилип жүрисөн, йәнә немә керәк еди саңа?..

– Өнді қандақ қылайлуқ... «Бари-йоқи бир балам, баш, көзи

¹ Хома – яхшиму

таз балам» дегендәк, йерим десәткә йерим бар еди, униму сетип, алванға бәрдим, әнди немини алидики бу хүмпәрләр...

– Қой, андақ демә, наrimи, ейтқина, нәгә мандим дедица?

– Қадирахунни йоқлаң көлгили.

– Йой, у бечарә солинип қалғанмеди, һә?..

– Хелә болди... растла, бүгүн немә бала болди, ат чепиш, дапдумбақлар дараңлишип, адәмләрниң һәрикәтлириниң илдамлиниши бөләкчилигу?..

– Датаң ечилидиган күн әмәсму бүгүн, датаң ечилиді, аңвашқа шундақ!..

– Растма?..

– Йәй?..

– Bah, болмиса мән барай, Қадирахунумниң һал-әһвалидин хәвәр алай, немә болдекин у бечарә? Хәйир хош, өйсән көлгин, Шакир!..

– Хош, рәхмәт, берип қалармән бир күни...

Насан «датаң ечилиду» деген сөзни аңлап, меңишини техиму илдамлатти.

Датаңниң әтрапи, кочиларда, кәң мәйданларда, та жобитамғычә тартып ала-йешил, қызил латилар есилған, қайсибир булуңлирида болса, текә сақилини узун хадиниң учига бағлап қадап қойған вә андин башқыму қызық бир һаләтләр көзгә тола учтар еди. Бу жобитамниң алдидә адәмләр жирактың қап-қара чүмүлидәк болуп көрүнәр вә уларниң һәрикәтлириму худди чүмүлиләрниң һәрикәтлиригө охшар еди.

Насан бу қайнамға қандақ кирип қалғанлигини билмәйла қалди, адәмләрниң арисида худди жиңиңе йоқатқан кишидәк кимниду издәр вә бу арида насыйму чекип алар еди.

Қадирахун жобитамниң алдидики шадида йоған құйма зәнжир вә қулуплар билән кишәнләнгән һалда самандәк сарғийип, узун чачлири калләкләшкән, сиркиләшкән, узун ча сақили мәйдисини қаплада чүшкән, яңақ устиханлири болса алайтәнла дөң болуп чиқип қалған, көзлири чоңқур олтиришқан, учисидики кийимлири жул-жул жиртилған кир һалда еди.

Әтрапқа топланған сансиз адәмләрниң ағзида «бүгүн датаң ечилиғидәк, кимләрни жазага тартар бу залимлар, бу кәмбәгәлни немә қиласкин...», – деген авазлар қулақтин-қулаққа жүгрәйду.

Бу арида үч атлик яйи ат чепип, пекірап аләмни маләм қилип келип, датаңниң алдига топланған сансиз адәмләрни иккигө бөлүп, датаңға кирип кәтти...

Күн барғансири қара булутлар арисига мәкүп, өзиниң нурлирини қайтураш еди. Униң ұстиге адәмләрниң улук һәрикәтлири астида көтирилгөн топа-чаң, худди завод турхунлиридин чикқан қап-қара тұтұндәк, толғинип-толғинип буруқтум болуп, жуқури өрлемәктө еди.

Іасан ғожунини мәккәм құчақлиған һалда Қадирахунниң алдидин келип чиқти вә Қадирахунниң аһ-зарини аңлап, өзини туталмас-тин, «Ah, қериндишим!...» дәп жиғлиди. Униң көзлиридин, худди булуқлап чикқан булақ сүйидәк, яшлар төкүлди. Худди қәпәздики ширдәк упулдан турған Қадирахунниң чидап туралығусиз налити әмгекчиләргө қоңқур тәсир қилип, жүрәклирини әзмәктө еди.

– Қериндишим!.. Қой, көз йешиниң төкмә, қой, жиғлима, аман болсақ, йәнә сениң билән биллә болармиз, – деди. Қадирахун өзиниң өксисини тохтитип:

– Ah, жүригим, – деди.

Буларниң әтрапидики бирмунчә кишиләр көңлини бузуп, қолидин келишичә Қадирахунга ярдем беришти. Бай, молла, ишан вә һаказилар болса, худди иштқа қаригандәк, көзиниң құйруги билән алийип қоюп, өз ичида «сән нарамзадиләрниң жақжаси шу...» дейишип өтүшүп кетишәр еди.

Іасан ғожунини ечип, ичидин тухум, нан, пишәргән тоху гөши вә йәнә башқа бирмунчә немиләрни Қадирахунга узатти вә униң тамақлинишиға ярдәмдә болди. Бирнәчә вақлардин бери йегендә йәп, йемигендә ач олтирип кәлгән бечарә Қадирахун бу йейимликни йоган-йоган чишлип йәп вә кәйнидин бирәси қоғлаватқандәк алдирар еди. Іасан Қадирахунниң көңлини ясап: «Унчиваала өзәңни алдиратма, худайим буйруп, әтә-өгүн бошап қаларсән...» дәп қояр еди.

Қадирахун йейиш билән биллә өй ичини, бала-жәқилириниң һал-әһвалини сориди.

– Бизниң бала-чақилар аманму, йемәк-ичмәкни немә қиливатиду?.. Һәй, тәләйсизлик.

– Һазирға һәммиси саламәт, мән өткән күни бир азирақ нан-озуқ апирип берип көлдим, улардин вайим йемигин!

– Шундақ қил, қериндишім, сөн қылған яхшилиқни унұт-
масмиз...

– Әлвәттә...

Адәмләрниң арисида бир дәмниң ичида «сорақ башланди,
сорақ башланди» дегендеген авазлар овж алды вә адәмләр аста-аста бир-
бирләп датаңға киришни давам әтти.

Қадирахун бир сәскәндиде, көзигө яш елип: «Бешимизға чүш-
көнни көримиз...», дәп қойди һәсрәтлик түрдә.

Һава пүтүнләй бузулди. Бир дәмниң ичида пүтүн көк-
ни қап-қара булат қаплиди. Жирак-жирақларда, тағларниң гөр-
лиридә, қараслиған гүлдүрмомиларниң авазлири, худди йеқин
арида гүлдүрлигендәк, аңлиниду. Қүшханиниң ташландуқ үчәй-
қеринлиридин тама қилишиб, топ-топ болуп учушуп жүргән һәр
түрлүк қүшлар бирхил йәлпүгөн шамал билән билле чөглимә болуп
барғансири жуқури һаваға өрлишиду. Дәрәқләрниң путакәлири шил-
дирлишиб, худди күз айлиридин хәвәр бәргөндәк, йопурмақларни
ара-ара шильт-шильт үзәр вә шамалға соға қилар... Мундақ чағлар-
да ушишақ балилар беклирини асманға етишиб, пекірғуч ясишиб,
дәрәқләрдин чүшкөн йопурмақларни тутушуп, медаль қилишиб
ойнишиду... Һәй, яшлиқ, у бир сараң ҹагларда кимниң немә бол-
луп, немә қиливатқанлиғи тогрилиқ ойламду... Яқ, улар үчүн
пәкәт қосақ тоқ болса, башқа нечнемә билән иши йоқ... Һә-ә, иши
йоқ... Чүнки улар оюн балилири.

Қадирахунму әйнә шундақ бир ҹагларда ойнап жүргән ял-
гуз оғли Палванни ядига чүширип, чидалмастин жиглаватиду.
Әлвәттә, у жиглаңгулук әмәс, бәлки узақ вақлардин бери өзиниң
жәни болған ялгуз оғлинин көрмисә, ядига алған ҹагда туюқсиз
көздин аққан яшни сәзмәй қалиду киши...

Насан Қадирахун билән хелә сөзлишивалди вә улук-кичик дәм
елип, бешини еғаңлитип, «шундақ!..» дәп қойди...

Өтрапта, Қадирахунниң алдида, Һасандин башқа нечким қал-
миған еди. Адәмләрниң һәммисила дегидәк амбалниң сорақ вә
һөкүмлирини «тамашә» құлмақта еди.

– Һаваниң пәйли бузуғирақ, – дәп қойди Һасан һаваниң кәй-
нигө қарап.

– Ямғур-йешин болуп қалмиғиди әнди, һәй... «halгини he-
kim йәр, таяқни – житим» дегендеген йәрлири мөшүдә, Һасан! – деди
Қадирахун сақилини сийпап туруп.

Мана бир чаг бирдинла үчинчи датаңдин дәһшәтлик чекириған бир аваз көкни йерип, жирақларға тарқалди. Һасан чөчүп кәтти. Қадирахун сәскинип: «Ах, залим маңа охшаш бир кәмбәгәлниң кенини ичтиғу», – дәп қойди вә униң рәңгидин бир минут ичиðе барлық қан тохтиғандәк болди.

Бир минутқа һәммә әтрап матәм қылғандәк, өлүм жұм-житлиғига чөмди.

Кимниң чириғи өчти?

– Кимду у? – Қадирахун өзічө жөлүгәндәк болуп, башқа кәлмәйдиган бирқисма сөзләрни ейтишқа башлиди вә өзи, худди бәзгек адәмдәк, ғал-ғал титрәп еди.

Бу арида учисиға узун ала чапан кийгөн, пәвәз қапақ, оттура бойлуқ, худди қуруп қалған қорайлардәк оруқ, көзлири қип-қизил қанға толған икки яйи датаңдин жұгрәп чиқтидә, Қадирахунни шадидин йешивалди.

Һасан һодуққинидин немә дейишини билмәйла қалди. Униң көзлиригө яш толди, өзини қандақту бир титрәк басти вә тили тутулуп, ейтидиган сөзини тапалмастин, калпугини чишләпла қалди. Бир яйи Һасанға алийип қарап қойди вә заңлик қылғандәк ағзини қыңғайтип, тилини чиқарди.

Қадирахунниң putt-қоллири қарап чидигусиз ишшип кәткән, зәнжир-құулупларниң қисқан орунлири йериліп, тирик бәндениң милиқлап қалған төшлиридин қизил, сүрлүк қанлар ширғип еқип, путиға селинған йоған құйма кишән наһайити еғир вә калтәк еди. Униң дәрмансизлиғидинла өмәс, бәлки тапанлири puttүнләй ишшип, керәктин чиққанлиқтн, у убданғина йәр дәссәп маңалматти.

Яйилар Қадирахунни датаңниң идарисигө елип кирди. Башлап биrinчи датаң болиду. Бунинда пәкәт черикләрниң атлири, нарвулар, ешәкләр вә башқилар туриду. Андин өткәндін кейин, иккінчи датаң болиду, униң бир четидә яйилар вә топ башлири туриду, иккінчи тәрипиðә болса, сия вә гуялар туриду. Буниндин өткәндін кейин, үчинчи датаң. Униң ишигидин кирип кәлгәндә, оттурида бир сәһнә көрисиләр, бу сәһниниң оттурисида қизил латиларни йейивәткән үстәл, бу үстәлдә узун хитай чилимида йәндәйни пүкіритип чекип, шир кәйпи болуп амбал олтириду. Униң арилиғида бир ғулашчә йәр қалдуруп, бирнәччә қази, болус, бәгләр, андин ташқири икки қанат болуп қатарлишип, худди ечиқап кәткән ач бәриләрдәк чишлирини һингайтишип, бирнәччә ала ча-

пан кийгөн яйилар туриду. Буларниң қайсибирлириниң қолида бир қучак тарижә болса, қайси бирлириниң қоллирида қулуп, кишән, зәнжирләр...

Қадирахунни бу ач бериләрниң арисиға икки яйи дүшкәлләп, ноқуп, сөрәштүрүп дегидәкla елип кирди. Әтрапта худди йәйдигандәк қилишип турған яйилар Қадирахунга девинип, етилишип қойишар вә қайсибирлири ағизлирини тамшишипмү алар еди.

Қадирахун бу ариға кириш билән, аяқ-қоллирини көтирәлмәстин, кишәнлирини шарақлитип, үзичә йәргә жиқилди вә уни яйилар йәлкисидин тутуп елип, дүшкәлләп тизландурди һәм амбалға қаритип йәргә баш қойдурди.

Пүтүн датасынан ичигә лиқ толған хәлиқ барчә диққитини Қадирахундин алмас вә амбалниң кәйпи-сапа астида Қадирахунга беридиган соаллирига диққәт билән қулақ салмақта еди.

Амбал қолини жуқури көтәрди, бу нални көргөн әмгәкчи деханларниң жүрәклири жүгүлдишип сәргәрдан болди, улар нечбир сорақсиз «һөкүм» болушыға чөчүшти. Лекин амбал һөкүм қилмиди, бәлки арқисида дайимий чилимни тәйярлап туридиган яйиниң чилим узитишини тәләп қилди вә чилимни чала-пучуқла шүмәп қоюп қайтурди. Бу арида Қадирахун «Ah!..» дәп бир вақиридидә, қалғанлирини димиғида жутти.

Амбал Қадирахунға көзлирини алайтип бир қаридидә, сәл йөтилип қоюп, сорақни давам әтти:

- Қадир дегән сәнмү?
- Һә, дарин, мән!
- Йешиң нәччиidә?
- Қириқ, иккидә.
- Қәйәрдә турисән, нәччә балаң бар, немә иш қилисән?
- Бир балам бар, бир хотунум бар, деханчилик – мениң ишим, дарин!
- Немишкә боюнташлиқ қилдиң?
- Вай, дарин, илтипатлири, боюнташлиқ қилғиним йок.
- Сән, нарамзадә, қилғулуқни қилип қоюп, йәнә танамсән, қази төһмөт қилидиган кишиму?.. Растини ейт, таяқ астида өлисән бекар.
- Вай, дарин, илтипатлири, – Қадирахун баш әгди вә униңға башқа жавап қайтурушқа амбал йол қоймайду. Дарин билән Қадирахунниң бу соал-жаваплирини туңчи өруп туриду.

Бу әһвалдин кейин, амбалниң аччиғи қозғалди. У түкүрүп, көвүклирини чачритип: «Әй, чәнту!..» дәп орнидин туруп, йәнә олтарди. Униң үз-көзи покандәк қизарған вә ицигини иккигө бөлүп чиқкан төрт тал сериқ сақили кирпиниң түклиригө охшап турар еди. Йенип йәндәйни йәнә бир чәкти вә қизип:

– Та!.. дәп вақириди.

Бу һөкүмни күтүп турған яйилар жүгришип келип, Қадирахунниң пүтидин, йәнә иккиси бойни, қолидин бесип тутуп түрушти. Яйиларниң бирликтә амбалниң һөкүмігө жавап қилип: «Ша!..» дәп вақирашлири астида топ бешиниң қолидин тарижалар худди ямғурдәк яғди. Униң ялиғач тенигө тарсилдап чүшкөн тарижалар худди ташқа ургандәк қараслишар, қаңқишаар еди.

Насан бир чәттин бу налларға чидалмастин ша болуп жиқилди.

– Йи, әр, сән, си, у, лю, чи, ба, жұ, ши...

Бу санлар топ бешиниң ағзидა үзүлмәстин он бәш тағ жигирмә бәш тағ айлинип санилип турар еди.

Топ беши амбалниң буйруғига аласән Қадирахунниң йотисига икки йүзни уруп тохтиди вә бу тохташта амбал Қадирахунни йәнә өз әксичә сорақлар билән көмди. Бу йол Қадирахун бар қувитини жәмләп, амбалға жавап берди:

– Мән йерим десәт йеримни қазига сатқан едим, шуниң һәқ-қиниң төртидин бир қисмини йәрни сатқан чағда қолумға алдым. Қази қалған пулуңни базар күни алисән дегинигө бир базар әмәс, андақ миң базар өтүп көтти, лекин қази өзи билип бир пул бәрмиди... мана, дарин, растимни ейтсам, бир күни шу йәрниң пулни бәрсилә дәп, қазиниң алдига кәлсәм, қази маңа: «Пулум йок, маву ешигимни шу пулуңниң орниға тутуп қал!» – дәп маңа дәқин қачқан, ишқа яrimас бир ешигини созуватиду. Әлвәттә, мениң үчүн көрәксиз, мениң балам бар, хотунум бар, улар ачтин-ач, өлүм алдida ятиду... Андақ болғандын кейин, мән униң у қирчаңғусини елип немә қиласай дәп: «Мән ешигиңи алмаймән», – десәм хапа болуп: «Болмиса нәгә әризә қилсаң қил, нарамзәдә, мән нечкимдин қорқмаймән, пулуңниму бәрмәймән», – дәп орнидин қопуп кәткән бойичә қарапму қоймиди. Буниндин башқа нечбир әйип қилған бәндә әмәсмән, дарин, мана өзлири, дарин, «мени урди» дәп қазиниң қилған әризиси, нан турупту егәким, наһәқ болмиса! – Қадирахун бу сөзләрдин кейин һөкүрәп жиглаветти.

Амбал йәндәйни йәнә бир қетим чала-пучук шүмәп қоюп, туңчига қарап «немә деди?» дәп сориди.

Қадирахунниң бу сөзлирини амбалниң оң қанитидики өрөтурған туңчиси қайсилирини раст вә қайсибир сөзләрни пүтүнләй ялғандыла өруп бәрди вә сезиниң ахирида Қадирахунға қарап: «Ли бойичә гуна сениң бойнуңға чүшти», – дәп қойди.

Шу арида датаңниң ичигә толған миңларчә адәмләрниң ичиðе қандаңту бир хохәңзә¹: «Қадирахунниң сөзлирини тогра өруп бәрмидила, тогра өруп бәрсилә болматтиму, ума силигә охшаш бән-дигү!» – дәп вақиравәтти, бу аваз һәммә адәмләрни һәйран қалдуруп, өзигә қаратти.

Амбал туңчисидин «бу немә дәйдү?» дәп сориди, аңғичә булунц-булунцларда пайлишип жүргөн хитай жасуслириниң иккиси у вақириған кишини уруп, сөрөштүрүп әпкелип, амбалниң алдига ташлиди. Әтрапта бирдинла иккигә бөлүнүшкә башлиған адәмләр, худди җансиз тамдәк, течланди, һәтта мундақ надисидин кейин бирәси қаттигираққина йөтилиштинму қорқар еди.

– Немишкә наhәк урисиләр, силиниң ли қаяққа түкәрсәң, түкругүңниң орнидин созулуп чиқидиган охшайду, – деди у киши. Туңчи амбалға байиқи вақириған кишиниң сөзиниң өзиниң әксичә ялған өруп бәрди... Амбал қызип кәтти, шундақ болсиму, у орнида пақичанақтәк чаплишип олтарған һалда олтирап еди.

Нечбир гунасиз кишини пәкәт «тогра өруп бәрмидинғү» дәп вақирап қойғини үчүн амбал өзиниң әмрини бәрди вә «та...» дәп яйиларға вақириди.

Яйилар уни нечбир сораңсиз амбалниң әмри бойичә теким астиға бесип олтирип, үч йүзни уруп тохтиди вә андин кейин раса жарапәтлигөн һалда ямулға әпкирип ташлиди.

Амбал хелә қеникти. У үзини йәнә Қадирахунға бурап, уни нечбир болмияған сорақлар билән көмди.

– Немә, сениңки өзини чоң молла кишигә муш атиду, һә? Қази төһмөт қилидиган кишимеди? Сән, чәнту, йәнә ихра болмайду, һә, раст ейт, өлүсән! – Амбалниң бу сөзлири Қадирахунға жәндін-жәнға өтәрлик һалда туюлар еди.

– Яқ, дарин, яқ, бу наhәк, – дедидә, Қадирахун икки қолини маңлийига қоюп, бешини йәргә қойди.

¹ Хохәңзә – огул бала.

– Та!.. – Амбал буниң билән иккинчи қетим таяқ астиға елишқа әмир бәрди вә өзи йәндін чекип, бәдашқанни қуруп олтарған һалда пәйзә қылар еди. Яйилар Қадирахунни илгәрки қетимға қариганда қаттиғирақ вә толарақ урушти. Қадирахун һошини йоқатти...

Бири кәйнидин бири ямғурдәк йегип урған қанлық таяқлар Қадирахунниң йотилирини худди тивиттәк өзди. Униң гөшлири ти-тилип, қап-қара тал-тал парчилар насыл қилип, уруш әксидә тәндін айрилип, чәтләргә худди ташландуқ өпкә-бегир парчилиридәк чүшәр еди... Барғансири жансизлинин келиватқан яридар тәндін сирғип аққан қанлар һөл йәргә чүшүп, худди құмлукқа сиңгән ямғурдәк сиңәр, пәкәт қызил рәңнила йәр үстидә қалдуар еди. Қаттиғирақ йәргә еқип чүшкән қанлар болса, худди лоқ бегирлар охшаш, уюп қалар еди.

Чөридә қаришип турған миңларчә әмгәкчиләр Қадирахунниң бу азапта зарлинин йетишиға чидалмастын, мичилдишип көз-яшлирин төкөр вә «ләнәт саңа, хұмпәр жасуслар...» деген имлиқларни өз ичлиригә жутар еди.

Қандақ қылсун бу бечарә кәмбәғәл, әгәр униң байлиғи болса, әгәр у қоңларға пара беридиганларниң бири болса, у бу һалда қалмиған болар еди. «Бай байға бақар, су сайға ақар» деген атабовилиримизниң сезлири өсли шуниң үстидин чүшкәндә. Кашки бирәр қиммәтликкинә тонушлири болсичу буни аяйдиган, дәм берип туридиган нечким йоқ... Бар тонушлири болса өзигә охшаш бир күн ач, бир күн тоқ, аранла жән бекип келишиду.

Бу залимларниң түгигүсиз алваңлирига немини йәткүзүп болидекинтац... Әйтөвир, алваң чиқти десә, жүрөклөр жығилдайды, ачарчилиқ башлиниду вә башқылар...

Қадирахун өзиниң барлық өмрiniң үч мо йери билән бекип кәлгән еди. У кечә-күндүз ишләйдиган зенинлик бир деҳан, униң ата-бовисидин қалған мирас әмәсму бу деҳанчилиқ. Шуңлашқа у деҳанчилиқни жениндинму қиммәт санар еди. Нәтижидә у үч мо йеридинму айрилип қалған; өй-вақылирини сатти, йериму байларға кәтти, булардин алған киримни хиялиңларда йеди дәмсиләр? Яқ, йемиди, у өзи ачтинг-ач олтарди, барлық пуллириниң үйимлиқ вә ичимликлирини болса алванға, қәризләргә төлиди. Улар аллиқачан өнди сүтхорларниң гәллиридә чирипму кәткәндү, өтималим...

Қадирахунниң пәқет ялғуз бирла оғли бар еди. Бу оғли өткән барат ейида топму-тоғра тоққуз яшқа толуп, онға қәдәм қойған еди. Қадирахун вә униң хотуни Чимахан ялғуз оғлинин өти Өмәтахун болсыму, уни әркілитип, қәһриман санап, «Палван» дәп жүрәр еди. Кейинки вақтарда униңға Палван исми сицишип, пүтүнләй Палван болуп кәткән еди.

Әлвәттә, Палван кичик болушыға қаримай, һазир ойнап, күлгөндәкмұ әһвалда әмәс. У холум-хошниларниң бир парчә нениға кәч киргичә үз сарғайтип журуп күнини санайду... Өйдә болса бир чишиләм нан йоқ, аныси Чимахан узундин бери сил кесәл билән ағриқ ятиду.

Палван ғерип, у қайси вақтарда дадисини сегинип жиглайду... Аписи болса уни бәзләп, көңлини хелә ясан қояр еди. Палванниң дүп-дүгләк чилгә беши, йоған қара көзи, кәң маңлийи вә һәрқачан түрүлүп журидиған түрмә қапиғи өзиниң ғоллук бәдинигә зит еди. У маңған чағда ғолини чайқап маңар вә өзи демәтлик балилар ари-сида гәйрәтлик, гөвдилеккінә көрүнәр еди... униңға 15–16 яшлар чама қиласа еди.

Палванни өзи демәтлик балилар, һәттә чоңларму қәдирләр еди. Бу күнләр, бу минутлар һазирқи мәзгилдә Палванниң бешидин пүтүнләй учқан. У йә оюнни билмәйду, йә күлкини... Униң олтирип-қопуши толған хиял... Қайси чағларда ойида дадисиниң қачанду бир вақта баш кесәрләрниң қолиға чүшкәнлигини тепива-лар едидә, шуниң билән чирмишар еди...

– Әйнә, әйнә, дадам: «Оғлум, оғлум!», – дәп мени қучигиға алди вә бешимни бағриға басты. Ей... жәним дадам йоқ. Хитайларниң төрилири әпкәтти... – дәп көз йешини текәр еди Палван. Дадисиниң ахирқи минутта «оғлум» дәп маңлийидин шорап сөйүшини вә яйиларниң путиға аписиниң жиқишлишини көз алдыға ғува кәлтүрәр еди. Лекин һәқиқәтән дадисиниң қәйәрдә екәнлигини билмәтти. Бу минутлардин кейин Палван өйниң қараңғу булуыға өтүвелип жиглар еди.

– Апа! Дадамни сегиндим, дадам қачан келиду? – дәп зарлинар еди.

– Дадаң жирақ бир йәргә кәтти, оғлум, көз нурум, бәлки худа-йим буйруп, әтә йә өгүн кеп қалар, қой, жиглима, алтун қозам! – дәп бәзләр еди Чимахан Палванни.

Палван бу анисиниң омақ, юмшак, татлық тиллиридин кейин каңниң боғузига кирпигө охшаш түгүрлинип йетипла ухлап қалар вә қайси чағларда тала-түзгө ойниғили чиқип кетөр еди.

Бұгүн Палван пүтүнләй ач журди. Ахшам көч хошнилар әп-кирип бәрген бир апқур омачни аниси билән биллә олтирип қурук ичкән бойичила, әйнә шундин буян йә Чимахан, йә Палван ағзига бир чишлим нанни салмиди. Аписи Чимахан болса тәһийидин баш алалмай, егир ятар еди.

Чимаханниң рәңги аппақ дакидәк ақарған, көз нурлири барғансири өчүп, пилдирлимақта еди. Униң илгиридин ишchan, тола ишләп сөгөлләшкән қоллири назуклинип, пәкәт кичик устиханлири билән аранла һәрикәтлинәр еди. Узун иландәк сойласп турған қара чачлириниң һазир әнді вақти өткән, улар йоқ дегидәкla, бир несапта һеммиси чүшкән, қирқилған.

Кимду бири сорақсизла Чимаханларниң өйиниң ишигини ечиp кирди. Бу адәм ташқи көрүнүшидин худди азатлиқта жүргөн ширлар охшаш еди. Униң узун қара сақили, көң гәвдиси, чаққан кийимлиригө яришип кәлгөн вә үнлири йоган, худди сөз тамиғидин, қандақту бир канайдин чиқиватқандәк туулар еди.

– Палван, сөнчу, соң болуп қалдиңму! Апаңни беқиватамсән, ھә? Իә, Чимахан, әһвалициз қандақ? Сақийип қалай дәмсиз? Шундақ болидиган аппақ жигит дегән, – дедидә, у киши астағина босуғидила зоңзийип олтарди.

Чимахан бешини аста ишик яққа айландуруп, көзини йоган бир ачтидә:

– Әлһәмдуилла, шүкүр, өзәмни хелә яхши болғандәк чағлатимән, – деди. Униңдин ошуқ сөзләшкима құдрити йоқ еди.

– Сақийип қалидила, тола хапа болмастин ятсила, – деди ишиктин киргөн киши.

Бу сөзләр арилиғидики өлүм жим-житлигіда өйдин ғұңцидә қилип бир чивин учсима аңлинип тураг еди.

– Палван, қосығың, ачту, ھә? Мә, нан йегин! – Ишиктин киргөн киши қойнидин икки йоган гирдә нанни елип, Палванға узатти.

Палван худди нечқачан нан көрмігөн балилардәк қилип, жүгрәп кәлгөн бойичә хошаллик бир күлкиси билән нанни қолига алди вә мәйдисиге мәккәм басқан һалда нан бәргүчиге тикилип бир

қариди. Бу нан бәргән Қадирахунниң қелин ағинилириниң бири отунчи Мәшрәп еди.

– Чимахан, хапа болмастин маву икки гирдини чишлишип турсила, мән бүгүн кәчирәк бир кирип кетәрмән йәнә... Тола қайгуға өзлирини босумисила, бизниң Һасан бүгүн шәһәргә чүшүп кәтти, бәлки шу бирнемиләр қилип, билип келәр. Бизму түрлүк чариләрни издишип туrimиз... Әйтәвир, бирнемә болуп қалар, техи назир ишик алдиды биридин бүгүн датаң ечилғидәк дегән параңни аңлап қалдым, һәй, қандақ болар екин, бизниң Һасан немә қилидекин! Хоп, хәйир, назирға мән қопай, Чимахан, – дәп Мәшрәп орнидин қопуп, Палванға қызғиничлик бер қарап қойдидә, чиқип кәтти.

Чимахан улуқ тиничлиқтін кейин бир дәм елип: «Әй, Алла!..» – дәп қойди.

Палван қолидики икки гирдә нанни құчақлап алған һалда, икки көзини бир чекиткә тикип, узақ ойланди вә бу арида атисиниң аддий рәсимиини көз алдигиму бир кәлтүрүп өтти.

– Апа, нан йәймиз, юмшақ екән, – дәп Палван бешидики ойлирини қачуруп, атисиниң алдига келип олтарды вә нанни парчилап алдига қойди.

Чимахан оғли Палванға қандақту бир мискинлик билән қариди вә астагина қолини нанға узитип, бир чишләм нанни елип, еғирлиқ билән чайнап жутти...

Палван дадисиниң қәйәрдә екәнлигини Мәшрәпниң сөзлиридин биливалған болсимиу, атисидин асмақчилап сораштурмақчи болди вә тола қайгуланмастиң:

– Апа, ейтқина, дадам нәдә, немишкә бизниң йенимизға һеч кәлмәйдү? – дәп сориди.

– Оғлум, алтун оғлум, күмүч, яқут оғлум, көз нурум, сән... сән... қой... әй, оғлум, дадаңни өткән жили хитай залимлири бир қазини урупсән дәп тәһмәт билән апирип, ямулға солап қойған еди, әйнә шу чаққычә униң сориги болмастин кәлди, мана бүгүн «датаң ечилғидәк» дәйду, бәлки... Әй, оғлум, көз нурум, – дәп Чимахан ицишипкинә Палванниң маңлийидин бирни шорап сәйдидә, астагина бешини тәһийигә қойди. Бу арида йәнә бешини сәл көтирип көзлирини алақ-жалақ қилип: «оғлум, житим қ... қ... қалидиган болдигу ... лекин бу күнлиримизни унтума, женим, х... хош, ах!» – дедидә, мәңгүгә көзини жумди.

Палван биринчи қетим хелә чөчүгөн болсому, кейинки вақитта аписиниң тарам-тарам көз яшлирига қарап чидалмастин жиглиди, зарланды вә шу һалдила аписиниң димлиққа чөмүши билән кечә-күндүз йә уйқа, йә бир парчә наң көрмігөн яш бала наңни йәп езилип, үгдәккә көмүлди вә анисиниң сол бағриға баш қойған һалда дуния чуқанлирини, азап-қәһәрлирини бир минутқа унтуди.

Ишиктө бирнемә тараққидә қилип қалди. Палван бир минутлуқ татлық уйқидин охинип, ишиккә қари迪, униңға гоя ишикни ечин дадиси кирип кәлгәндәк болуп туюлди... Лекин нечким йоқ еди.

Палван өзиниң омулғанлигини билгәндін кейин, керилип бир өснәп алдидә, аписиға қариди, илгири аписини ухлап қалди дәп ойлиған еди, лекин аписиниң көз нурлири тамамән өчкөн, ағзи йоған очук вә иңәклири саңгилап чүшкөн һалда ятар еди.

Палван бу һални көрүп сәскәнди, көзлири чәкчәйди вә рәңгидин қан тамчисиму көрүнмәс болуп қачти; у, бир тәрәптин, аписиниң өлгөнлигини ядига кәлтүрсими, иккинчи тәрәптин, униңға аписи «құлұп» турғандәк туюлар вә уни техи «тирик» дәп ойлар, һис етәр еди. Палван гәйрәтлининип, көзини бир жумуп ачтидә, аписиниң маңлийини тутуп:

– Апа, апуй... қопсаң, андақ қорқатмисаң мени, жәним апам!
– дәп ялвурди, лекин аписи Чимахан һеч жағавап бәрмәс, һәтта һәрикәтлининип қоймас еди.

– Апуй, қопсаң, қорқатмисаң ялғуз оғлуңни! – Бу йоли Палван һөкүрәп жиглавәтти... Бу минут Палван үчүн наһайити пажиәлик вә қорқунчулук туюлди. Ким униңға бир парчә наң бәрсүн, ким уни қизғансун, ким айисун...

Өй ичидә йә сетип йегили берір яхшираққина өсвап болсичу, кашки... һеч... пәкәт қаңға селип қойған бир өски бора билән йепининип ятидиган жүл-жүл қурақ үйтқандын башқа нечнемә йоқ еди. Палван бу камчилиқлар үстидә баш қатурупму олтармиди, чүнки у мәсилиләр тоғрилиқ ойлап, бир нәтижә чиқиришқиму яшлиқ қилас еди.

Байиқи наң әпкирип берип чиқип кәткөн Мәшрәпниң сөзиниң ураниға қариғанда, Палван үчүн бир чүшинишлик мәна келип туюлған еди. Һазирқи минутта Палван Мәшрәпниң нәси-һәтлириниму көз алдига кәлтүрүп өтти. Бир тәрәптин, шу гәп, мәхсөт билән дадисини издәп чиқип кәтмәкчиму болуп қояр,

бир тәрәптин, анисиниң бу һалда йетишидин тәәжүплинәр, немә қилишини билмәй, баш қатуар еди. Ахири болмиғандын кейин, аписиниң алдига келип, бешини сийап:

— Апа, қоссан, көзүңни ачсаң әndi, — дәп жиғлиди вә аписидин неч жавап алалмиғандын кейин, көңлигө қандақту бир чүшәнмәсликни пүктидә, астағина орнидин қопуп, нәгиду чиқип кәтти.

Күнниң қайси вақ екөнлигини сәзгили болмас еди. Қоюқ манан вә қара булутларниң аччиқ шамал астида бир яққа қарап учушлири, худди қандақту бир топан-дәһшитини кәлтүридиғандәк қилип турар еди.

Кочиларда адәм аз, пәкәт ара-ара қери мойсәпіт бовайларниң hasa тайинип, башлириға худди хам қапақ кийивалған бәңгиләрдәк сәллә кийишип, мұкчийип өтүп кетишлири, иштларниң үзлүксиз үнвлашлири, қавашлири, пүтүн йезиниң қандақту бирәнсизлигидин хәвәр берәр еди. Шамал-боранларда ләйлишип, hәр түрлүк қушлар беши қайғандәк қаяқларғиду учуп өтүшиду. Жирақ-жирақларда хотун-қизларниң назук вақиравшири аңлинип қойиду. Андин ташқири йезини оюн-күлкә, нәғмә-навалар билән ават қилишлар пүтүнләй йоқ, йеза тамам қайғуда дегидәкла еди.

Қадирахунларниң туридиган йезиси шәһәрдин унчыла жирақ әмәс. Бу йолларда Палван дадиси билән бирнәччә қетим шәһәргө чүшкән hәм қайси вақларда Палван өзимү ушшақ балилар билән берип-келип жүрәр еди. Шуңлашқа Палван шәһәргө беришқа неч қорқими迪 вә бираздин кейин шәһәргө кирип кәлди hәм датаң тәрәп-кә аққан алди-кәйни յоқ ваң-чуңларни әгишип берип, топ-тоғра, худди мәс кишиләрдәк, датаңға кирип кәлди.

Бир чағда Қадирахунни гаңзига ташлап узақ қыйнап, техи йеңи төртинги соригини қилип, йәнә йүзни урушқа әмир чиқарған еди.

Палван бу топниң арисига туюқсиз келип кирдидә, бир пәсниң ичидила көздин յоқалди...

— Та!..

— Ша!..

— Ah!..

Бу дәһшәтләр адәмни тирик өлтүридиған бир һалға сөрәр еди.

Қадирахунниң пәкәт ағзидин һаваниң егир һалда кирип чиқиши болмиса, униң тени пүтүнләй харап болған еди. Қадирахунга

назирқи йегип турған таяқлар задила билинмәйду, чүнки униң гөшлири назир «мән сениң әмәс» дегендәк бир бәлгү бериду.

Мана байиқи һава гүлдүрләшләр, чекилған чекишилар йеқин ариға йетип көлди. Арида күчлүк бир боранму қуюн боранларни учартып, топа-чаңларни асман баравәр көтирип өтти. Боранда салмақлик қанат қекишип, һәр түрлүк құш һәддидин ташқири тола вә чөглимә болуп учишиду... Бу боранниң кәйнидин сим-сим ямғурму бир тал-йерим тал төкүлүп қойиду.

Палван бирдинла хәлиқ оттурисидин шанлық гәйрәт билән келип чиқти вә өтрапта турған әмгәкчилирниң алдида амбалниң удулида қанга милинин ятқан дадисини көрди һәм оқтәк етилип үшти...

— Дадай!.. Жәним дадам, сән мениң дадамғу, — дедидә, Палван Қадирахунниң бойнидин құчақлимақчи болди.

— Әй... оғлум, көз нурум! — Қадирахун Палванниң һәрикәт вә қилиқлиридин сәл тонуди һәм бешини көтирип Палванни құчақладап сеймәкчи болди, лекин таяқниң зәргігө чидимастин, жансиз адәмләргә охшаш сирилипла орниға жиқилди.

Палван немә қилишни билмәй қалди. Уни яйилар жулуп ташлашқа интилди, лекин Палван дадисиниң бойниға мәккәм чаплишивалғини үчүн, бирдинла елип ташлалмиди вә Палван сөзгә келип, егирилиқ билән: «Дадай, анам өлүп қалди... Жұри, әнди сәнму мени өлләргә атма, жұри, дада, кетәйлүк!» — дәп ялвурди.

— Әй, оғлум, көз нурум! Үнтума көргөн күнүңни! — дедидә, Қадирахун артуқ сөз қилишқа құдрәт жигалмиди.

Яйилар болса қаттиқ бир вәһшиләрчә вақираптидә, Палванни жулуп елип, қаяққиду ташлиди...

Адәмләр амбалға наразилиқлар билдүрди. Буниңгimu неч-қандак етибар болмиди.

Фора көтирәмdu, ким билиду, айигида немә болушини.

Амбал йәңләйни икки-үч шүмәп, ағзидин сәлла ис чиқарди вә өзини бир ойға көмди.

Яйилар болса урушниму тохтатти. Буниң өзиге Қадирахундин неч үмүт қилишму бекар еди, чүнки у пүтүнләй һошсиз.

Узақ өтмиди, аяқ астида худди жансиз тәнләргә охшаш ятқан Қадирахун сәл һошини жигип, тәнлирини бир секундқа жәнланкурди вә бешини сәл көтирип:

– Рази болуңлар, қиммәтлик қериндашлирим! Хош... Балам силәрниң көзүңларда қалди, көңлини агритмассиләр, – дедидә, чәкчийип чиқип қалған көзлиридин астағина бир тамча яш төкти вә жиқилди...

– Дадам, мениң дадам, дадамни қоюветиңлар!.. Аннаңни миң... залим ипласлар!.. – дәп вақирап, типирлап жиглимақта, жаллатларни ағзига келишичә тиллимақта, тоғра кәлгинини морлимақта, чишлимәктә еди... Худди қеришқандәк, қаттиқ боран күчлүк ямғурни елип кәлди. Ямғур, худди адәмләрниң үстидин чөлөкләп су қуйғандәк, төкүлүшкә башлиди. Ериқ-ериқ ямғур сулири көвүклишип, шақирап ақиду... Сәһнә алдидики қызил қанларни ямғур бир минутниң ичидә жуюп, аққузуп елип кетиду.

Бу күчлүк ямғур астида датаңниң ичигө лиқ толған адәмләрниң қайсибирлири кетишәр вә қайсибирлири амбалниң Қадирахун үстидә ахирки әмрини күтүп қелишпар еди...

Амбал орнидин қопуп, лозуңга бирнемә дегендәк болди вә дәрру Қадирахунни гундиханиға ташлашқа һөкүм чиқардидә, өзи алтә ат қошқан мәпигө чүшүп меңип көтти...

Амбалниң бу әмридин кейин, датаңниң ичидә барлық адәмләрму жүрөкләрни дәрт-қайғуси билән тошқузуп, аста-аста тарқашти. Бирнәччә яйи Қадирахунни йәнә уруп дүшкәлләп, шу һалидила гундиханиға сәрәп әпкирип ташлиди.

Палван йоқ еди. Арида кимду бири бешига чәкмәнниң бир пешини йепивалған һалда, у чәткә жүгрәп жүрәр вә йенип-йенип: «Палван... ha, Әмитахун!» – дәп вақирап қояр еди. У Палванниң кичик дадиси Һасан еди...

Қадирахун шу әһвалида нан йәләлмәй, һәттә суни жәндәпкинә жуталмастин, бирнәччә күн гундиханида яттидә, жан үзди. Үч күндин кейин Қадирахунниң жәсисидини гундиханиниң арқисидин, адәм патқидәк тәшүктин чиқирип ташлиди вә бирмунчә тонуған-билигән адәмләрниң ярдими билән үч күндин кейин қәбирстанлиққа узитилди. Палван буниңдин хәвәрсиз еди.

Соаллар вә тапшуруқлар

1. Нур Исаиловниң тәржими налини сөзләп беріңлар.
2. Мишка батрақ ким? Немишка Нур өзини шундақ дәп атиди?
3. Сопи Зөрват мәктеби тоғрилиқ немиләрни билисиләр? Мәзкүр билим дәрганида қайси шаир вә язғучилар оқуған?

4. Н. Исаиловниң нәзмий вә нәсрий өсөрлирини атаңлар.
5. «Күнлөр» повестилики вақиә қәйәрдә вә қачан йұз бәрген?
- 6. «Иккى қисимлиқ құндилік» усули арқилиқ вақиәләр вә уларниң чүшәндүрмисини ениқлаңлар.

Вақиәләр	Чүшәндүрмиси

7. Парчилики образларни тәрипләңлар.
- 8. «Әсәр қәһриманлириниң жәдвали» усули бойичә қәһриманларниң миңәз-хұлқи вә иш-хәрикитини бағалаңлар.

Әсәр қәһриманлири	Улар кимләр?	Қәһриманларниң миңәз-хұлқи	Уларниң иш-хәрикити	Бана

9. «Белиқ скелети (Фишбоун)» усулини пайдилининп, повестьтин парчини тәһлил қилиңдер.

- 10. Әсәрдики тәбиәт көрүнүшиниң тәсвирилишини дәптириңларға көчириңдер.
- Немишкә муәллип тәбиәтни шундақ тәсвириди? Пикриңларни йезиңдер.
- 11. «Баш қәһриман билән интервью» усули арқилиқ Палванға соалларни тәйярлап, сәһнә көрүнүшини көрситиңдер.
12. Өзәңларға яқын эпизод бойичә иллюстрация сизиңдер. Немишкә шу эпизод яқты?

ҚАДИР ҺАСАНОВ

(1912–1976)

Уйгур әдәбияти вә мәдәнийитиниң тәрәккىятига зор үлүш қошқан шаир, драматург, мәрипәтчи һәм әдәбиятшунас Қадир Моллахун оғли Һасанов 1912-жили Алмута шәһиридә ھүнәрвән айлисидә туғулған. Қөлгүси әдип дәсләп башланғуч мәктәптә, андин Сопи Зәрват намидики уйгур мәктәвидә оқыйду. Шаирниң әмгәк паалийити гезит вә журнал редакциялиридин башлининди.

1927–1930-жиллири униң әсәрлири «Уйгур оғли» тәхәллуси билән «Көмбәгәлләр авази», «Қутулуш» гезитлири, «Қизил таң» журналида елан қилинди.

«Таң сири», «Шеирлар» охшаш топламлири вә «Кәнжә», «Бағвән» поэмелири йорук көрди һәм башқа әдипләр билән бирлilikтә «Манан», «Гүлстан», «Назугум» вә б. пьесиларни, опериларни язди.

1982-жили нәшир қилинған «Һаят аһаңлири» намлиқ топламда әдипниң шеирлири, поэмелири, драма әсәрлири, мақалилири вә хатирилири йорук көрди.

Жигирмә сәkkiz

(Баллада)

I

«Бәлким бар, мундин өзгә ойнап-күлүп,
Той-төкүнләр өткүзүп биз жүрөлмәсмиз.
Ата-ана һәм қериндаш, әвлатлардин,
Қувәт елип, арамиҗан күләлмәсмиз.

Бәлким бар, томурлардин орғуп аққан
Иссик қан совуп кетәр, маңалмасмиз.
Йәр құчуп, йәрни макан етип қалсақ,
Хош елим, рази болғин, яналмасмиз!

Көз көрүп турса әгәр, жүрәк соқуп,
Дүшмәнни қәдәм алға әвәтмәсмиз.
Мабада өлүп кәтсөк, жәндә жүрүп,
Дүшмәнни тутуп қалар тәнлириմиз.

Өлүм бар. Амма йоқтур номус сетиши,
Биз әмәс чәйлинәр бәд азапларда.
Бәлким бар, бизләрниң бу құдритимиз,
Көпләрни чиллар улук ғазатларға!»

II

Нечнәрсә тохтитип йә қалалмиди,
Елишти ширғурандәк баһадирлар.
Өлүмни рәт қиласати саат санап,
Кәлсима жән һәлқигә минут ара.

Қансирап ятса әрләр гәйрәт берип,
Клочков чамдинатти башлап алға:
– Россия кәң болмиса чекинмәк йок,
Кәйнимиздә тураг улук Москва!

Чекинмиди кәйнигә шохшуп һәргиз,
Ака-ука һәм орус, қазақ, қыргиз.
Пачак қилди дүшмәнниң бар күчини,
Жән қийип турсима һәм жигирмә сәккиз.

Бу еди әл батури – қәһриманлар,
Қалгичә бойлирида тамча қанлар.
Тарихи хасийәтлик әл даңқини,
Сақлиған күрәшләрдә меһри жәнлар.

Ризвангүл һәккүдә

Үйгур хәлқы өзиниң азатлиғи, әркинлиги, Вәтининиң мустә-қиллиги үчүн бирнәччә қетим чәт әл басқунчилирига қарши күрәш қилип, галибийәтләр қазанди.

1944–1949-жиллири уйгурларниң ана жути – Шәркүй Түркстанда новәттики миллый-азатлик һәрикәт кәң қанат яйған еди. Ризвангүл, Зинәт, Разийә, Мәхинур қатарлық уйгур қызылири әйнә шу күрәшкә қатнашқан. Ризвангүл 18 йешидила өз хәниши билән әскәр сепигә елинип, һәрбий һәмширә болуп тайинланған. Бириңчи жәңдила, мәйдандин 12 яридар жәнчини қутулдуруп чиқкан. Униң қәһриманлиғи қозғилаңчилар арисига, әскәр башлиқлирига тез йәткән. Жәңчиләр Ризвангүлниң жигиттәк һәрикәтлирини көрүп, «Розахун» дәп чақчақ қилишатты. Һәрәмбағ мәлиси үчүн болған қаттиқ жәңләрниң биридә Ризвангүл яридар болған жәнчини мұрисигә артип қутулдуруватқан чағда, дүшмән оқи тегип, егер яридар болиду һәм қөп вақыт өтмәй, госпитальда вапат болған. Онлиған адәмниң һаятини саклап қалған Ризвангүлни хәлқимиз әйнә шуниң үчүн унтумайды.

Ризвангүл

*Үйгур қизи Ризвангүл дүшмәнгә қарши жән мәйданнада жүрүп,
Вәтән үчүн жан берди... (Гезит хәвири)*

Хәвәр кәлди гоя бир
Солди дегән қизилгүл.
Вәтән үчүн жәнпида
Әмәсмеди Ризвангүл.

Әл даңқини яд қилип,
Дүшмәнләрни етип күл.
Бәл бағлиған жәңләрдә
Уйгур қизи – Ризвангүл.

Унтулсунму?.. Ңечқачан
Унтулмайду Ризвангүл!
У бир тозмай ечилип
Турған әсла қизилгүл.

Соаллар вә тапшурұқлар

1. Қадир Һасановнің наяты вә ижадийити һәққидә немилөрни билисиләр?
2. Шаир ижадида немишкә уруш мавзуси мәркизий орунни егилди?
3. «Жигирмә сәккиз» шеири кимгә бегишланған? Панфилов дивизияси тогрилиқ немә билисиләр?
4. Ризвангүл ким? У қандақ қәһриманлық көрсөтти? Уйғур хәлқиниң қәһриман қызырынни атаңлар. Улуқ Вәтән урушида қәһриманлық көрсөткөн қазақ қызырын кимлөрни билисиләр?
5. Венн диаграммиси бойичө Назугум билән Ризвангүлни селиштуруңлар.
6. «Жигирмә сәккиз» вә «Ризвангүл» шеирлериниң асасий идеясини ениқланылар.
7. «Некайә хәритиси» усули арқылы «Жигирмә сәккиз» шеирлердикі вақиә вә образларни пәйдин-пәй жайлыштуруңлар.

Вақиә,
детальлири,
сүръити

Вақиә,
детальлири,
сүръити

Вақиә,
детальлири,
сүръити

Вақиә,
детальлири,
сүръити

8. Тор бетидин «Панфилов дивизиясиниң жасарити» һәққидә видео көрунүшни көрүңлар. Шеирдикі вақиәләр билән видео көрунүштиkiи вақиәлөрни селиштуруңлар.

Елимиздә мәзкүр дивизияның қәһриманлигини әбәдийләштүрүш мәхситидә қандақ ишлар өмөлгө ашурулды?

9. «Вақиәләр теги» усули арқылы «Ризвангүл» шеирини тәһлил қилиңлар.

Кульминация:
вақиәләр чигичлиниду,
проблема күчийиду

Риважлиниш:
вақиәләр риважлиниду

Киришмә: персонажлар
тонуштурулиду, вәзийәт
баян қилиниду

Йешимиш:
проблема
йешимилиду

10. Уйғурлар арисида Улук Вәтән урушыға қатнишип, «Кеңеш Иттипақиниң Қәһримани» атиғига егө болғанларни атаңлар.

11. Йезаңларда урушқа қатнашқан кишиләрдин кимләрни билисиләр? Уларниң қәһриманлыги һәккүдә эссе, мақалә яки шеир йезиңлар.

12. «Қәһриман» сөзигө синквейн йезиңлар.

13. «Қәһриман уйғур қызылири» мавзусыға презентация тәйярланылар.

ИСМАЙИЛ САТТАРОВ

(1916–1944)

XX əsirniң биринчи йеримида яшап, иҗат қылған уйғур ədəbiyatı һәм сөнъитиниң ярқын сималириниң бири – Исмайил Саттаров. У 1916-жили Алмута шәниридә көмбәгөл төмүрчи аилисидә дунияға келиду. Атиси Мәтғази оғлини Алмутидики Сопи Зәрват мәктивигө оқушқа бериду. Исмайил мәктәптә яхши оқуйду. У болупнұ Ө. Мұһәммәдийниң шеирлирини қизиқип оқуп, уларни музакирә қилишни яхши көрәтти.

Сопи Зәрват мәктивини тамамлиғандын кейин, уйғур музықиلىқ драма театриға артист болуп кириду. Сөнъеткә тәлпүнүш һәм маһаритини ашуруш мәхситидә у 1932-жили Баку шәниридики режиссерларни тәйярлайдыган курста оқуйду.

1936-жили «Қызыл түр» гезити редакциясында ишқа орунлашиду вә өзи арзу қылған иҗадийәткә йол ачиду. 1939–1941-жиллери бәдий əдәbiyat нәшриятидә ишләп, толуғи билән иҗадийәткә берилди.

И. Саттаров əдәbiyat саһасида узақ ишләлмиди, саламәтлигиниң йоқлуғидин, 1944-жили 28 йешидила вапат болди. У аз наят көчүрсими, өлмәс әсәрләрни йезип үлгәрди.

Мәсилән, униң дәсләпкі драма әсәри «Жаң» дәп аталди. Қадир Һасанов билән бирликтә «Гулстан», «Назугум», В. Дьяков билән «Ферип–Сәнәм» драмалирини язиду. 1958-жили қәләмдаш һәм кәсипдашлириниң бири Қ. Һасанов униң әсәрлирини топладап, «Тал-

ланма әсәрләр» нами билән нәширдин чиқарди. Мәзкүр топламға шайрниң оттuz шеири вә үч поэмиси киргүзүлгөн. Шайрниң «Мұхаббәт», «Нур бағ қизи», «Қорған» поэмилери һәм «Яшлиғим», «Келәр чағ», «Рәхмәт, ана!», «Мәхсәт», «Гүлбағстан», «Йеңип яни-миз», «Қазақстан» вә башқа шеирии йоруқ көрди.

Мәхсәт

Хәлиқ үчүн, Вәтән үчүн соң үмүттә,
Бир тохтимай хизмет етиш мәхсәт биздә.
Хиянәтчи дүшмән әгәр баш көтәрсө,
Нахша ейтип, от чачармиз керәк йәрдә.

Шеирим – қилич болар қиличлашсам,
Шеирим – бомба болар шилтип атсам.
Шеирим – қуруқ сәзлүк көрәңләргө,
Нәйзә болар тәнқит билән сирин ачсам.

Нахшам мениң дәрия болуп толқунлинар,
Шақыратсам әгәр челиш аһанини.
Миллионларға озуқ болар чаңылдатсам,
Хәлиқләрниң көтирәңгү авазини!

Биз йеңимиз

Жигитләр! Отлук жәңгә һәр киргендә,
Зәмбирәк, минометни бәтлигендә.
Овж алған жүрәкләрдә қисас оти,
Оқ-қилич удул тегәр қәст дүшмәнгә.

Әсләңлар, бир нәпәскә өткәнләрни,
Әсләңлар, тағда тәргән көк гүлләрни.
Ядлаңлар! Гүллитишкә мошу йәрни
Дәриядәк тәкмигөнму маңлай тәрни?!

Азмиди бу әл үчүн төкүлгөн қан?!
Азмиди биләк күчи мунда чиққан?!
Аянмай қол қапартып биз өзимиз,
Өзимиз тұзмигөнму чин гулстан?!

Биз салған имарәтни күл өткили,
Дәпсиләп айриш үчүн әл әркини.
Баронлар интилмақта қара садәк,
Құлму биз йә бозәкму баш әккили?!

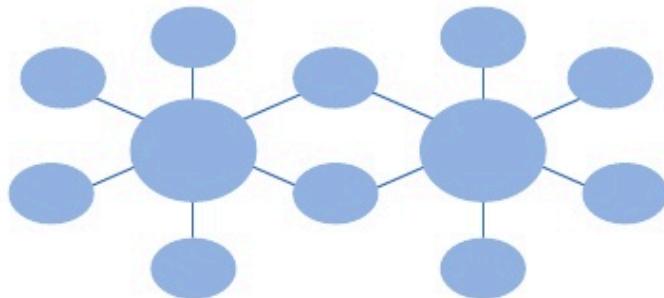
Жәңгивар мәйданкәшләр ғазатқа кир!
Ур, жигит болсаң, жигит, немисни қир!
Хәлиқниң азатлиғи – әрки үчүн,
Көлгүси нәслимизниң бәхти үчүн.

Муқәддәс Вәтән үчүн атла илгир,
Қалмисун явузларниң изи нечбир.

Соаллар вә тапшуруқлар

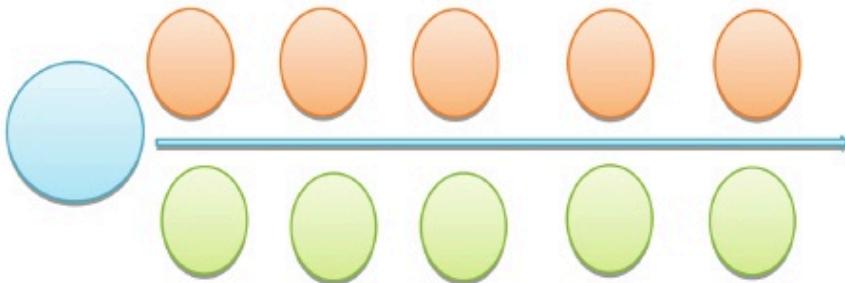

1. Ислам Саттаров ким? Униң тәржимиһалини сөзлөп беріндер.
2. Силәргө И. Саттаровниң қайси шеири яқты? Неме үчүн? Пик-рицларни дәлилләндәр.
3. «Мәхсөт», «Биз йеңимиз» шеирлериның жанрлық алғаиди-ликлири билән асасий идеясини ениқландар.
4. Шеирлар силәргө яқтиму? Немишкә?
5. Қ. Насанов вә И. Саттаров наяты вә ижадини «Қош диаграмма» усули бойичә селиштуруңдар.

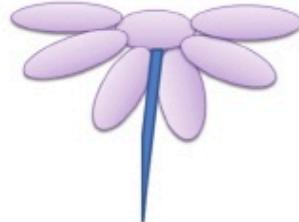

6. «Мәхсөт» вә «Биз йеңимиз» шеиририни Венн диаграммиси бойичә селиштуруңлар.
7. «Тәпеккүр аллеяси» усули бойичә «Ишлә, жигит!» шеирини тәһлил қилиңлар.

8. «Вәтән» сөзигә ассоциатив қатар құраштуруп, кластер түзүңлар.

9. «Мұқәддес уруш» («Священная война») нахисини тицшап, униң И. Саттаровниң қайси шеирига һәмнәпәс екәнligини ениқлаңлар. Пикриңларни дәлилләңлар.

10. Тор бетидин И. Саттаровниң сәһнилик ижадийитигे айт әсәрләрни ениқлаңлар.

11. «Мәхсөт» шеирини ядқа елиңлар.

12. «Улук Вәтән уруши дәвридики уйғур шаирлири» мавзусига реферат тәйярлаңлар.

ҢЕЗМӘТ АБДУЛЛИН (1925–1986)

Көрнәклик язгучи Ңезмәт Абдуллин 1925-жили Алмута вилайити Өмгөкчиқазақ наһийисиниң Баяндай йезисида дунияға кәлгән. Тәшкәнсаз йезисидики йәттә жиlliк мектәпни пүтәргәндін кейин, һәrbий сәпкә хизметкә елиниду. У йәрдин қайтип келип, «Йеңи наят» гезитида ишләйдү.

Язгучи вә шаир Ӣ. Абдуллин 1958-жылдин «Жазушы» нәшриятыда, андин 1962–1965-жиллири «Коммунизм туғы» (назирқи «Үйгур авазы») гезитида бөлүм башлиғи болуп ишләйдү. Әдип шеир вә некайиләрни йезиш билән биллә А. С. Пушкинниң «Цыганлар» поэмисини, Д. Фурмановниң «Чапаев» романини, Л. Толстойниң «Севастополь некайилири» вә башқыму әсәрләрни уйғур тилиға тәржимә қилиду.

Ӣ. Абдуллин һәм поэзия, һәм проза саһасида қәләм тәврәткән әдиптур. Шеирий әсәрлиридин униң «Анайәт», «Бабиләң» поэмилири вә көплігөн шеирири, проза әсәрлиридин «Мираңниң муради», «Дилкәшләр», «Мұхәббәт мұңлири», «Сөйгү истиһпари» охшаш көплігөн некайилири, «Гүлстан», «Қиядик қиранлар» повестьлири, «Жұтдашлар», «Турпан тәвәсидә», «Тәғдир», «Отлуқ чәмбәр» романлири мәлум.

Ӣ. Абдуллин 1986-жили узаққа созулған егер африқтін кейин вапат болди.

Дилкәшләр (Ӣекайә-баллада)

Кона уйғур йезилирида бир яхши алаһидиilik бар. Уларда яшигучи түп ахали турмушидин әң қедимий әнъәниләрни байқашқа болиду.

Әйнә шундақ қутлук йезиларниң биридә түгулуп өскөн яш шаир бираздин бу ян йәнә бир роний байлиққа егә болғандәк сәзмәктә еди өзини. Бу байлиқ – мәзкүр йезига қедимий Қәшқәрдин көчүп кәлгән бир қери устиниң иш-һәрикити, дилкәшлиги вә бай хатирилиридин ибарәт еди. Яш шаирниң кейинки күнләрдә:

Дил ғенимәттур, дидар ғенимәт,
Дидар кинигән жәнлар ғенимәт.
Инсанниң есил хислити, билсәң –
Дилкәшлик билән дилдин ибарәт, –

дегендәк рубайларға муражиәт қилишиму, асасөн, әйнә шу қери устиниң тәсиригә бағлиқ болса керәк.

Яш шаир кәч түнләрдә өзиниң мұәллимлиқ ишлирини тамамлап, кочига чиқиши билән, йезиниң четидики кичиккинә өй йениға берип, дайим униң бир деризисидин нур әксини көридиған. Хиялән шу чирақ йенип турған бөлмидә хизир охшаш бир chalniң хилмұхил яғачларға «дәм селип», «тилсімат қилип» олтарғанлигини байқигандәк болатти у... Әйнә, пака тәкчә-верстак үстидики исқинә, қирғу, қысқуч вә бурғилар... Әқиллиқ бармақлар һәрикәтләнмәктө... Шапақ допа астидики ақ чач, тәмбірниң тәбиий нәқиши-йоллириға охшаш қоруқлар басқан кәң маңлай вә ақ қирудәк қаш-кирникләр тувиәттө пилдирлиған ойчан көзләр егиси – зор қамәтлик қери устиму яш шаирниң келишигә дайим хұрсән еди. Улар учришип, сөһбәт қурған чағларда, қери устиниң сүйәклиқ чирайи хуш болғандәк, униң өзини техиму сирлиқ, техиму қедимий вә қисметлик қияпәтләргө кәлтүретти...

* * *

– Әссаламму әләйкүм, чонда!
– Ваәләйкүм әссалам! Келиң, оғлум. Мана, мону орундуқ таза...
Кени, олтирили...

Тәхминән шу тәхлит башлинатты уларниң сөһбитети. Амма шаир һәрбир қетим қери устиниң ишхана-дукан сұпитидики бөлмисигө кириши билән, әйнә бир йеңилик, әйнә бир йеңи кәшпият яралғанлигини жәzmән байқайды.

Мана бүгүнму у устиниң қоллирида хуш пекирап, у ян-бу ян өрүлүп-чөрүлүп, әслигә келиватқан қедимий сатарниң бешини көрди. Уста у башниң пучулған, дәз кәткән «жараһәтлик» жайларини инчикә исқинә, нәйчә-қирғулар билән тазилап, андин қәрәз үлгиләр билән өлчимәктө. «Шу яғач тәнгә жөр» яғач ямақчиларни раслимақта еди.

– Хо-ош, дастан аяқлаштиму, йоқму? – дәп шаирниң көзигө қариди уста.

– Іеликәм ундақ әсәрниң һөддисидин чиқалмисам керәк, чонда. Амма қисқа шеирларниң бир қанчисини яздим.

– Униңға һәм генимәт. Тама-тама көл болиду, оғлум. Мана мөшү яғач, тәхминән, буниңдин йүз жил мұқәддәм кесип елинган; у, тәхминән, йәнә шу қатарлиқ вақит илгири оттуз нәччә нәпәр саз-өсваплиримизниң көпчилиги мана мөшундақ көпни көргән есил яғачлардин назирлиниң ясилиду. Шуңлашқа уларниң муңи өзгічө, оғлум... Бу конидин-кона сатарниң бешіға қараң. Мана, мөшү нәпис сизиқчилири дәрәқ яшиған жилларға, у кәчүргән иссиқ-соғ наләтләргө бенаән насыл болған. Йәнә келип, бу баш дәрәқниң ғолидин әмәс, бәлки шу зор үжүм ягичиниң путигидин ясалған дәң!.. Сәвәп, қери дәрәқниң ғоли қавак, путиғи пүтәй вә мәзмут болиду. Мәлүмки, оғлум, яхши саз өсвавиниң ярилиши үчүн, бир яки икки әсир мабайниға бағылқ. Йәнә келип, қарисила, қедимий манир бу бир парчә яғачқа жән киргүзүш үчүн тәбиәт тәртивигө нәқәдәр етибар берип ишлігөн!..

– Муләндицизгө тәсәддүк, чонда! Тәхминән мәнму сиздәк манирлар һәққидә шу хил ойлиған, һәтта мана мундақ мисраларниму язғанмән:

Іәқиқиң манир у – бир данишмән,
Униң қолида күләр һәр бир зат.
Іұнири униң яшар хәлқи билән,
Қәдирләр уни миннәттар әвлат.

– Барикалла, оғлум! Кишиниң роһини көтиришкә қабил силәр!..
Бу сөзләрдин кейин яш шаир хижаләт болғандәк, бираз пәришанлық билән:

– Артуқчә маҳтавәтмәң, чонда. Аддий мисралар. Мана бу яңливаштын өз әслигә келиватқан тәмбір яки сатар – һәқиқиң ижат мәһсули!.. Униң бойидики көп әсирлик мұң-мудиаларниң изнарлинишиға имканийәт яритиш – ижат!

Немишкиду қери уста яш шаирниң сезидин муңланғандәк, жим-жит болуп ойлиниң қалди; униң Қәшқәр, Турпан тәвәлириде кейүп, тавланған үзидики қоруқлар техиму қоюқлишип, көңлидә егер хиял-хатириләрниң ойғанғанлигидин дерәк берәтти.

– Бир Қәшқәрниң өзидә қанчилиген устаз-манирлар, коңа вә йеңи әдип дастанчилар бар еди!.. Хәп, силәр шу қедим макан-

ни көрмидиңлар... Там, сепиллардикі таш, тапан излиричу!.. Хәлқимиз айнитқан бағу-бостан, мәнзириләрчү!.. Әмгәкчи хәлик, униң әлтәк оғул-қызылири, сиздәк шаирлиrimизниң шерин сезлиричу!..

Бөлмидә техиму еғир, техиму боғуқ жәм-житлиқ орнап, ахирида яш шаир чидимай, өз орнидин туруп көтти; хилму-хил саз әсваллири есиқлиқ турған тамларға қарап, әриксиз хитап қылғандәк болди у:

– Барақсан бағларға киргәндә жиртқүч,

Булбуллар қечип, боларкән сәрсан...

Файыптин кәлгәндәк аңланған мисралар мәнасини йәнә бир қайтуруп ойлиған уста орнидин туруп:

– Интайин тогра хитап қылдиқиз, оғлум! Зади адәмниң көңлидикі ойни нәқ ейттициз. Шу мисраларни маңа әрәпчә хәт билән путуп бериң, оғлум! – дәп тәвринип көтти.

* * *

Йәнә бир қетимқи учришишта яш шаир өз дастанини оқуп берип, тави йоқ ятқан қери устиниң көңлини бираз көтәргәндәк болди. Амма өзиниң тамамән хәт тонумайдығанлиғига қаримай, бай еғиз вә язма әдәбиятимиздин яхши хәвәрдәр болған ижаткар уста яш шаирниң бу дәсләпки өзөн әсәригә анчә қанаәтләнмиғән еди. Униңға миңларчә мисрадин ибарәт болған шеирий әсәр, пәкәтла шеирға охшимай, бир-бирсигө жөр әмәс саз әсваллириниң қалаймиқан-чачираңғы садалирини өслитәтти, өтималим. Йәнә шундыму дилкәш адәм «яш шаирниң тавини қайтурмай» дегән мәхсәт билән, дастан хусусидики пикрини саз вә саз әсваллири һәкәдикі бәзи охшитишлири арқылы ипадә қылди. У тәмбірниң дәстиси билән сапланған өкүнки кона сатар бешини көрситип:

– Өтималим, – деди, – тәмбір сепи билән кона баш яки болмиса үжүм ягичидин ясалған баш билән қаригай үзлүкчә аңа жөр болмиди. Шуңа бу тәмбірниң авази техи бежірим әмәс. Зади дуниядикі барчә гәзәллик – зор тәңкәшликни, ички сир, сехирлиқ күч, кудрәт-жошқунни тәләп қилиду, оғлум...

– Тогра, чонда, буниму әнди сезиватимән. Амма йәнә шуни соримақчи едим сиздин: немишкә тәнһа бир әсвал яки бир әсәр

бесаз болуп қалидую, һә оныған яңа саз өсваплар бир пүтүн жән-тән тәхлит җипсилишип, жор болиду?

Қери уста choңқур тинип, илhamланғандәк болди шунда. У буру-луп, оң қол тәрәптиki тамға, сол тәрәптиki үстәл үстигә қаридидә:

— Мана мошу он икки өсвапниң барлығи бир-бирси билән ениқ аилидәк жорихан-тәңкәш. Шуңлашқиму улар маңа бир жәнлик намайәндиләр кәби көрүниду. Һә мону сатар башлиқ тәмбир парчилинип кәткән икки тәндін жәмләнгән бир адәмгә охшаш жансиз техи. Униңға жан киргүзүш үчүн, йәнә шу яғачлар сири, сехирини жоруп, әмәл қилиш лазим. Әгәр мениң чамим кәлмисә яки вақтим йәтмисә, бир күн уни силәр сөзлітісіләр. Шундақла мән сизгә бир арминимни мирас қалдұрсам дәймән...

Яш шаир устиниң сөзигө шу қәдәр берилгән еди, һәтта у баштиki сөзлөрдә қандақту бир видалиқ-жудалиқ әкси барлығына зәң қоймай тиңшиған еди. Қөплігән қериларға охшаш, кона устиниңму шу чағниң өзидила бирнәрсini сезип, өзиниң яш илпити, шагири болған шаирға учур қылғанлиғини у йәнә бирнәччә вақиттин кейин билди.

* * *

Ахирқи күнләрдә уста яш шаирға ейтқан ой-молжасини бир-қәдәр болсими реаллаштуруп кетиш үчүн, бир кона, сунуқ равап билән шундақла кона нәй үстидә ишлиди. У равапниң дәстисини оюп, униңға нәйни орнатмақчи болған еди. Йәни униң көп жиллик тәжрибиси вә пәрәзи бойичә, әгәр равапниң пәдилирини нәйниң басқуч-қынлирига тәңкәш-баравәр қиласы, у чағда равапниң нәй орнитилған дәстисигө қомуш яки мис трубка орнитип, равап билән нәйдин бир киши ижәра қилидиган бир йеци өсвап ижат қилиш мүмкин еди...

Әпсуски, ижаткар устиниң бу ахирқи арминини әмәлгә ашуруш үчүн өмри йәтмиди.

* * *

Шаир ахирқи қетим устини йоқладап барғанда, у наһайити наяжәнланған һалда өз чүшини сөзлімәткә еди.

— Кәл, кәл, оғлум. Тәслим яхши чүш көрүптимән һели! Уни адәттикидәк тәтүүр жоруғумму кәлмәйду. Яңливаштын ават болған

изгү жайлар... Әзизанә Қәшкәрму яки Турпанму, hәрhalда, қедимий йәр, өз дияримиз!.. Охансам, көзүм жиң яш, хошаллик муңида журигим тамиғимға тиқилип қапту!..

Устиниң йенида олтарған дохтур унинға хатиржәм йетишни буйруп, шаирға муражиәт қилди. Шаир унин сөзини өз әйни билән тәрҗимә қилип, әнді немә дейишни билмәй, тицирқап турғанда, йәнә қери уста ярдәм қилғандәк болди.

– Момайни күтүватимән, оғлум. У Ташкәнттики қызылиримизни көрүп кәлгили кәткән өмәсму... Видалиши лазим. Андин сән шуни ейт, оғлум: әзиз дохтурға миңларчә тәшәккүр! Мән қерини бир күнму ялғуз қалдурмицилар... Мәңгүлүк сәпәр алдida хатиржәм болуш тәс екән, бирақ!..

Ағриқиниң чирайи қандақту бир дәһшәтлик можуш пәйтидикәк ечинишлиқ түрүлүп, у йәнә ичи илишқандәк есидин кәтти. Дохтур йәнә сумкисини ечиp, укол өсваплирини қолига алди... Лекин бир жил мабайннда зерәк уста билән өз йеши оттурисидики йерим әсирилік пәриқни бесип өткәндәк болған яш шаир, дохтурниң дорилириға етибарсиз қаримақта еди. Чүнки қери устиниң даваси илаjқисиз жұда болған Вәтинидә қалған.

Әдип никри

«Незмәт ака – бәдиий сөзниң hәрхил жанрлирида үнүмлүк қаләм тәврәткән әдип. Нәр жанрниң өзиге хас аланидилликлири әдиптин hәрхил бәдиий тәпеккүрни, hәрхил услугуни – бирдә өқлий-эмоционал бисати мол қисқилиқни, бирдә вақиәликтин кәң қамдашни, бирдә гил-пал туулғанни түндикти прожектор йоругидәк ярқын йорутушни тәләп қилидиганлығи мәлум. Незмәт ака бу өзгичиликләрни мукәммәл егилігән талант егиси еди».

Махмұт Абдурахманов

Соаллар вә тапшурұқлар

1. Н. Абдуллинниң наяты вә ижади тогрилиқ немиләрни билисиләр?
2. Унин наядидики қайси фактлар силәрни ойландурди? Немә учун?
3. Язғучи немә учун hekайиге «Дилкәшләр» дәп нам қойди? «Дилкәш» сөзиниң мәнасини қандақ чүшинисиләр?

- 4. Ыекайидә қайси саз өсваплириниң нами аталды? Немишкә?
- 5. «Дилкәшләр» һекайисиниң идеяси, сюжети вә композициясини ениқлаңлар.
- 6. «Дилкәшләр» сөзигә синквейн түзүңлар.
- 7. Қери уста вә яш шаирни Венн диаграммиси арқылы селиштуруңлар.
- 8. «Өсөр қәһриманлириниң жәдвали» усули бойичә қәһриманларниң миңәз-хулқи вә иш-һәрикитини баһалаңлар.

Өсөр қәһриманлири	Улар кимләр?	Қәһриманларниң миңәз-хулқи	Уларниң иш-һәрикити	Бана

- 8. Ыекайдики муәллип обризини ениқлаңлар. «Қери уста – у муәллип» деген пикир дуруスマу? Немишкә?
- 9. Силәр уйғур миллий чалғу өсваплиридин қайсиларни билисиләр? Қайси саз өсваплирини чалалайсиләр?
- 10. Бирәр миллий сазни тиңшап, қайси өсваплар челингәнлиғини ениқлаңлар.
- 11. Ыекайдин уста қияпитиниң тәсвирини дәптириңларға йезиңлар.
- 12. «Уйғур миллий саз өсваплири» мавзусига презентация тәйярлаңлар.
- 13. Тор бетидин Һ. Абдуллинға айт қошумчә мәлumatларни издәп төпиңлар.

Турғун Алмас

(1924–2001)

Турғун Алмас 1924-жили Тоққузак нанийисидә туғулди. Қәшкәр шәниридики башланғуч мәктәпләрдә, 1939-жилдин башлап Үрүмчидики үлгилик дарилмуәллимдә оқуди. У йәрдә инқилавий идеяни қобул қилип, ижадийәт билән шуғулланди.

1942-жили дарилмуәллимни тамамлиди вә Қарашәһәргә хизметкә өвәтилди. Гоминдан диктатурисига қарши чиққанлиқтин,

1943-жили қолға елинди. 1945-жили түрмидин азат қилинғандын кейин, Қәшкәргө келди.

Қәшкәрдә дәсләп башланғуч мәктәптә мұллим, андин Қәшкәрдики оқутқучилар тәйярлаш курсида мудир болуп ишлиди.

У шу жиллири үч вилайеттә көтирилгән ин-қирапқа үмүт билән қарап:

Тағларда азатлиқ мәшъили,
Яниду кечини йорутуп.
Келиду баһарниң шәпсиси,
Тянь-Шань бағрини ойгитип, –

дәп күйләйду.

Бу мәзгилдә шаир «Мәктәпкә», «Өмрүңгө бак», «Үмүтлүк хияллар» шеирлирида хәлиқ аммисини гоминданчиларға қарши күрәш қилишқа чақырди. Шаир өз шеирлирида хәлиқни жаһаләттин күтулуш үчүн мәдәнийәт, билимни егиләшкә дәвәт қилиду.

Турғун Алмасқа өчмәнлик билән қарыған гоминдан даирилири 1947-жили кечидә Қәшкәр дарилмуәллимини қоршап, шаирни қолға алди. У түрмидиму қәйсәр ирадә билән жәңгивар шеирларни йезип, өзиниң инқилавий ирадисини намайән қилди. Қөпчиликниң қисми билән гоминдан даирилири 1948-жили шаирни түрмидин бошатти. Түрмидин чиққандын кейин, Илида чиқидиган «Алға» гезитида тәһрир болуп ишлиди. Кейин дәсләп Қәшкәр, Үрүмчи жамаәт ховупсизлиқ саһасида, андин, 1953-жилдин башлап, «Шинжәң әдәбият сәнъити» журналида мүһөррир болуп ишлиди. Униң шеирлири 1957-жили «Тарим шамаллири», 1982-жили «Таң сәнири» намлиқ топламларға киргүзүлди.

Турғун Алмас кейинки мәзгилләрдә шеирдин риважлинип, проза, драма саһасидimu қәләм тәврәткән еди.

Униң әсәрлири хәнзу, рус, инглиз тиллириға тәржимә қилинип, дүния жамаәтчилиги билән йүз көрушти.

Вәтән

Әй, Вәтән, жан Вәтән, әзизим Вәтән,
Чин қәсәм қилимиз алдинда бүгүн.
Сән тиңла!.. Номусни жуйимиз жәэмән,
Күрәштин янмаймиз қәлбимиз пүтүн.

Артуқчә чидашқа әнди тақәт йоқ,
Жаһаләт қахшатти, бизни харлиди.
Явайи дүшмәнниң қанлиқ қоллири,
Пак жүрәк, бәдәнни хелә тилғиди.
Шу дәртләр аччиғи бизниң жүрәкни
Тавлиди күрәшкә, нурлук ишқида.
Қозгалдуқ сәп тартип, елип қурални,
Яшашни нишанлап бәхтияр таңда.
Йолларда йолуқуп шум алвастилар,
Жұтларни ағдуруп тосумақ болсиму.
Ширларчә жәң қилип кәң мәйдан ара,
Дүшмәнниң көксини биз қилдуқ яра.
Текүлгән сап қанлар шолиси бизгө,
Көрсәтти нур чечип, йорук бир таңни.
Шу қанлар изидин үмүтләр парлап,
Жүрәккә орнаттуқ йүксәк бир аңни.
Күрәшләр пүтмиди, әй, Вәтән, билгин!
Әң қанлиқ челишлар қизиди әнди.
Аз санлиқ номуссиз, қара йуз сатқун
Хиянәт йолини тутти, питириди.
Лекин биз баримиз чимәнзар таңға,
Жапалиқ, қараңғу йолларни бесип.
Дүшмәнни йәр билән қилип биз йәксән,
Күлимиз ғәлибә гүлини қисип.

Мәктәпкә

Тәнлирим япрақ, титрәп тохтиди,
Йуригим дәртлик – әркин соқмиди.
Чүнки, әй, ярим, сениң налиңни,
Көрдүм пиғанда ғунчә чегиңни.

Бойлириң назук, келишкән зилва,
Һәрикәтлириң шох қилиду жылва.
Чачлириң узун, һәр дәм йәлпүнәр,
Қара қашлириң һәр дәм тәлпүнәр.

Көзлириң хұмар – жәвнири янақ,
Айму хижилдур жамалиң бәк ақ.

Лекин билимсиз наданлиққа қул,
Булбул қонмиған пурақсиз бир гүл.

Хушбой пуриғи қени гүлүңнің,
Барму қиммити өткән күнүңнің?
Ойла, әй, сицил, наданлиқ яман,
Гәр оқумисаң, жиглатур заман.

Тиңша кочини, достлириң өтәр,
Диллири йоруқ, мәктәпкә йетәр.
Үгинип улар наят йолини,
Өстүрмәкчиғы арзу гүлини.
Елип сөн дәрһал улардин үлгө,
Пәхирсиз йол ал! Ана мәктәпкә!

Соаллар вә тапшурұқлар

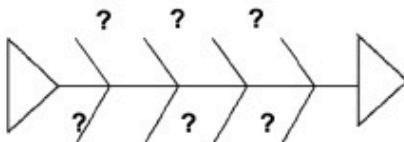

1. Турғун Алмас ким? Униң наяты вә ижадиға бағлиқ немиләрни билисилер?
2. Әдипниң вәтәнпәрвәр шаир екәнлигини дәлилләңдер.
3. Шеирларни ипадилик оқуп, алған тәсиратиңдар билән бөлүшүңдар.
4. Әдип шеирлирида қандак идеяләрни алға сүриду? Шеир мисралири билән пикриңларни испатланылар.
5. Тәсвирий васитиләрни пайдалынап, шеирлардикі тәбиәт мәнзирисини, вақиә орнини, персонаж обризини тәсвиirlәңдер.
6. «Вәтән» сезиге синквейн түзүңдер.
7. Вәтән вә билим һәккідә мақалларни есенділарға елиңлар.
8. «Белиқ скелети (Фишбоун)» усулини пайдалынап, «Мәктәпкә» шеирини тәhlил қилиңдер.

Сәвәплири

Хуласә

Фактлар

Проблема

9. Силәрму өз арминицлар һәккидә йекин көргөн кишигө хәт йезицлар.

10. Халиған шеирни ядқа елицлар.

11. Шеирларға иллюстрация сизицлар.

12. «Билгөн кишигө билим өла» мавзусига эссе йезицлар.

ИЛИЯ БӘХТИЯ

(1932–1987)

Илия Бәхтия 1932-жили Алмута вилайити Уйғур наһийисиниң Чоң Ачиноқа йезисида дунияга кәлгән. Униң балилиқ дәври шу йезида өтиду. Шу жилларниң егирчилиги униң балылық бешига чүшиду. Мәктәптә оқушниң орниға йезида деханчилиқ билән шугуллиниду.

Уруштын кейин, у Кәтмән йезисидики оттура мәктәпни тамамлап, 1953-жили Алмудиңди Абай намидики Қазақ дәләт педагогика институтиниң тил-әдәbiyat факультетиға оқушықа кирип, уни 1957-жили тамамлайды.

Илия Бәхтияниң әдәbiyatқа қызықиши униң мәктәптә оқуп жүргөн чағлиридила башлиниду. У өз шеирлирида ана Вәтини, хәлқимизниң кәһриманлық өмгигини, заман йецилиқлирини күйләйдү. Униң дәсләпки шеирлар топлыми «Достларға соға» нами билән 1956-жили нәшир қилиниду.

Илия Бәхтияниң шундақла «Арминим», «Булақ», «Тянь-Шань жигити», «Тянь-Шань шеирлири», «Гүл вә тикән», «Қуяш нури», «Өмүр шундақ өтиду» намлиқ поэма вә шеирлардин тәркип тапқан топламлири йоруқ көрди.

Түгүлған әлгә муһәббитим бар

Түгүлған әлгә муһәббитим бар,
Мәнму әсқетип түврүги болсам.
Наятим мәңгү болатти баһар,
Достлар өткідәк көрүги болсам.

Мүхәббитим бар түгүлған әлгө,
Ямғури болуп көкәртсөм дәймән.
Бәргән жүкини артип мүрәмгө,
Егир демәстин көтәрсөм дәймән.

Мүхәббитим бар түгүлған әлгө,
Арман қилимән қени болсам дәп.
Мени көтирип чоң қилған йәргө,
Сөләт киргүзүп гүли болсам дәп.

Түгүлған әлгө мүхәббитим бар,
Мәнму өсқетип түврүги болсам.
Наятим мәңгү болатти баһар,
Достлар өткидәк көрүги болсам.

Вәтән

Тәрбийилигән бизни пәпиләп ана Вәтән,
Сени сөйәр садақәтлик һәрбир адәм.
Тағ сүйидә көкәргән көк чимәндәк,
Бизниму һүр яшнатти мошу Вәтән.

Бәхит бәрдиң хәлқимгә, түгимәйду,
«Вәтән» дегән мүхәббәтниң үни өчмәйду.
Иәрбир адәм қувәт алар наятындин,
Ей, ана, ейтқин сени ким сеймәйду?

Вәтән десә, нахша ейтип шатлинимән,
Сениң даңқиң билән һәр чағ махтинимән.
Көзүмниң қарчугидәк сени саңлап,
Дүшмән кирсө, қанлик жәңгә атлинимән.

Асманда – Құн, йәрдә – Сән йорук берип
Хәлқим сени гөзәл қылди гүлләр терип.

Өсөрдиң талай әрни, батур қизни,
Кәң қойнунда, Вәтиним, билим берип.

Йилтизиң астин сениң – гулимайду,
Симаптәк вижданиң пак – кир болмайду.
Ақ сүтүндін чоң болған һәрбир оғлун,
Даңқиңиңиң сақлар, Вәтән, кир қылмайду!

Әдип никри

«Әслидә Илия Бәхтия – шеирийәткә өз дүнияси билән әркин һәм ярқин кәлгән шаир. У узақ жиллик ижадида мошу өзи таллавалған мәништін зади адашмай, бәлки, әксичә, китаптын-китапқа, бәзидә әсәрдин-әсәргә тәбиәт әта қылған құдрәтлик талантини бар қир-сирлири билән техиму ярқин, техиму ши-жаәтлик көрунүп, тинмай һәм мәхсәтлик ижат қилиш, издиниш түпәйли көрнәклик шаир болуп шәкилләнди. Бүгүнки таңда уニң поэзияси уйғур әдәбияти дегән бағнин өгиз һәм шахариган чинарлириниң биридур. Илия шеирийити – өзигө хас мавзу-мәз-мун даириси, өзигө хас бәдий дәрижиси билән қелиплашқан чоң бир саһа».

Махмут Абдурахманов

Соаллар вә тапшыруқлар

1. Илия Бәхтияниң наяты вә ижади бойичә кластер қураштуруқлар.

2. Шеирлирини дикқәт қоюп оқуп чиқынлар. Қайси шеир силәргө яқты? Немә үчүн?

3. Илия Бәхтия шеирлириниң аләнидилігі немиде?

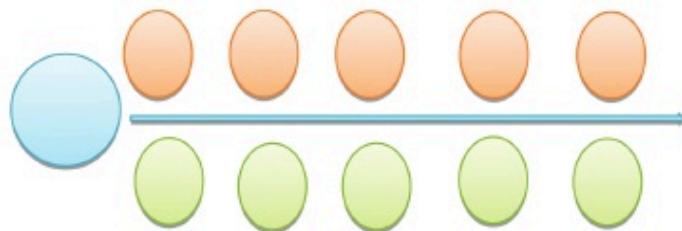

4. Шеирларниң идеясини, фабулисими вә сюжетини ениқлаңлар.

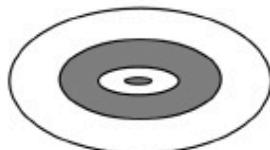
5. Илия Бәхтияниң вә Турғун Алмасниң «Вәтән» намлық шеирлирини «Венн диаграммиси» бойичә селиштуруқлар.

6. «Тұрғулған әлгө муһәббитим бар» шеирини «Тәпеккүр аллеяси» усули бойичә тәһлил қилиңлар. Силәр өз елиңларниң, жутунларниң гүллиниши үчүн қандак ишларни қилисиләр?

7. Шеирлардикі тәсвирий васитиләрни (тропларни: метафора, метонимия, гипербола, литота, аллегория, антитеза, градация) ениқланылар.
8. «Баһар көрунүшлири» шеирини «Даириләр мұнасивити» усули бойиче тәһлил қилиндер.

9. Илия Бәхтия қайси қазақ шаири билән дост болған? Уларниң тәбиәтни тәсвирилігөн шеирлирини оқуңдар. «Венн диаграммиси» усули билән икки қериндаш хәлиқниң атақлық әдип-лириниң шеирлирини селиштуруңдар.
10. Илия Бәхтия вә М.Мақатаевниң шеирлирини оқуп, тәвәндікі жәдәвлөн толтуруңдар.

Шаирлар	Вәтән	Достлук	Тәбиәт	Адәмләрниң миңжәз-хулқи
Илия Бәхтия				
Муқағали Мақатаев				

11. Тор бетидин М. Мақатаев билән Илия Бәхтияның достлуги һәккідікі видео көрунүшни көруңдар. Достлук һәккідә пикрицларни ейтиңдар.
12. «Достлук –есил хисләт» мавзусига эссе йезиңдар.
13. Илия Бәхтияның «Үйғур дегән мошундақ» шеири асасида ижра қилинган нахшини тиңшашыңдар.
14. «Түгүлған әлгә муһәббитим бар» шеирини ядқа елиңдар.
15. Илия Бәхтия шеирлириға иллюстрация сизиңдар.
16. Өзәңларға яқидиган жил пәсиллири һәккідә шеир яки некайә йезиңдар.

ЛУТПУЛЛА МУТӘЛЛИП

(1922–1945)

«Техи түнгүнла там түвилиридө
Топига милинип,
Мән едим, достум,
Ойнап жүргөн Мутәллип.
Мана бүгүн күрөш қойнига
Өзәмни аттим.
Күрөш долқунлиридин
Татлиқ илһамлар елип!..

Ялқунлук инқилапчи, көп қирилиқ талант егиси Лутпулла Йезмахун оғли Мутәллип 1922-жили Алмута вилайити Уйгур наийисиниң Чоң Ақсу йезисида туғулған. Униң балилиқ чеги Или вилайитигө қарашиблик Нилқа наийисидө өтти. Лутпулла 1932-жили Гулжига келип, Или-татар мәктевидө оқуди. У болупму әдәбият вә сөнъеткә бәк қизиқатти һәм бу иштияқини рәсмий дәрисликләрдин ташқири уйғур, өзбәк, татар язгучи-شاирлириниң әсәрлирини оқуп қанаэтләндүрәтти. У Абдулла Тоқай, Һади Тахташ вә Өмәр Мұхәммәдийниң әсәрлирини көп оқатти. У «Хәлқымғә» деген шеирини техи бала чегида языду. Лутпулла Или-рус гимназиясидө оқуған жиллири А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, А. М. Горький вә башқыларниң әсәрлиригө қизиқиду. Лутпулла шундақла публицистикилық мақалилар вә пьесиларниму языду. Униң «Күрөш қизи», «Борандын кейинки аптап», «Чимән билән Палван», «Самсақ акам қайнайды», «Чинмодән» пьесилири вә нурғунлиған мақалә, фельетонлири, «Әжәл нодукүшида» сатира-памфлети бар. Вәтән-пәрвәр шаир инқилавий паалийити вә ялқунлук әсәрлири учун 23 йешида гоминдаңчилар тәриpidин вәһшиләрчә өлтүрүлиду.

Көкләм ишқи

Йешил көкләм – сән пәсилләр әркиси,
Сегиндим... Сегингандур сени һәр киши.
Йәнә гүлләр, булбул вә сумбуллар,
Сениң нәқиши – зенитиндүр булар һәммиси.

Йәнә сулар, шақиratмилар, шох шамаллар,
Әркиләп... сейүп бағриңда жолан қилгуси.
Сузук таң, қараңғу кәч, айдиң тұнлириң,
Әмгәк құнләрниң сирдишидур дехан балиси.
Етіз чирайлиқ, етіз қайнақ, етіз йекимлик,
Етіз әмгәкниң кәң-таша әркін сәһниси.
Қүш-қурутлар – сазәндө, торгайлар – дапчи,
Оргуп жараптар һәр йәрдә әмгәк нәғмиси.
Чап кәтмәнни, тилға йәрни тәңкәш қилип,
Шу сәһниниң сәнъеткари – деханлар аммиси.
Аниси – уруқчи, қызылири – сөрәмдө, айлә – ишта,
Һәрбір аял даңдар әмгәк артисткиси.
Етизда той, дағ-дуғилиқ концертни қой,
Көкләм ишқи яш шаирниң илнамчиси.

Яшлиқ үгән

Яшлиқ, тириш, тирмаш, нармай үгән
Илимниң деңизи қайнақ һәм choңқур.
Наданлик – у һәммини билдим дегән,
Көрүп... варақлапла бир қур.
Илим – мәжүзиләрниң сирин ачқучи,
Бир күн яшаш үчүн оқи он жил!
Көзла әмәс алдинға нур чачқучи,
Қараңғуни йорутқан – у йорук дил!
Һәрбір һадисә
Йошурун сир сақладайды,
Токұлмилири униң әжайип.
Илим нармас, мәрт адәмни яқладайды,
Наданниң көзидин у һәрқачан ғайип.
Рахип¹ бол, илимниң назакәт² чөлидә,
Мәжүзиләр гүмбизиге «шәйих».
Күн-түн зикир қыл шулар түвидә,
Сени дегүзмәс дәрих.

¹ Рахип – өзини пүтүнләй илим-пәнгө бегишлиш, тәқвадарлиқ.

² Назакәт – назуқлук.

Адәм балиси япрақ кир қонмас есил,
Нәммидин өткүр униң мейиси.
Бақ, ойлан, убдан пикир қил,
Дәвиргә амрақ йеқиниң йениси.
Үгиниш сазыға майыр сазәндә,
Көргин, сирип қол чәккинини.
Тарға тил бәргәнму шу аддий бәндә,
Тамаша қил муқамлар йолин әккенини.
Қайси муқам, қайси пәдә бағриң,
Қайси сазәндә дилиңға су бәрген?
Қайси нахша пәсләткән зарың,
Қайси нахша көңүлгә гүл бәрген?
Ойлисаң, яшлик, қисқа сениң өмрүң,
Таңда чечәкләп, гоя кәчтә қуюлиду.
Димаққа хуш пурал чечип гүллирин,
Көз ечиң жумғандәк туюлиду.
Әрләрни басса саңал-бурутлар,
Қызларгому из салиду бәдүр қоруклар.
Полашмайду дәрәқләр яп-йешил турупла,
Жилларниң өтүши билән йәйду қурутлар.
Яшлик – чақмақ сән, чекип өчисән,
Әвришим чегиң мөшү үгәнгин – үгән!
Қараңғу дил чөлигә бир күн чекисән,
Адәм болуш дул-дулиға салмисаң жүгән.

Көл, баһар!

Көкләм, бағрим көл,	Чирмашсун тирилип,
Сегиндим сени.	Маңа мәжнун тал.
Омақ қойнуңға	Көкләм, жигәрим сән,
Тартивал мени.	Ач етизларни.
Қүшлириңниң сайриши –	Кәң сәһнәңгә тартивал,
Арами жәнниң.	Ишchan қызларниң.
Сулириңниң шақириши –	Жараңлисун етизда,
Нәрикити тәнниң.	Әмгәк авази.
Көкләм, бол, чапсан,	Сәйлә қилсун һәр янда
Тәбиэткә жан сал!	Баһар пәрвази.

Кәтмән алсун дехан,
Тилғисун йәрни.
Алтун тепиш үчүн
Төксүн сап тәрни.
Торғайлар илһам бәрсүн,
Чирилдап һавада.
Һәр янда шатлиқтин,
Нислар һәвәйда.
Көклөм, йәргө дәм сал,
Охансун қүш-қурут.
Дәрәкәләр пәхирләнсүн,
Тартып сақал, бурут.
Йешил бағлар, арам чағлар,
Үзи ечилсүн.
Кәң һаваниң қатлимиға
Нурлар чечилсүн.
Дехан балиси чолпан билән
Бәслишип турсун.

Бостан қилиш үчүн йәрни,
Кәтмәнни урсун.
Мәрвайиттәк тәрлири
Маңлайдин ақсун.
Ишқа тоюп йәрлири,
Қәнтини чақсун.
Һәрбир бостан йәр орни,
Нахша яңрисун!
Булбул учуп чирилдап,
Дутарға қонсун.
Бу қияпәт, бу көрүнүш,
Шаирға илham.
Иеч тоймасмән буларни
Зоқ билән язсам.
Кәл, баһарим, мәрнаба
Қарши алай сени.
Йешил илһам қойниға
Оридиң мени.

Әдипләр никри

«Лутпулла Мутәллипниң һаяти хәлиқ азатлиғи үчүн күрәштә һәм шу йолда һармай-талмай ижат қилиш билән өтти. У пәкәт поэзиядила әмәс, проза, драматургия саһалиридиму үнүмлүк қәләм тәвритип, миллий әдәбиятқа чоң үлүш қошқан көрнәклик әдип».

Махмұт Абдурахманов

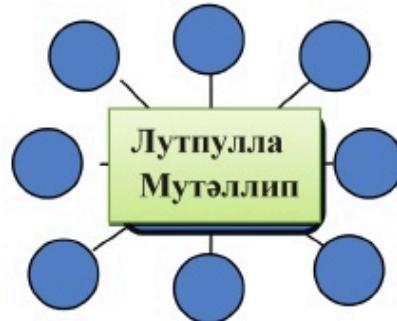
«Шаирниң әсәрлиридә хәлиқниң өтмүш һаятига муражиәт қилиш, можут болуп турған вәзийәттиki еғир әһвалиға, қайғымуциға ортақ болуш, шундақла келәчәктиki парлақ һаятни арзу қилиш, күтүш һис-туйғулири ипадиләнгән. Хәлиқниң, Вәтәнниң тәғдирі, келәчиғи ойландурған, тәшвишләндүргән Лутпулла Мутәллип һәммә ойлирини, һис-туйғулирини пәкәт шуниңғила қаратти».

Гүлнарә Авутова

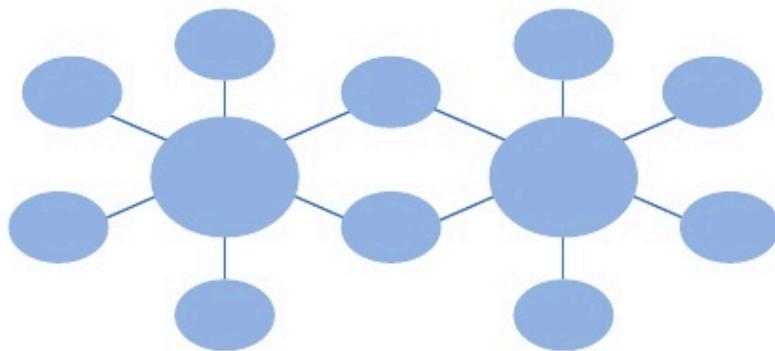
Соаллар вә тапшуруқлар

1. Лутпулла Мүәллипниң наяты вә ижади тоғрилиқ немиләрни билисиләр?
2. Үниң наятидикі қайси фактлар силәрни қизиқтурди? Немә учұн?
3. Лутпулла Мутәллип ижади бойичә кластер түзүнлар.

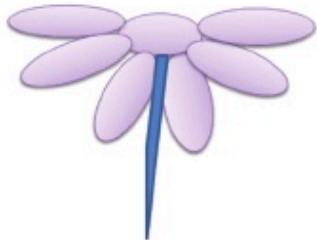

4. Шеирларни ипадилик оқуцлар. Қайси шеирдин тәсирләнділділар? Немә учұн?
5. Шеирларниң жанрлық алғаидишигіні ениқлаңдар.
6. «Қош диаграмма» усули арқылы «Кеклем ишкі» вә «Көл, барап!» шеирлерини селиштуруңлар.

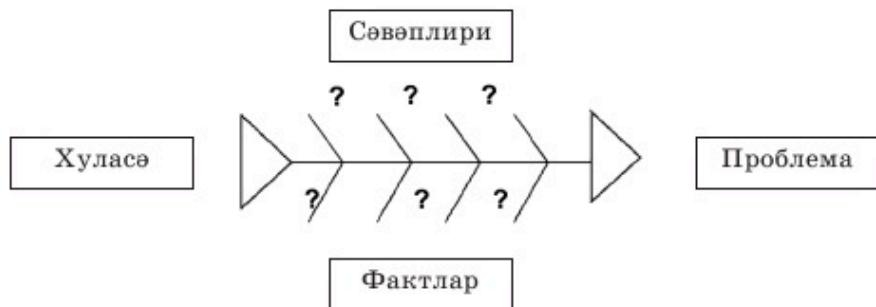

7. Шеирлардіki тәсвирий васитиләрни (тропларни: метафора, метонимия, гипербола, литота, аллегория, антитеза, градация) ениқлаңдар.
8. Тәсвирий васитиләрни пайдилиніп, шеирлардіki тәбиет мәнзирисини, вакиә орнини, муәллип обризини тәсвиirlәңлар.

9. «Кеклем ишқи» шеири бойичә соалларни түзүп, уларни «Блум майчечигигө» орунлаштуруңдар.

10. «Белиқ скелети (Фишбоун)» усулини пайдилинип, «Яшлик үгөн» шеирини тәһлил қилиңдар.

11. «Эмоция графиги» усулини пайдилинип, «Көл, баар!» шеирини тәһлил қилиңдар.

12. Лутпулла Мутәллипкә бегишланған нахшини тиңшаңдар. Нахша силәргө қандақ тәсир қилди?

13. «Кеклем ишқи» шеирини ядлавелиңдар.

14. Тор бетидин Лутпулла Мутәллип һәкқидә қошумчә мәлumatтарни издәңдар.

ТУРГАН ТОХТЭМОВ

(1940–2009)

Атақлиқ язгучи Турған Тоҳтәмов 1940-жили илгәрки Талдиқорған вилайити Панфилов наһийисиниң Садир йезисида туғулған. Он жиіллік мектепни Ярқант шәһириде тамамлиғандын кейин, у ҚазПИда (нағизіркі ҚазМПУ) оқуйду.

Т. Тоҳтәмов кичигидила өз хәлқиниң әдебияти вә мәдәнийитиге қызықишиқа баштайту вә хәлқиғе хизмет қилиш охшаш алийжанап ишқа бөл бағлайды. Көлгүси язгучи дәслөп Панфилов наһийилик «Йецилиқлар авази», андин «Коммунизм туғи» (нағизіркі «Үйғур авази») гезитлирида ишләйдү. Әйнө шу гезитлар редакциялириде ишләп жүргөн вақитлирида униң «Һәйдәр», «Тамға», «Ялғуз седә», «Бәйгә», «Дадамниң жұғиси», «Базған садаси», «Дадамниң ахирқи хети», «Кона тұғмән», «Кеиники пушайман» вә башқыму әсәрлери йорук көриду.

Т. Тоҳтәмов узақ вақит мабайніда «Жазушы» нәшриятыда ишләйдү. Язгучиниң қәлими техиму өткүрлишип, китапханни қызықтуридиған чоң һәжимлик әсәрлөрни йезишқа баштайду. «Ақ йегин», «Виждан азави» романлирида язгучи өз замандашлыриниң қәһриманә әмгигини, құндилик турмушини, достлугини, жәмийәтте учрайдиған һөрхил адәмләрниң мұнасивәтлирини тәсвирлісө, «Назугум» романыда уйғур хәлқиниң қәһриман қизи Назугумниң наяты, униң манжур-хитай басқунчилірига қарши жүргүзгөн күришини баянлайды. Т. Тоҳтәмов уйғурларниң пажиәлік тәғдирини кейинки әвлатларға савақ сүпитидә қалдуруш мәхситидә йәнә бир чоң әсәр – «Сәргәрдан» романының чиқиду. Мәзкүр романда уйғур хәлқиниң бешидин өткөн азап-оқубәтлөр, қийинчиліктер һәққидә ейтилиду.

Дадамниң жұғиси

Бизниң өйдә жұғини кийгидәк адәм йоқ үчүнму яки дадамни уруштын қайтип келип кийиду дедимекин, әйтәвир, мән есимға кәлгәндін бері узун қара жұга қозуқта есиқлиқла туратти. Апам жұғини әтиязлиғи талаға елип чиқип, құндә бираз шамалдитаттидә, андин йәнә өз орниға асатти. Пәкәт қишиниң соғ кечилирила һелиқи

жүгини қозуқтн авайлап елип, бизни «музлап қалмаңлар» дәп, үстүмизгө йепип қоятти. Ақа-ука иккилән күзләктө қирқилмай, өтиязда союлған үч-төрт қара қой терисидин әйлинип тикилгән өшүйоган жүгиниң астига көмүлүпла қалаттуқ. Бу жүгини йепинип ятқанда, күн ағачма бойи көтирилгәндиле тәрләп-пишип, керилип созулуп охинаттуқ. Апамниң «туруңлар, күн чүш болдигу» дегөн сөзлирини аңлишимиз билән, йәнә өшү жүгиниң ичида йоқ болуп кетимиз. Ахири апам үстүмиздики жүгини еливалғандын кейинла иккимиз, худди қалигачниң қанити астидин чиққан балиларға охшаш, чуқиришиб орнимиздин туридиган. Апам һелиқи жүгини хелила күч билән көтирип, қозуқقا аран асатти. Андин униң тешіға қапланған қара сәтинни қекип, түзәп, тазилайду. Башқа чағларда бу жуга бизниң өйниң төридә есиқлиқ турғини турған еди.

Акам әр йетип, атқа мингендә, апам қозуқтиki жүгини елип чиқтидә, униң мұрисигө япти. Атниң икки биқиніға чұшуп, үзәнгә йепип турған жұга пәшлирини түзәп, пәдәэлиди. Андин атниң бирдәм у четигө, бирдәм бу четигө өтүп қариди. Бу қетим акамму йешиға яш қошуулуп, атниң устидә ләңла қилип есуп көткәндәк сезилди. Буни көрүп һәммимиз хошал болуштуқ. Амма апам, немишкиду, акамға қарап, жұга пешини тутуп, чанаклириға олтирип қалған көзлиригө яш алди. У кез йешини жұга пешига әттидә, улук тинип:

— Бу дадаңниң жұғиси әмәсму, аяп кий, бопту, йолуң болсун, балам, — деді.

Акам етини девитип горудин чиқишиға, бизму чувалишип тәңла маңдуқ. У кочида атни мәйлигә қоюп берип кетип баратти. Биз акамниң кәйнидин қарап туруп қелиштуқ. Акам мәлимизиңиң, соң кочисиға айлинип кәткічө, апам көзини үзмиди. Андин мениң қолумни тұтуп:

— Ың, мана, бириңларни өл қатарыға қоштум. Аманчилік болса, сәнмүң өз болуп қалисөн, — деди. Мән апамға әркиләп, өйгө кирип кеттим...

Буниндин кейин акам қишиниң күнлири узақ йолға маңсила, апам ھелиң қара сәтін билән қапланған узундин-узун жүгіни қозуқтін елип берәтти. «Дадаңниң жұгиси әмәсму, күн иссік болсыму ғанжүгилап ал, ھемра болиду, егирини ат көтирәр» – дәп койидиган. Бәзи күнлири акам жүгіни киймәй такқа кетип қалса:

- Күннин райи бузулуватиду, ѫелики балинин жугини ташлац.

кәткинини қаримамдиган, – дәп акам тағдин қайтқичә вайим йәп, әнсиретти. Жұгини елип кәткән күнлири көңли ток өлтиридиған.

Әйнә шу жұгини «әр йәткәндә» мәнму мүрәмгә арттым. Амма әнди һелиқи узундин-узун жұгини апам, немишиқиду, сөкүп һеммимизгә бирдин терә пинжәк тиктидә, қалгинини бурунқи әстирини қаплад, маңа узун жұга тикип бәрди.

Апам: «Оғул балиниң бели бош болса болмайду», – дәп жұгамниң тешидин пота билән раса тартып бағлап қойиду. Андин мән, худди бели боғуқлуқ шивақ сүпургидәк, жуқури тәрипим бир бөләк, төвиним бир бөләк болуп қалимән.

Кочига чиқишим билән балилар жұгамни қараштуруп, унин узун жуцини көруші билән: «Бир җаңзилиқ жүң кесип алайлукчұ?» – дәп қәйнимдин қалсунму?! Демисима, жұгамниң жуң әжайип еди. Амма мән нечкимгә унин жуцини қирқітқіним йоқ. Мундақ чағларда апамниң: «Дадаңниң жұгиси әмәсму, аяп кий», – дәп акамға ейтқан сөзлирini есимгә алattim. Дадамниң жұгиси техиму иссиқ билинәтти. Дадам жәңгә атланғанда бизни мұзлымисун дәп, барлық иссифини әшу қара жұгиниң ичиге тиқип, қалдуруп кәткәндәк билинәтти маңа. Бу жұгини кийгәндә илгири-кейин ойлап-ойлап қияпитини көз алдымға кәлтүрөлмәйдиган дадам есимгә چұшуп кетиду, өзәмни әшу жәндін қайтмиған дадамдәк һис қилип, күчумгә күч қошулуп, қорқумсиз батурдәк сезәттим...

Қиши күни балилар билән чаниларни сөрәп Җоң өстәңгә муз тейилгili бараттуқ. Амма муз тейилип жүрүп қанчө иссип тәрлисөкму, апам раса тартып бағлап қойған потамни бошатматтим. Худди гораз тажқисидәк қип-қизил қизирип, тәрләп-пишип, балилардин қалмай жүриверимән.

Бир күни қаттиқ соғда Җоң өстәңгә чаниларни сөрәп бардуқ. Өткән кечә су тешип, муз техиму тайғақ болуп кетипту. Биз өстәң бешига берип чанилиримизни раслаттуқтә, андин хелә йәргичә иштирип келип, раса илдамлиғанда өзимизни унин үстигә ататтуқ. Чаниниң үстидә узуниға йетивелип, уни һәр тәрәпкә пут-қолумиз билән бурап, учқандәк төвән мацаттуқ. Бир-биридин қелишмай, кәйни-кәйнидин ғуқиришип чиқип келиватқан чанилиримиз барғансири иштикләтти. Бәзибир қорқанчак балиларниң илдам келиватқан чанилири айлинидиган дохмушқа йекінлашқандила дүм көмүрүлүшкә баштайду. Бәзиләрниң чанилири әшу дохмушқа бар күчи билән урулуп, балиларни қирғаққа

алқитип ташлатти. Бу өстәндә көптин тейилип жүргөн балиларзә жирақтинга «тормоз берип», чанилириниң мәнишини астилитетті. Андин пут-қоллирини худди пақылардәк тәрт тәрәпкә ташлан жүрүп чанилирини бу дохмуштин аман-есән елип чиқип кетәтти.

Бу қетимму кәч киргичә тейилидуқ. Ахирқи қетим тейилиш үчүн өстәң бешига чана сөрөп маңған едуқ. Туюқсиз һелиқи дохмуштин балиларниң чуқирапшқан авази аңланды. Өстәң бешига чиқкан балилар вараң-чуруң болуп кәткән тәрәпкә жұгәрдүк.

– Савут суға чушуп кәтти! – дейишип вақыришип кәтти балилар. Савут балиларниң оттурисида дирилдәп, титрәп, аранла йәр дәссәп турупту. Кийим-кечигидин су ақмақта.

– Қарисаң, Әнвәр, муз оюлуп кетип, чана-паниси биләнла суға чушуп кетипту, өзини судин аран тартып чиқиривалдуқ. Чапинини чанисига селивалған екән, суға еқип кәтти, – деди Савуттың кийимлирини сиқиватқан балиларниң бири.

Растини ейтсам, Савутни көргөндә жұга ичилики иссиқ теним шүркинин кәтти. Бир тәрәптиң жұгамни қийматтим. Қанчә қылған билән дадамдин мирас болуп қалған жұга әмәсму! Амма муз үстидә шүмшәрәп жиглаватқан Савутни көргөндә чидалмидим.

– Мән жұгамни беримән, – дедим апам бағлап қойған потамни йешиветип. – Мә, кийигин! Амма билип қой, бу дадамниң жұгиси, паскина қилип, бир йерини житқиниң көрсәм, тартивалимән.

– Немә, пүтүнләй беривәттиңму? – деди мениң йенимда турған балиларниң бири.

– Իә, пүтүнләй беривәттим, бәрибир бизниң өйдө уни кийидиган нечким йоқ. Апам менимүнүң болуп қалдин әйдуду.

Балилар мениң баш-айғымға қарап қойди. Һәқиқәтән өзәммү жигит болуп қалған едим...

«Т. Тохтәмов кәмтарлиғи, аддийлиғи, әдебиятимиз үчүн дайым көйүп-ечинидиганлиғи, көп чағларда өзиниң язған әсәрлиригө тәнқидий көз билән қарайдиганлиғи арқылы гөвдилиниду. У инсан сүпитетдә дост-йолдашларсиз яшигуси көлмәйду, әдип сүпитетдә яхши әсәргө құчақ ечиш, начар әсәр үчүн өзиниму, башқыларнімү аймайду».

Абдулмәжит Дөләтова

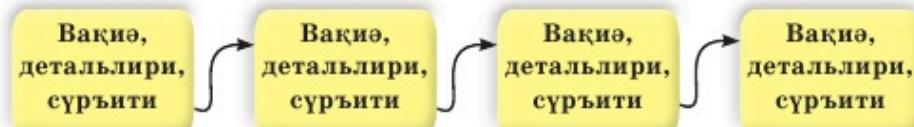
Соаллар вә тапшурұқлар

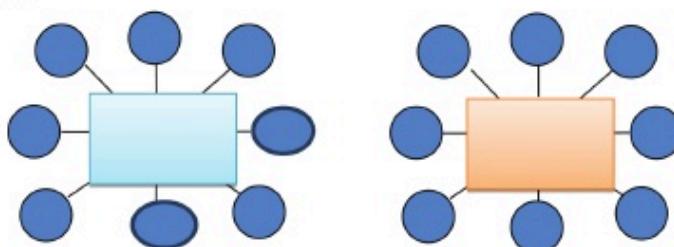
1. Турған Тохтәмовниң тәржимиһали тоғрилиқ немилөрни билисиләр? Униң қайси өсөрлирини оқудуңлар?
2. Т. Тохтәмовниң наяты вә ижади бойичә соалларни түзүп, Блум майчечигиге орунлаштуруңлар.

3. Іекайидики вақиә қачан болған? Немә үчүн Т. Тохтәмов һекайиге «Дадамниң жұгиси» дәп нам қойған?
4. Өнвөр немишкә жұгисини Савутқа бериветті? Силәр Өнвөрниң орнида болсаңлар немә қиласындар? Немишкә?
5. Өсөрниң жанрини, композициясина, сюжетини вә идеясини ениқлаңлар.
6. «Іекайә хәритиси» усули арқылы «Дадамниң жұгиси» өсөридики вақиәлөрни пәйдин-пәй жайлап штуралыңдар.

7. «Өсөр қәһримани билән интервью» усули арқылы өсөрдикі қәһриманлар ролълирини өз ара бөлүп, интервьюни сәһниләштүрүңлар.
8. Қишиң пәслиде ойнайдыған оюнлардин вә балиларниң миллий оюнлиридин кластерларни түзүңлар. Силәргө қайси оюнлар яқиду? Немишкә?

9. Ата-ана, айлә һәккідә мақалларни есіндерге елип, дәптириңдарга йезиңлар. Уларниң мәнасини чүшөндүрүңлар.

10. Ата һәккүдә бирер нахшини тиңшап, өз тәсиратиңлар билән бөлүшүңлар.

11. Һекайә бойичә иллюстрация сизиңлар.

12. Ата-ана, айлә һәккүдә шеир, қисқа һекайә йезиңлар.

13. Тор бетидин Т. Тохтәмов һәккүдә қошумчә мәлumatларни издәп тепиңлар.

АБДУГОПУР ҚҰТЛУҚОВ

Абдуғопур Құтлуков 1940-жили Шәркүй Түркстанниң Фулжә шәһиридә туғулған. Башланғуч мәктәпни пүтәргәндін кейин, у Үрүмчи-дикі педагогика институтиниң тил вә әдәбият факультетига оқушыға чүшиду вә уни мувәппәцийәтлик тамамлайды. А. Құтлуков 1962-жили Қазақстан тәвәсигә көчуп чиқип, Челәк наһийисиниң Байсейит йезисида йәттә жил мабайніда мүәллимлік қилиду. У 1969-жилдин тартып һөрмәтли дәм елишқа чиққичә «Йеци һаят» гезитида ишлиди.

А. Құтлуков 60-жилларниң иккінчи жериміда гезитларда бириңчи шеирлиріни елан қилишқа баштайтын. Дәсләп униң «Өчмәс юлтузлар» (1967), «Гүл вә көңүл» (1969), «Яр вә дияр» (1971), «Атилар йери» (1972) қатарлық нәzmий әсәрләр топламлири йоруққа чиқиды. Кейинки жиллири шаирниң көплігөн шеирлири, балладилири, поэмелири арқа-арқидин китапханлар билән йүз көрүшиду. «Дала гүли», «Йолувчи» намлық поэмелирида, «Лачин», «Көләм», «Дутар», «Шаир отқа охшайды», «Жоңгар бүркүти», «Көчкән юлтуз» охшаш балладилирида вә онлиған шеирлирида бүгүнки китапханни қызықтуридиған көплігөн мәсилиләр көтирилиди. Шундақла мәктәп оқуғучилирига бегишлап «Зәйтүнә», «Асийә» қатарлық китапчиларниму йезип чиқиды.

Дутар

(Баллада)

Іәжәп муңлуқ челинар дутар,
Мән дилраба дутарға хүштар.

Сиз биләмсиз униң сепида,
Нечүк титрәп толгинар қош тар?!
Көктә юлтuz күмүч рәң һалқа,
Алтә күнлүк ай алтун йәлкән.
Айдиң түндә бағда-бараңда,
Дутар чалған дилбәр ким екән?
Сап үзүмниң зумрәт тәңгиси,
Торап турар қызниң үзини.
Бәлдәм-бәлдәм дутар пәдиси,
Қызғанғандәк мәндін бирсими.
Кейдүриду қыз тәбәссүми,
Сейдүриду күлгүн зиниги.
Бәхит һиди әтиր пүркисә,
Кәйпә қылар ипар тиниги.
Назук бармақ басаркән пәдә,
Іңәкәп бир ой әсиргә алди.
Әшу муңлук дутарға талиқ,
Бир тарихни ядимға салди.
Анам дәтти: «Қәшқәрийәдә,
Бир қыз өткән екән саз хұмар.
Гөзәл үчүн тил тәғмисун дәп,
Есип қойған екән тил тұмар.
Камаләткә йәткәндә шу қыз,
Босуғини әлчи бесипту.
Байни күтүп қызниң аниси,
Көз мончақни төрт қур есипту.
Мәзин екән қызниң дадиси,
(Мәзин деген уйқа оғриси).
Қызин байдиң-байға сунушни,
Дәйдекән у ишниң тоғриси.
Там хошниси – дутарчи жигит,
Қызға дәрдин ейтмай кейәркән.
Налә қилип гадайлиғидин,
Дутарини қыз дәп сейәркән.
Бир ахшими чапту орғитип,
Наз уйқидин қызни ойгитип.
Дутар күйи сеңирлап қызни,
Қойған екән шора бойлитип.

Назук болар дутарниң дили,
Пак сөйгүчүн бағлақлиқ бели.
У дәйдекән: «Сейгү йолида
Мән ашиқниң әвришім тили.
Әсирләрдин алқиди йешим,
Қеримаймән, сөйгү қеримас.
Әгәр күйни тохтитип қойсам,
Һаят тоци һәргиз еrimas!»
Саз тәвритип қызни бөләркән,
Гаһ жигларкән, бәзән құләркән.
Тәрәвидин янған дадиси
Көрүп қызни түтәп өләркән.
Аччик әдеген әқилни кесәр,
Уни гәйри йолга башлатту.
Фәзивидә суғирип пичак,
Қызыңғын кесип ташлатту...
Жигит чекип һәсрәт, аһ-налә,
Ишқин сазға қипту һавалә.
Саз сунупту чүшкәндәк йәргә,
Сейгү-шарап толған пиялә.
Тамға үзин ьеқипту гөзәл,
Аңлалманту ашиқ сөзини.
Қулығини кәскічә намәрт,
Ойған болса кашки көзини.
Көйүк азавиға йоқ чарә,
Толғинаркән өксүп бечарә.
Оқсиз яриланған жигит һәм,
Жүрек-бағрин қыларкән парә.
Әшу чағлар ашиқни – мәжнун,
Мәшүқларни тәлвә дәйдекән.
Ашиқ, ишқ елидә қуяш
Болушини неч билмәйдекән.
...Оғрилиқчә манжур ләшкири,
Бесип кәпту Қәшкәриягә.
Бесип кәпту йәр вә яр үчүн,
Нәйзә, чоқмақ тутқузуп әргә.
Дутарини қоюп амалсиз,
Атлининту жигит ғазатқа.

Ойлар екән: – Диярим, ярим
Аяқ асти болмисун ятқа...
Жәңгә гува «Немитниң сейи»,
Кесилгән баш ятар мисли таш.
Номус билип, өлүпту мәртләр,
Кирпигидә көрситишни яш!
Жигит ширдәк елишар жәндә,
Ялдама боп қалған дутари.
Қиз құчаққа алса дутарни,
Тилға кирәр екән пәйтари.
Қиз дәрдини дутарға ейтар,
Дутар инраң қизниң йешиға.
Сазни аңлап мәзин дутарни
Атқан екән қизниң бешига.
– Йоқал, сәндәк қизим йоқ! – дәпту,
Қоғлап чиқип қизни талаға.
Сазәндіни, сазни сейгәчке,
Қалған екән шу қиз балаға.
Қиз пиядә дәштләр кезипту,
Жигит ишқин дилда сизипту.
Қиз тапқанда жигитни сайдин,
Тұғмән теши бағрин езипту.
Нәйзә тәккәч жигит көксиге,
Ятқан екән ташқа қоюп баш.
Явға янған гәзиви билән,
Оюлғанкән әшу йоған таш.
Тик баарқән дүшмәнгә шу қиз,
Дәпту: «Өлтәр йә мән өлтиреў!
Гәр өлтәрсәң бир оқ кемийәр...
Ярсиз башни қандақ көтиреў?!

Ярсиз башни қандақ көтиреў?!

Қан ичкили көлдицму, җаллат?!

Аңлап қалғын наят һөкми шу –
Қисас қуши болмас беканат!..»

Қизниң өрүм чечидин дутар
Тартқан екән бағриға қош тар.
Налисидин бағланған пәдә,
Чалсаң-чалсаң һәжәп бир мун бар...

Соаллар вə тапшурұқлар

1. Абдуғопур Құтлуковниң төржими нали һәкқидә немилөрни билисиләр?
2. Баллада деген қандак жанр?
3. Дутар қандак өсвал?
4. Балладада ана қайси ривайәт тогрилик сөзлөп бәрди?
5. «Он икки муқам» һәкқидә немә билисиләр? Мәлumatиңдарни «Күтүш дәриғигө» тизимлап чиқыңдар.

7. Балладиниң идеясини, фабулисисини, сюжетини ениқлаңдар.
8. «Вақиәләр теги» усули арқылы «Дутар» балладисини тәһлил килиңдар.

Асасий вақиәләр

Эмоцияләр

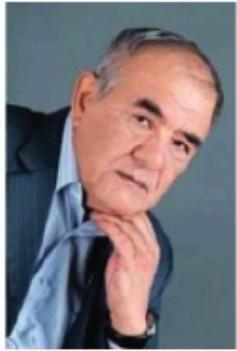
Кульминация:
вақиәләр чигичлиниду,
проблема күчийиду

Риважлиниш:
вақиәләр риважлиниду

9. «Дутар» сөзигө синквейн түзүңлар.
10. Баллададын тәсвирий васитиләрни (тропларни: метафора, ментонимия, гипербола, литота, аллегория, антитеза, градация) ениқлап, дәптириңдарға йезиңдар.
11. «Дутар – хәлиқ мирасы» мавзусыға эссе йезиңдар.
12. Тор бетидін уйғур хәлқиниң миллий музика байлиги тогрилик мәлumatларни тепиңдар.

ИЛАХУН ЖӘЛИЛОВ

Атақлиқ шаир Илахун Жәлилов 1942-жили Уйғур наһийисиниң Көтмән йезисида дунияга көлгөн. Шу йезидики оттура мектәпни тамамлиғандын кейин, Алмута шәһиридики Абай намидики Қазақ педагогика институтиниң (нағизиркі Қазақстан Миллий педагогика университети) филология факультетида билим алиду.

Илахун Жәлиловниң 1973-жили «Деніз садалири», 1978-жили «Мұнит чиллайду», 1983-жили «Йәргә тазим», 1986-жили «Интилиш» намлық шеирлар топламлири йорук көрди.

Шаир 1990-жили мәшһүр композитор Құддус Фожамияровниң нағайти вә ижадий паалийити тогрилиқ «Йеңічә яңриған ахаңлар» повестини язды.

Чана

Талада қиши. Бұғұн ерингендек аста ләйләп қар үегиватиду. Мундақ күнлири балиларни өйдө тутуп туралмайсән. Ушшақларниң көңүллүк вараң-чуруци у йәр-бу йәрдә аңлинип туриду. Тәбиэт гөзәллигини көрүш учун мәнму талаға чиқип, балиларниң оюниға қызықип туруп қалдым, улар оюнға раса киришип кәткән екән.

Техи үецила бәш яшқа киргөн қызим өзи демәтлик достлири билән кичигирәк дәңдин чана тейиливатқан екән. Үсти-беши ақ қарға милиніп кәткинігә ерәңмұ қылмайду. Мәңизлири қизирип, көзлиридин хошаллық әләңгилири ялилдал, чаңылдал тейилип жүриду. Чанисини пушулдан жүрүп дәңгә сөрәп әчиқидудә, андин достлириниң бирсииң кәйнігә олтарғузуп, төвәнгә қаритип қоюп бериду. Чана ғуюлдан маңғансири, уларниң күлкилири техиму жараплаңап, әтрапни чаң қәлтүриду.

– Дада, маңа қаригина, – чақырди мени байқап қалған қызим.

У чанисини достыға тутқузуп қоюп дәңниң үстигө чиқти. Андин жұғисиниң пешига олтирипла, төвәнгә серилди. Хелә йәргә иштиқ берип, күлтүк қарға дүмла чүшти. Көңлүм әнсирәп, дәрру ярдәмгә жүгәрдим. Амма у жиқілғинига техиму хошал болуп, парақ-парақ құлуп орнидин турди. Үз-көзигө чаплишип кәткән қарниму сұртмәй «мени көрдүңларму» дегендәк, әтраптиклиәргә яйрап қаратти.

— Қорқма, дада, мән баятин нәччә қетим жиқилдим, — деди у мениң бәзләп һәм жүгәргөн пети йәнә дәңгә интилди.

Мән униң чирайиға қарап, қандақ хошаллиқ туйгуларни һиссиятқанлыгини сәздим, амма өшү қызим бешидин кәчүргөн һиссиятниң мениң үчүн бир өмүр әмәлгө ашмиған арминим болуп қалғинини ойлап, ичимдә бир йерим чимла қилип қалғандәк туюлди. Дәл мошу дәқиқә жиллар қойнида көмүлүп қалған аччик һәсрәтни қайтидин ағдуруп, қәлбимдә сақлинип келиватқан ечинишилик көрүнүшни кино лентисидәк көз алдымға йәнә бир рәт очуқ әкелип көрсөтти.

Бизму бир чағларда бала болған едуқ. Пәләкниң гәрдиши билән гәдәклик дәвримиз уруштын кейинки егир жилларға тогра кәпту. Язниң қаяқтардин өтүп кетидигини анчә есимдә йоқ, амма қишиниң узақ түнлири билән қисқа соғ күнлири унтулмас хатириләрни қалдурған.

Чөксиз үмүт билән күткән атимиз техичила уруштын қайтмиди. Апамниң ейтип беришичә, дадам яридар болуп, ағриқханида ятқидәк, убдан сақайғанда кәлгидәк. Немишкіду мошу гәплөрни ейтқанда, апам биздин көзини қачуруп, тәтүр қаравалаттидә, билиндүрмәй көзини сүртәтти. Чаң һәдәм он бир яшта, кичиги сәккиздә, мән назирқи қызим охшаш бәштә, шуңлашқа барлық турмуш-тирикчилиги апамниң бойнига артилған. Егир күнлиrimiz күзниң ахирлиридинла башлиниду. Әтрапниң һәммиси ялицачлинип, сүкүткә чөмгән, һәр күни дегидәк соғ ямғур йеғип, тәнни шүркәндүридиган, патқақчилиқ кәч күз мениң хатирәмдә толиму көңүлсиз һиссиятларни ойфитиду. Колхозниң түгимәс-путмәс оқитидин сәл қоли бошиған апам әнди қишилик отунниң ғемигә киришиду.

— Қар йеғип, йәрләр тоңлигичә йетидиган қорай тошувалайли, — дәйдүдә, оргигини һәм бирнәччә йәрдин уланған ағамчини алиду. Мениң үениңде әгәштүрүп, тоқайлиққа мациду. Баридиган йеримиз анчә жирақ болмигини билән, бир бағ қорайни мүрәндә көтирип көлмигиң интайин қийин. Мениң һәмра болуп барғиним болмиса, апамға йөләк болғидәк әһвалим йоқ.

Кетип барғинимизда асманда ағамча охшаш турнирлар учуп өтиду. Уларниң муңлук авазлирини аңлиғанда апамму алайидә мәйүслинип, уларға узаққычә қарап туруп узитип қойидудә, чаңқур үн тартиду.

— Мана қақириларму иссик яқларға қайтишту, — дәйду йәнә өз-өзигә парас қилип. — Қишкашы аз қаптудә. — Шуниндин кейин

иштик-иштик қәдәм бесип, қелин өскән қорайлиққа кирип, бир чәттин орушқа башлайду.

Йәнә бир барғинимиизда дәрәқтин дәрәққә учуп-қонуп, чаңылдан жүргән нурғун қарғиларни көримиз. Уларни көргөндіму апамниң тәхминлири тәйяр.

– Қарғилар ойнап қапту. Әнди қар яғидиган охшайду. Я, Алла, қишини қандақму өткүзүвалармиз. Силәрни тоңлитивалмисам болаттигу, – дәйду, андин һәрикәтлири иштикләйду.

Апамниң шу сөзлөрни ейтқандыки ечинишлик һалитигө қарап, техи қәлмігән қишиққа, яғмиған қарға нисбәтән мениңмұ өчмәнлигим күчийиду. Апам йоған бир бағлам қорайни бағлап, мұрысиге артип өй тәрәпкә маңиду. Шу чағда униң пүткүл бәсти қорайға көмүлүп, пәкәт салмақлиқ чамдаватқан путлирила көрүнүп туратти. Өзидин егир қорайни у бир, иккila йәрдә дәм елип өйгө йәткүзүп келәтти. Дағанниң бир чети қорай, тевилғиларға толғандын кейинла, апамниң көңли бираз имин тапиду. Шундыму өз-өзигө параң қылғач, көңлидики гуманини сиртқа очуқ чиқирип қойиду.

– Колхоз тағдин отун тошугичә йәтсә болаттигу.

Мениң боюмға өлчигендә тағдәк дөгилинин јатқан отунниң колхоз отун тошугичә йәтмәйдиганлигига ишәнгүм қәлмәтти. Амма йәр-жәһанни аппақ қар бесип, соғ чүшкәндин кейин, бираз өтмәйла апамниң тәшвишлири растқа чиқти. Биз, әңли яланлар, дәррү үчәккә кирип кәттүк. Каңниң боғузини қатирисиға егилидуқ. Қорайниң қанчилек күчи бар дәйсиләр, каңни аранла исситиду. Тохтатмай қалай десә, йәнә болмайду. Униңсизму отунниң шунчилек чапсан түгөватқиниға қарап апамниң әндишиси техиму күчийиду. Биз йә музлапму кәтмәймиз, йә иссипму кәтмәймиз.

Апам һәр күни колхоз складиниң алдыға берип тағдин отун әкәлгән-әкәлмігәнлигини билип келиду. Баққучиси йоқларниң һәм атиси урушта қаза тапқанларниң айлисими колхоз қишлиги отун билән тәминләшни бирнәччә жилдин бу ян өз үстигө алған еди.

– Իой, техицила колхоз таққа отунчиларни чиқармапту. Бирдә у йоқ, бирдә бу йоқ дейишиду. Һәммиңи тапса, адәм йоқ. Отунға чиққидәкму кимләр қалди дәйсиләр, өңкәй асқақ-чолак, қерилар, – дәп бизниму, өзиниму хатиржәмләндүрүшкә тиришип, бизниң қосигимизни тойғузушқа очаққа от қалашқа башлайду.

Ахири қақ пакиз түгөп, өгүздики көмүқонақниң ғоллириниму қалап болуп, соғ өйдә титрөп ятқинимизда, апам үзигө қан жүргиғен һалда кирип көлди.

– Бұғұн иккила отунчи таққа чиқипту. Бизгө тәккини мана, – дәп мениң ямпишиимдин сәлла йоган бир бәлдәм отунни сөрөп көлди. – Бу әтигічә йәтмәйду, тайлиқ, авайлап қалайли, – дедидә, палтини елип йеришқа башлиди.

Бизниң тағниң қаригайлири анчиму путиги көп әмәс, сидам өскәнликтиң, оңай йерилиду. Мән апамниң палтисидин насыл болуватқан силиқ, бирхил йериндиларға қарап, бирнәрсими оюмға пүкүп қойдум. «Інәр каллида бир хиял» дегендәк, мениң оюмда башқа нәрсә.

Ишигимиздин нерирақ йәрдә пүткүл мәлинин қарындағы балилири келип тейилидиган дөң болидиган. Әтигәнлиги чүштин кейин оқуидиган, кәңқурунирақ болса әтигәнлиги оқуидиган балилар бу йәрни бир дәқиқиму хали қылматти. Дөңниң үстидә Әхмәт акамларниң өйи болғачқа, у йәрни «Әхмәт яри» дәп атап көткән. Қарап турсаң, чаниларни һәрхил түрдә, қолдин ясавалған чаңғулар, зириқ тикәнниң ғолидин ясиган тақиларда тейиливатқанларни көрисән. Атиси барлар тәмурчиге ясатқан тәмүр чанилирида ғуюлдан өтүп кетиду. Колхоз рәисиниң үч балисимиң үч чаниси алайтәнла көзгө чүшәтти. Яғачтин ясиган чаниларда тейиливатқанлар болса, жуқури-тевән маңғиниғила хошал. Уларниң чанилири бирдә қарға тиқилип, бирдә маңмай, йерим йолдила тохтап қалатти. Шундыму һәммисиниң көңли хуш, үзлири қызарған, көзлиридин хошаллық нурлири йеғип, авазлири чацилдан чиқатти. Маңа улар худди башқила бир аләмдә яшаватқандәк сезилетти.

Әнди мениң чанам болмиғачқа, уларниң оюнлириға сирттін қызиқип, қарап тураттим. Деризидин қариганда, дөңниң жуқури тәрипини хошнимизниң өйи тосап туриду. Чанилар маңа көрүнидиган йәрдә гипла қилип чиққанда, улар худди хошнимизниң темидин чиқиватқандақ сезилетти. Балилар тейилип берип, чоңқур ериқтика күлтүк қарға чаниси биләнла кирип кетиду. Андин парак-парак күлүп, йецила бешидин өткән қызық тейилишниң тәсиратини бир-биригө сөзләп, чанисини сөрөп йәнә дөңгө ямишиду. Уларниң қәйәрдин башлап тейилидиганлигини көрүш үчүн бирнәччә қетим хошниларниң өйиниң арқисига өтүп қаридим. Тәмүр чанидикиләр ғуюлдан йенимдин өтүп кетиду,

яғач чанидикиләр мениң йенимға келәлмәй кәйнигә қайтиду. Тейиливатқанларға қарап туруп, мениңмұ чаниға олтирип, әшулар бешидин өткүзүватқан һиссиятни сезиши, ғуюлдаш маңғанда икки қулиғицниң әтрапида үшкетидиган шамалниң үнини аңлашни, қар арилаш шамал қөзлирицни ечиштуруп, аққузидиган яшларни һис қилиши, башқылар кәби көтиреңгү кәйпият мұнитида үзүшни арзу қилимән. Әпсүс, чанам йоқ. Униң үстигә кийимим ялаң болғанлықтін, бираздин кейинла чишим-чишимға тәғмәй ғалилдан кетимәндә, аччиқ һәсритимни ичимгә жутуп, шүмшійип өйгә кирип кетимән. Мениң налитимни сәзгән анам бәзләшкә баштайду:

— Атаңмұ келиду, құлунум. Саңа төмүр чана яситип бериду. Үстүңгә жұга, путунға өтүк елип бериду. Шу ҹағда сәнму әшу балилардәк тейилип ойнаисән, — дәйдудә, мени қаңниң боғузига олтарғузиду.

Бир дәқиқә һәр иккимиз өз хияллиrimизга бәнт болуп, үnsiz олтирип қалимиз. Амма әшу дөңдин чаниға олтирип бир қетим тейилиш арзуси мениң оңумдиму, ҹүшүмдиму арам бәрмәйдиған болди. Бир күни өзәм чана ясаш қараваға кәлдим. Яғачтин ясиган чаниларни зәң қоюп қаравалған едим. Хелидин бери очақниң күлидин тепип, жиғип қойған бирнәччә тал миқимму бар. Ахши-ми апам отунлирини мантиға әкиргәндә, уларниң силиқлиридин илғап, чаниниң икки путиға әплидим. Путлириниң алди тәрипини қиңғирақ билән қарға тақашмайдиган қилип йонудум. Үстигә ялацирақ үч йеридин миқ қақтим. Андин алдига сөрәйдиған жипни бир тал миқ билән орнаттим. Күлдин чиққан миқлар нәччә қетим әгилип, миң бир мәшәқәтләр билән тутқуздум. Мениң ишимға қарап турған апам үnsiz олтириду. Һәдилирим болса: — Бу немәң тейиламду, бекар аварә болуватисән, — дәп заңлиқ қилип құлұشتы.

Уларниң сөзлиригә ерәңмұ құлмай, чанамни көрүнүдиған йәргә йөләп қойдum. Әтә қандак тейилидигинимни көз алдимға кәлтүрүп, шерин хияллар илкідә ухлап кәткінимни туймай қаптимән.

Чана ясаймән дәп өгө-өгилирим ағрип, өзәм езилип қаптимән. Кәчәрәк туруп, дәрру чанамни қойған йәргә қаридим. Жүригим жиғла қилип қалди. Чанам йоқ.

— Чанам қени, апа? — очаққа от қалап олтарған апамдин алди-раш соридим.

— Қарисаң, балам, отун йоқ, чай қайнамайватиду. Чанаңни қалап қойдum. Бүгүн колхоздин жиқарақ отун тәгсә, йәнә

ясавалисөнғу. Аварә болмисаң, балам, ягачтін ясиган чана бәри бир тейилимайды. Атаң көлгөндә төмүр чана яситип беридигу, – дәйдудә, өзи үмчәйгән пети олтирип қалиду.

Хәп дәймән. Шунчә җапа билән ясиган чанамда әң болмиғанда бир қетим тейиливалсамчу. Апамниң ейтқанлириму дурус. Чай қайнитишиңа отун йәтмәйватса, отундин чана ясифиним қандақ. Да-дам көлгөндигу төмүр чана яситип бериду. Амма туюқсиз қар ерип кәтсө, ұлгәрмәйдигу. Шу ойлар билән бирнәрсидин үмүт қилип, чанамдин қалған миқлиримни йәнә жигиштуруп, тиқип қойдум.

Ахири бир күни апам ейтқандәк, колхоз жиқирақ отун берипту. У мениң боюмдәк бир кесим қаригай еди. Апам йерип киргән отунларниң силиқ йәрлирини илғавелип, йәнә чана ясашқа кириштим. Қалған отунға қарисам, әтигә йәткідәк түри бар. Көңлүм орниға чұшуп, бу қетиммү шерин хияллар илкідә көзүм уйқига көтти.

Әтигәнлиги бешимни көтирипла чанамға қаридим. Орнида турпту. Апамниң бәргән бир чинә чейини опул-топул ичи, талаға алдиридим.

– Талаға маңдиңму? Кийимиң яланғу, музлап қалисән, – дегән апамниң сөзигиму қулақ салмай, чанамни серәп дөң тәрәпкә маңдым. У вақитларда қар қелин йегип, соғ күчлүк болаттимекин, билмәймән. Йә мениң боюм пака, әңлиз ялаң үчүнмекин, талаға чиқишим биләнла қар тизимға көлди. Аччиқ соғ үзүмдин чимчиپ, тенимни шүркәндүрди. Амма бир тейилиш арзусида қандақту намәлүм ғәйри күч мени алға интилдуратти. Әгәр чанида бирла тейиливалсам, балилиқ ғағниң әң гезәл туйгулириға ғәриқ болидигандәк, бәлгүсиз аләмниң сехирлиқ аламәтлирини көридигандәк, дунияга көлгөндін бери мошу көмгичә гайиптин күтүп жүргән бәхитлик дәқиқиләр қайнимида үзүдигандәк, һәммә қайғу-ғәм, йоқсизчилик, житимчилик һәм қосақниң аққиниму унтулуп, бегубар асман астидикі йешшил кимхапқа оралған тилсимлиқ дунияға кирип, қанат путүп, пәрваз қилип жүридигандәк туюлатти...

Чанамниң дәсләп қәдәмләрдилә қарға көмүлүп, маңмайдиганлиғига көзүм йәтти. Шундиму татлиқ үмүтләрдин айрилғум көлмәй, дөңниң үстигә ямишип чиқип, үстигә олтардимдә, төвәнгә қарап иштәрдим. Амма у мениң салмиғимда техиму чекүп, орнидин қимирлимиди. У яққа-бу яққа егитип көрдүм. Қозғалмайды. Үрганниң үстигә тәпкөндәк, мени заңлиқ қиливатқанлар көпәйди:

– Ыа, ха! Өвүнің чанисини қараңлара!
– Тазиму иштик мацидекән!
– Өзи ясавалған охшайду.
– Мацимұ ясап берсөңчү!

– Кәл, чепишайли! – дәп һәр тәрәптин тәмүр чанида олтарған балилар заңлиқ қилип, қарни пүқиритип мени көмүп кетип бариду.

Аччик әләмлик яшқа соғ шамал қетилип, тунжұқуп қалдим. Ағзим гәпкә кәлмәй, нечкимгә сәздүрмәскә тиришип орнумдин турдым, асман гүмүрүлүп үстүмгә чүшкәндәк туюлди. Шундиму бар күчүмни һәм ирадәмни жиғип, өзәм дир-дир титрәп туруп мундақ дедим:

– Дадам кәлгәндә тәмүр чана ясап бериду. Шу чағда силәр билән чепишімән! – Сөзүмни аңлидиму, аңлимишиму, унциға етибар бәрмәй, арқамға бурулмай, өйгө кирип кәттим. Өңүп кәткән рәңгимни, музлап шүмшийип қалған һалитимни көргөн апам бу қетим көз йешига егә болалмиди. Шундима жиға ара мени бәзләшкә, роһимни көтиришкә тиришиватиду.

– Дадаңму пат йекінде келиду. Саңа тәмүр чана ясап бериду. Аз қалди, чидап тур, – апам бу сөзләрни маңа бегишлиштин көрә өзигө қарита ейтип, өзиниму течландуруватқандәк туюлди, чүнки у йәнә үзини мениңдин қачуруп, көзини йошурушқа тиришиду...

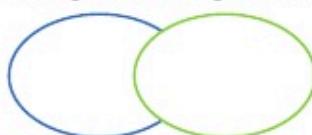
Қайси вақитларда балилиқ чағ билән хошлишип, әр йетип кәткінимни билмәймән. Амма пүткүл наятим давамида әмәлгә ашмиған шу чанида бир тейилиш арзуси бир йеримгә камлиқ қилип яшап кәлмектә. Дадамму уруштин қайтмиди. Маңа нечким тәмүр чаниму ясап бәрмиди. Апамниң «дадаң келиду» дегендә немишка көзини қачуридигинини кейин билдим. Дадамдин аллиқачан «қара хәт» кәлгән екән. Апам мени бәзләш учүн һәр қетимда ялған ейтишқа мәжбур болаттекән.

Шуниндин бери талай жиллар өтүп көтти. Қиши кәлсила, немишкиду, боюмға титрәк олишип, соғ туйғулар тән-тенимни оравалғандәк сезилиду. Теним шүркүнинип, чапсан музлайдиган болуп қалдим, яш чеғиңда журигиңгә өткән турмуш соғини нечқачан нечинәрсә билән исситқили болмайдиган охшайду...

Талада балиларниң көңүллүк күлкилири өтрапни чаң кәлтүрүп аңлиниватиду. Іајат давам қиливатиду.

Соаллар вə тапшуруқлар

- Илахун Жәлилов ким? Униң төржимиһалини тирек-схема сизиш арқылың сөзлөп бериндер.
- «Чана» hekayisidə язғучи уруш дәвридики балиларниң егир наятыни қандақ тәсвирләйдү? Пикриңларни hekayidiki ibarilär arқылың дәлилләңдер.
- Уруш дәвридики вə назирқи заман балилириниң наятыни Венн диаграммиси арқылың селиштуруңдар.

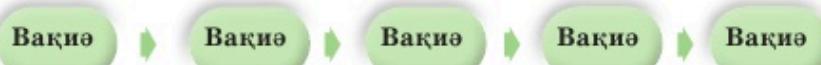
- «Уруш» сөзини аңлиғанда, силәрдә қандақ түйгулар (ассоциация) пейда болиду? Неме үчүн?
- Некайидики қайси қәһриман силәргө яқты? Немишкө?
- Некайиниң идеясини, сюжетини вə композициясини ениқлаңдар.
- Өсөрдики образларниң қияпити вə иш-һәрикити билән тонушуп, уларга баһа берип, төвөндик жәдвәлни толтуруңдар.

Образлар	Қияпити	Иш-һәрикити	Баһа

- «Вақит тизмиси» усули бойичә hekayidiki vaqitelerini пәйдин-пәй орунлаштуруңдар.

- Некайидики тәбиэт мәнзирисини, вақиә орнини, қәһриман вə муеллип обризини тәсвирләңдер.
- И. Жәлиловниң «Чана» вə Т. Тохтәмовниң «Дадамниң жұғиси» некайилирини селиштуруңдар.
- Чанида тейилиш жәриянида қандақ ниссияттарға берилисиләр? Дәптириңларға йезиндер.
- Мениң сәйүмлүк айләм» мавзусига әссе йезиндер.
- «Чана» hekayisigə иллюстрация сизиңдер.

АБДУМЕЖІТ ДӨЛӘТОВ

(1949–2008)

Абдумежіт Шерпидин оғли Дөләтов (Сирдаш) 1949-жили Алмута вилайити назирқи Өмгөкчиқазақ наһийисиниң Байсейит йезисида туғулған. У оттура мектепни түгәткәндін кейин, Алмутидики Қазақстан дөлөт университетиниң журналистика факультетини тамамлиди. Андин бирнәччә жил йеза мектәплиридә муәллим, Алмутидики «Жазушы» нәшриятыда муһәррир болуп ишлиди. Ұзақ жиллар «Уйғур авази» (илгәрки «Коммунизм туғы») гезитіда мухбир, бөлüm башлиги, баш муһәррирниң орунбасари болуп ишилиди. 1960-жилдин башлап, униң шеирилири уйғур тилидікі жұмынурийәттік вә наһийиilik гезитларда бесилишқа башлиди.

Көпчиликкө тонулған шаирниң «Мән жигирмидә», «Баһар қайтиду», «Адәмләргө ашиқмән», «Жұт навалири», «Ақ терәк, кек терәк», «Қанатлық ойлар», «Ақ таңлирим» охшаш топламлири йорук көрди. Униң әсәрлири онлиған коллективтик топламлардин орун алған, қазақ, рус, өзбек, қыргыз, корей, түрк вә башқа тилларға тәржимә қилинған. А. Дөләтов А. С. Пушкин, Абай, С. Есенин, Магжан Жұмабаев, Әбділда Тажибаев вә башқа шаирларниң әсәрлирини уйғур тилиға тәржимә қилған.

У – 1984-жили Москвада өткөн яш язғучиларниң Пұтқұллитти-пақлиқ VIII конференциясынин қатнашчысы. Қазақстан Язғучилар иттифаки мүкапитиниң, Түрк дунияси шеирийити фестивалиниң лауреати.

Тиз пүкәргән

Кичигимдә тағларға бәк қараттим,
Тағ йенига, өзәм пат-пат бараттим.
Асман пәләк чоққиларға тәлмүруп,
Хиял кечип, чоңқур ойда қалаттим.
Шу тағларға бәк охшигум келәтти,
Чоққа болуп мәғрүр турғум келәтти.

Булутларни қанат қилип өзәмгә,
Егизликниң кәйпин сүргүм келәтти.
Тағлар, тағлар, шүк туратти тил қатмай,
Мән өзәмни аңа қанчә охшатмай.
Күчүмни һәм синаш үчүн... қайтматтим,
Чоққисини бойлитип бир таш атмай.
Кейин кәлди дәрияларға охшигүм,
Долқунидәк болса дәттим шохлуғум.
Тамчиларни чечип турсам әтрапқа,
Бир дәқиқә билимисә йокқлуғум.
Жирақларға еқип кәтсәм күлүп шат,
Вақырисам, мән – дәриямән, мән – наят.
Мән өткән йәр турса мәңгү яширип,
Чөллириңму гүлгә толса боп ават.
Дәрияларму ақивәрди бирхилда,
Чиқсан гоя йолувчиidәк чоң йолға.
Йенип-йенип келәр еди қаригүм,
Долқунлириң еливелип мән қолға...
Жаңгальларға ашиқ болдум һәм йәнә,
Миң бир ойда, миң бир күйдә жүргәндә.
Жаңгал кәби турғум барди йейилип,
Татлиқ ойлар кәйпин бәзән сүргәндә.
Далаларға, қырға кәлди охшигүм,
Юлтузларға, нұрға кәлди охшигүм.
Адәмләрни даванлардин еп өткән
Чөксиз, сирлиқ йолға кәлди охшигүм.
Нәммисини ейтсам пүтмәс ахири,
Ейтилмиған һәркимниңла бар сири.
Кейин билдим...
Инсанлигим алдида
Тиз пүкәркән уларниңки һәрбири!

Дораймән дәп

Әй, наят, қучигинда байлиғиң көп,
Гемиң бар, һәмдә биргә шатлиғиң көп.
Бәзиләр жиңнә билән қудук қазса,
Бәзиләр жиңнә билән жүрәр көмүп.

Өмүрдә қизиқ екөн адәм дегөн,
Бирхилда чушивәрмәс қәдәм дегөн.
Тирикчилик дәп һөрмәтни унтуп қелиш,
Бәзиләр үчүн өшү арман екөн.
Хәлиқтин чиқмас һеч чағ ялған парап,
Миң гәзәл болсун сениң шу гүлханаң.
Дейишиду пил билән дост кирдиңму,
Болуши һәклиқ биргә һәм пилханаң.
Башқисиниң арминини ким халапту?..
Бири ат алса, бири тайчақ апту.
...Дораймән дәп кәкликтиниң жүрушини,
Қарға өз мецишини унтуп қапту!

Дутарим

Үйгурниң мун-зари,
Шатлиги-байриги.
Хәлқимниң әзәлдин
Тұғимәс байлиғи.
Дутарим, дутарим,
Мәңгүлүк баһарим.
Сөн мениң төмүрдәк
Етиқат-қарапим.
Сөн турсаң қолумда,
Паяндаз – йолумда.
Арзулар, мәхсәтләр
Қозғилар дилимда.
Аһ, нәпис авазин,
Яңриса зил сазин.
Қатқандәк яшлиғим,
Қайтқандәк гүл язим.
Үйгурниң көзи сөн,
Вижданы – үзи сөн.
Миң жиллап тарихқа
Салған нур – изи сөн.
Оқ өтмәс қалқиним,
Тил тәғмәс тумарим.

Йенип һеч өчмигән
Отумсән дутарим.
Есил ой дайим яр,
Үмүтләр болмас хар.
Дутарим сән барсән –
Хәлқим бар, уйғур бар.

Әдип никри

«Хәлқимизни өзиниң талантлиқ өсөрлири билән дайим хошал қылған, китапхан өсөрлирини һәрқачан тәшналиқ билән күтидиган шаир Абдумежит Дөләтов қайнақ ижат пәйтидә аләмдин өтти. Ү өзигә тиригидә шеирийити арқилиқ һәйкәл орнатти. Әнди шу һәйкәлни дат басқузмай, дайим пақиритип туруш бизниң вәзипимиз екәнлигини өстин чиқармисақ, нур үстигә нур болар еди...»

Әхмәтжан Һашыри

Соаллар вә тапшурұқлар

1. Абдумежит Дөләтовниң һаяти вә ижади бойичә тирәк-схема түзүнлар.
2. Әдипниң қайси шеиририни ядқа билисиләр?
3. Шеиририни ипадилик оқунулар. Уларниң жанрлық аләнидилегини, идеясини ениқлаңлар.
4. Әдип немишкә шеирға «Дораймән дәп» нам қойған?

5. ПОПС усули бойичә «Тиз пүкәргән» шеирини тәһлил қилиндар.
Бириńчи жұмлә. «Мениң оюмчә, ...».
Иккінчи жұмлә. «Сөвөви мән уни ... дәп чүшәндүримән».
Үчинчи жұмлә. «Уни мән ... деген фактлар, мисаллар билән дәлилләләймән».
6. Ахиркү жұмлә. «Мошуниңға бағылғы мән ... деген йөкүнгә көлдим».

6. Венн диаграммиси бойичә дораш вә үлгө елиш уқымлирини сепештуруңлар.

7. «Дораймән дәп» шеирини «Алтә қалпақ» усули арқилиқ тәһлил қилиндар.

Ақ	Шеирниң сюжетини ениқлаңдар
Серік	Шеир сюжетиниң артуқчиліги
Қара	Дорашниң зийини
Йешіл	Дорашниң пайдиси төгрилиқ пикри
Қизил	Ейтилған пикирлөрниң қайсисиниң йеқип, яқмиғанлигини ениқлаңдар
Көк	Назарәт вә йәкүн: ейтилған пикирлөрниң пайдилиқ вә керекликлирини ениқлаңдар

8. «Дутарим» шеирини «INSERT» усули арқылы тәһлил қилиңдар.

«V»	«-»	«+»	«?»
Илгиридин билимән	Мениң оюомға қарши пикир	Мениң үчүн йеци өхбарат	Келишмәймән, билгүм келиду

9. Дутар сөзигө синквейн түзүңлар.
 10. А. Дөлөтовниң шеирилири асасида ижра қилинған нахшиларни тиңшап, тәсиратиңлар билән бөлүшүңлар.
 11. «Дутарим» шеирини ядқа елиңлар.
 12. Тор бетидин А. Дөлөтов намидики Жүмһурийәттик шеирийәт фестивали төгрилиқ мәлumatлар билән тонушуңлар. Силәр шундақ фестивальларға қатнаштыңларму?

ЖАҢАН ӘДӘБИЯТИ

АБАЙ (ИБРАЙИМ) ҚУНАНБАЕВ

(1845–1904)

Жүригиңиң тегигө қоңқур бойла,
Мән тепиши мақ бир адәммән, униму ойла.
Оңғул-донғул, гадирмаш йәрдә өстүм,
Миң билән ялғуз елиштим, гуна қойма.

Қазақ хәлқиниң мәшһүр шири, философи, композитори, қазақ әдәбиятиның асасини салгучи классиги Абайниң ижадийити билән көплигөн хәлиқләр йеқиндин тонуш.

Абай өзиниң пак қәлбини тәшвишләндүргөн həddi-hesapsız арзу-арманлирини әжайип өсәрлири вә ялқунлук шеирлирида изһар қилди. У көплигөн шеирлар вә «Масгут», «Ескендир» поэмамирини язди. Абайниң намини дунияга мәшһүр қылған М.Әвезовниң «Абай йоли» эпопеясидур.

Абай өз хәлқини, ескән йерини сейсә, униң отида кейүп вә сүйигө чүшүп, қайғуруп, қанчилик тәврөнгөн болса, бүгүн хәлқиму уни шунчилик нәрмәтләп сөймәктө. Хәлиқ бар йәрдә, униң адил пәрзәентлириму мәңгү яшайду.

Қара сөзләр

ОН БӘШИНЧИ СӨЗ

...Әгәрдә әқиллиқ кишиләр қатарыда болғуң кәлсә, күндә бир қетим, болмиса һәптисигө бир, болмиғанда ейига бир өзәңдин өзәң hesap ал! Алдинки hesap алғандын бериқи наятицини қандақ өткүздіңкін яки билимгө, ахирәткө яки дунияға пайдилик иш билән өзәң пушайман қылмайдыған иш билән өткүздіңмү! Яки болмиса қандақ өткүзгиниңи өзәң билмәй қалдиңмү?

ОТТУЗ БИРИНЧИ СӨЗ

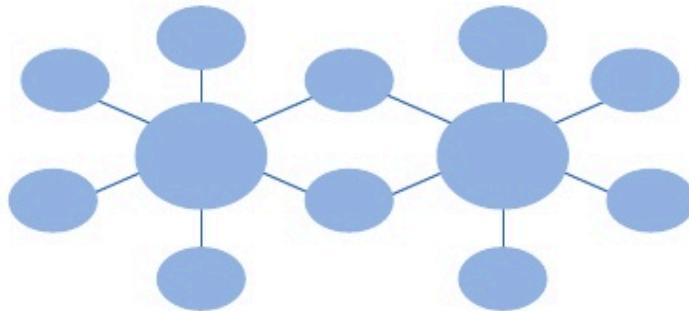
Аңлиған нәрсини унту маслиққа төрт түрлүк сәвәп бар: ойи шу нәрсигө берилгән болуш керәк; иккинчиси – шу нәрсини аңлиғанда

йә көргөндө ибрәтлиниш керәк; хошал болуп, қизиқип, дикқәт билән уқуш керәк; үчинчиси – шу нәрсини бирнәччә қетим тәкрап ойлинип, көңүлгә пүкүш керәк; тәртинчи – ой кесилидин жирақ болуш керәк. Әгәр ой пәйда болуп қалса, униңға берилмәс керәк. Ой кесәллири: бегемсизлик, һорунлук, тамашига берилиш яки ғәмгә чөкүш яки болмиса хумарлық пәйда болуш охшаш. Бу тәрт нәрсә һәрқандақ әқил билән илимни йоқитидиган нәрсиләр.

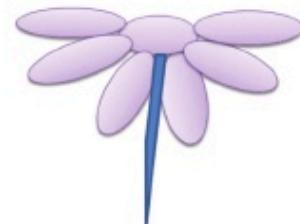
Соаллар вә тапшуруқлар

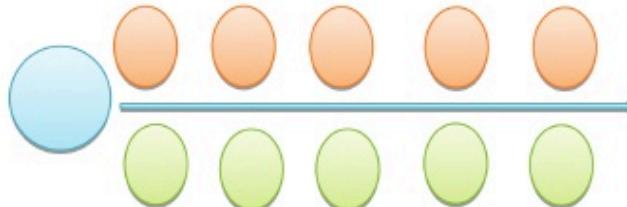
1. Абай Құнанбаев ким? Униң наятидики қайси фактлар силәрни қиынтуруди? Немә үчүн?
2. Әдипниң қайси шеирлирини билисиләр? Қайси шеирлирини ядқа алдинлар? Униң шеирлириниң мавзу даириси қандақ?
3. Абайни уйғур әдәбияти вәкиллиридин ким билән селиштурушқа болиду?
4. Абай Құнанбаев вә Билал Назимни «Қош диаграмма» усули бойичә селиштуруңлар.

5. Абайниң әсәрлири қайси тилларға тәржимә қилинған?
6. Абайни немишкә қазақ даласиниң данаси дәп атайду?
7. Абайниң қара сөзлирини баşқичә қандақ дәп аташқа болиду? Немишкә қара сөzlәр дәйду? Абайниң қанчә қара сөзи бар?
8. Он бәшинчи вә оттуз биринчи қара сөзлириниң идеясини вә муәллип обризини ениклаңлар.
9. Он бәшинчи қара сөз бойичә соалларни түзүп, уларни «Блум майчечигигә» орунлаштуруңлар. Силәр һәр күни қилған ишиңлар бойичә өзәңларға несан беремсиләр?

10. Он бәшинчи қара сезни «Тәпеккүр аллеяси» усули бойичә тәхлил қилинлар.

11. Оттuz биринчи қара сез бойичә «Үнтумаслиқниң сәвәплири» намлық кластер түзүңлар.

12. Силәрниң пикрицларчә, естө сақлаш қабилийитини шәкилләндүрүп, уни ашуруш үчүн немә қилиш керәк?

13. Немишкә қазақ шаири Султанмахмут Торайгиров «Есил сезни издисөң, Абайни оқи, еринмә» дәп язған?

14. Абайниң қара сезлиригө мәнадаш уйғур мақаллирини тепип, дәптирицларға йезиңлар.

15. Абайниң шеирлири асасида ижра қилингандык бирөөр нахшини тиңшап, тәсиратицлар билөн белүшүңлар.

16. Абайниң наяты вә иҗадига бағлық мәлumatларни елицлар.

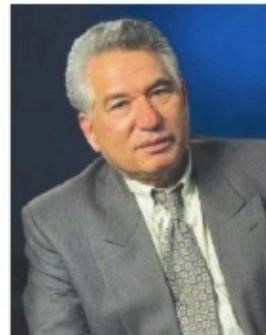
ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

(1928–2008)

Кирғиз хөлқиниң дунияға тонулған мәшхүр язғучиси Чингиз Айтматов 1928-жили Қирғизстанниң Киров намидики нанийигә қарашлиқ Шекер дегендегизде дунияға көлгөн.

Униң дәсләпкі некайиси 1952-жили йорук көрди. Кейин униң некайә вә повестълири кәйни-кәйнидин бесилишқа башлиди. У дәсләп өзиниң «Жәмилә» повести билөн шөһрәт қазиниду. Көпчилик шундақла униң «Боранлиқ бекәт», «Мойтуңза» романлири, «Әлвида, Гүлсара», «Биринчи мүәллим», «Ақ кемә», «Ана-йәр-ана» әсәрлирини яхши билиду.

Язғучиниң нурғунлиған әсәрлири башқа хөлилләр тиллирига тәржимә қилинди. У СССР Дөлөт мукапитиниң лауреати.

Оғлум билән көрүшүш

Чордон бовай өйигө бир қисмила чүшиниксиз өһвалда кирип көлди. Йә у бирнемигә наяжанланған яки, әксичә, нарған вә хапа – қисқиси аяли дәрру түйді: бирнәрсө болған охшайды. Өһвални уққандин кейин, аяли шунчиллик һәйран болған едики, мундақ вақитта немә қиласынни билмәй аң-таң болуп қалған. Униңға шундақ бир ой көлдики, әқли дурус адәм үчүн бовайниң бу қилиги қерилүүниң аламити, алжиганлық, зади еси дурус адәмниң иши әмәс еди.

Бовайниң оғли бар еди. У буниңдин жигирмә жил бурун урушта вапат болған. У наһайити яш өлүп көткән вә уни Чордон бовайдин башқа һечкимму есигө алматти. Һәттә биллә туруватқиниңа нәччә жиллар өткән болсыму, униң тогрилиқ Чордонниң өзимү сөзлимәтти. Һечқачан есиға алматти. Мана әнди бовай туюқсизла оғли уруш башланғичә муәллим болуп ишлигөн йәргә маңмаңчи болуватиду.

– Маңа һәрқачан у тириктәкла туюлиду, һәттә назирму у шу йәрдә бардәкла қилип туриду. Көңлүм шу яққа тартипла туриду, мениң уни көргүм келиду, – деди у.

Аяли униңға қорқкан түрдә қарап қоюп, авал: «Сениң есиң жайидиму зади, алжип қалмигансен?» – дәп заңлиқ қилмаңчи болди, лекин дәрру өзини тохтитивалди. Бовайниң гәплиридин, йеқимлиқ, мулайым қарашибиридин, хатиржәмлик билән растини ейтиватқан унидин аяли жиiddий сөзлөвательниңи, әқли-ношиның жайида екәнлигини чүшәнди. Әгәр шу пәйттә момай бовайниң қерилүүтин қонур түс алған үзигө, қорук қаплиған сехи көзлиригө, ақ киргән сақилиға, тизлириға, йоған беликәләрдәк саңгилап турған нарған зор қоллириға қарап, униң ойиниң мәнтиқисизлигини билип турсыму, уни кичик балини силкигәндәк қеңиветиш гұна болидиганлигини сәзді. Униңға ичи ағриди вә шундиму бу қилигиниң бекар екәнлигигө шубhә кәлтүрмәтти.

– Үндақ болғандин кейин, сән шу яққа немишкә бурун бармиған? – дәп аста сориди у.

– Билмәймән, – дәп җавап берди Чордон егир хурсингән налда.

– Мана әнди барғум келип қалди. Көзүмниң тиригидә бир берип

келишим кереккү у йәргө, жүрөк шундақ әмир қиливатиду. Әтә сүвә көтирилиши билән, мән йолға чиқимән.

– Мәйли, әрик өзәндә.

Момай болса бовай ялтийип қалар дәп ойлиған еди. Һәқиқәтәнму, у яққа беришниң немә һажити бар, жирақтика нотонуш авулға немә издәп, немә көримән дәп баар? Лекин униң күткинидәк болмиди. Чордонниң өз ойидин қайтидиган түримүйе йоқ.

Тағ багридики йеза үйқиға патқан, һәммә ойләрниң деризилири қараңғу, пәкәт Чордонниң өйидила арилап-арилап йорук йенип қалиду. Бовай өзиниң қояр жай тапалмайвататты. У кечичә бирнәччә қетим туруп, кийинип һойлиға чиқатти вә һәр қетимда атниң окуриға йерим бағ бедә ташлатти. Бедә болғанда андақ-мундақму әмәс, биринчи оруминиң раса йопурмақлиқ әң яххисини берәтти. Һәтта униң үчүн алдин-ала өгүздә язичә ентиятылиқ билән догиланған бединиң үстүнки қатламлирини аймай елип, ечип ташлиған еди. Башқа вақит болса мундақ исрапчилиққа задила йол қоймиған болар еди: қишиң көлмігічә чөпкө нечкимни йекин кәлтүрмәтти – калиниму, атниму өйдин жирақ һайдайдиган. Улар далаларда, жылғыларда, қорайлиқларда, еңизларда отлаң келәтти. Һазир болса нечнемини айимиди, һәтта йолға еливалған сулуниму ғожунға қуювалған еди.

У кечичә шундақ аварә болди вә аялимуму ухлимиди. У бовайниң ишиға кашила болмас үчүн ухлиған болуп ятатти, бовай өйдин талаға чиқип кәткәндә чоңкур хурсинәтти, уни бу ойидин ялтайтиш мүмкүн әмәс еди. Униң һазирму бовайға: «Һәй, нәгә кетип барғиниң ойлап қергинә? Немә үчүн? Шунчывала ки-чик бала болуп қалдинму, ной, хәқләргө күлкә болуштин башқа немә бу!» – дегуси келәтти. Бирақ унчуқматти. У бовайниң: «Әгәр сән униң өз аниси болғининда, мени барма дәп езиқтурмас едиң», дәветишидин қорқатти. Униң мундақ сөзләрни аңлиғуси кәлмәтти. Растан, у бовайниң оғлини көрмігенд, униң қандақ бала екәнлигини билмәтти. Чордонниң момийиниң өлгинигә он жилчә болуп қалған, өзи униң иккінчи аяли еди. Униңсизму ериниң алдидә хижаләтчилиги йетәтти, чүнки бовайниң турмушқа чиққан, өз аилилири билән шәһәрдә туруватқан иккі қизи, немишкиду, зади буларниңкігө кәлмәтти, әгәр бәзидә анда-санда Чордонниң өзи шәһәргө берип қалғанда кирип чиққини болмиса, булар билән

нечқандак бериш-келиш қилматти. Бу әһвалда у өзини ериниң алдида қандақту әйипликтөк сезәтти. Улар тогрилик у нечқандак гәп қилматти. Аялма сораштуруп кәтмәтти. Мундақ әһвалларда өгөй аниның жирағирақ болғини яхши – көңүл теч болиду. Бовайниң бу әқилгә сиғмайдыған ғәлітә қилиғиғиму униң үнчукмайватқиңиниң сәвәви шу. Андин кейин бираз ойлинип ичидә: «Бәлким, сегиниң аламитиду. Оғли ойидин чиқмайдығанду. Мәйли, берип көңлини бир тәрәп қилип, жүргиғинин көйүгини бесип көлсүн. Дәрди бир аз йеникләп қалар...», – дәп йәкүнлиди.

Таң йоруши билән, Чордон орнидин турди. Йойлиға чиқип атни тоқуп, қайтип кирип өзиниң йеци чөкминини кийди, қозуқта есиқлиқ қамчисини алдидә, гиримсән йоруқта орнида ятқан аялинин қешиге келип ицишип:

– Насипхан, мән маңдым. Сән вайим құлма, мән әтә қараңту چүшкічилә қайтип келимән. Аңлаватамсән? Немишкә үнчукмайсәнүй, ھә? Чүшәнгинә: оғлум әмәсму мениң. Іәммини билип турсамму, көңлүм шу яққа бир беришқа тартипла туриду. Вұжудум қайнап, тенимгә сиғмайватимән, чүшәнгинә..., – дәп пичирлиди.

Аяли үнчукмай орнидин туруп, ери бешіға немә кийгәнлигини ениқ көрүп, бовайни жәмелиди:

– Бешіндики қулақчаңы қаригина. Қириқ ямақ. Сән отунға әмәс, меһманға кетип барисәнғу. – Баш тәрипидики сандуқни сий-пап ечип, униңдин тиқип қойған сүсәр қулақчисини елип бәрди.
– Мә, кийгин. Конан қулақчаң билән сәт әмәсму.

Чордон қулақчисини йөткәп, ишик яққа маңди.

– Тохта, – аяли уни тохтитивалди. – Деризидә турған түгүнни елип, ғожунунға сал, тамақ чигип қойған. Кәч киргичә йолда қосиғиң ечип кетәр.

Чордонниң «рәхмәт» дегүси кәлди, лекин үнчукмиди: униң аялиға «рәхмәт» дейиши бир қисмилә туюлди.

Чордон өз байтилиға минип, ухлаватқан иштларни бекардин-бекар охатмас учүн чәт кочилар билән меңип, мәлениң четидики чиғир йолға чиқип тағ тәрәпкә йол тутқанда, йеза техи уйқыда еди. Мошу ат қетилған икки чақлық конан ғашылдан кәткән нарвуға отун бесип тұнүгүн чүштә Чордон өйигө қайтқан. Қишка отун топлаш керек еди.

У «Кичик жылғыға» кирәр йәрдә явайи чатқалларниң қуруқ шахлирини чепип, нарвуға егиз бесип, өзи егәрдә олтирип путлири-

ни үзөңгигә тирәп алдиримай арилап үгдәк бесип өз йоли билән келиваттатти. Чаклар адәттикидәк ойман-чонқурда жалақлап, һарвуғичирлатти, күн болса арамбәхш, иссиқ еди.

Күзниц шундақ чағлири болидуки, соғниң чүшүши күндін-күнгө йекинлишиватқанлиги билиниду, лекин униң алдида, худди бир хошлашқандәкла, әжайип иссиқ вә очук күнлөрмү өтиду. Бу қетимда тағ бағридин еп-чөрө яхши көрүнмәктө: түзләндикі йезиларниң қап-қараңғу, бүккідә бағлири вә аппақ көрүнгөн ейлири; қуруп сарғайған тамака плантациялири, зябъ найдаватқан тракторлар, асманда егиз учуп кетиватқан күмүч рәңлик самолет вә упуқтики шәһәр үстини қаплавалған сағуч ис һәм мөшү жаһанни айлинин қандақту иштик, қап-қара үnsiz қушлар учуп өтмектө.

Чордон буларниң қалиғачлар екөнлигини биләтти. Әтигөндін башлаппа, у отунга маңған чағда, қалиғачлар телеграф симлириға топ-топи билән қонушқа башлиған. Улар бир-биригө қарши узундин-узун қатарлишип олтиришатти вә зади қимирлашматти. Уларниң һәммисиниң қуюп қойғандәкla охшаш аппақ мәйдилери, һәммисиниң бирдәк учлук башлири, һәттә иккі ачилик пакирап турған қүйруқлириғиң бирхил еди. Улар теп-теч олтиришатти, бәзидә аңлинар-аңланмас вичирлишип қоятти вә қандақту бир алаһидә вақитта һәммиси бирдин көтирилип, йолға раван болушини күтүп турғандәк. Қалиғачларниң бу жигилишиниң өзигө хас қандақту бир өзиниң жиғдийлиги вә нәпислиги билән адәмни наяжанландуридиган бир тәнтәнилик можут еди. «Булар деген қүшқаң әмәстө», – дәп пәхирлиниң ойлап қоятти Чордон.

Әнди мана униң көзичә қалиғачлар учуп кәтти. Улар өзлириниң бир язни өткүзгән йерини айлинин ҳошлашмақта, улар асманда үnsiz қуюндәк гүюлдан қайта-қайта айланмақта. Бу күн нурида пакириған қушларниң қоң бир қара топи еди.

Чордон уларниң учушыға хелигичә һәвәслиниң қарап турди. Мана улар йәнә бир қетим бош қалған күзлүк бағни, ахирқи қетим қоң бир чәмбәр ясап айлинин, дуррла тохтап, арилишип кәтти, андин қайтидин тәртипкә кәлди вә чәксиз дала тәрәпкә қарап илдам жириқлашқа башлиған нахшиниң үнидәк асман мәнзирисидә йоқашқа башлиди вә ахираға бир қара чекиткә айлинин қалди. Қалиғачлар жириқ яқларға учуп кетип бармақта еди. Техи әтигөндила уларни көрушкә, уларға зоклиниш, вичирлап сайришини аңлаш мүмкін еди. Бирдин қандақту бир чүшиниксиз шерин хиял долқуни адәм

қәлбини егиләп, сегиниң түйғусидин көзлирини яш әгигән еди. Бовай неч көрмәтти, лекин у асманға қарашни давамлаштурмақта вә йеқин һәм меһрибан, чүшөндүрүш мүмкін әмәстәк бирнәрсө тогрилиқ хурсинәтти вә уни әбәдий йоқатқандәк сезәтти. Әгәр униң яш вақти болса, назир узитиш нахшисини ейткан болар еди.

Йеқинла йәрдин аңланған атларниң аяқ тавуши Чордонни ойлиридин сәгитти. Йоған йорға ат мингөн бир киши дөңгә көтирилмәктө. Бу хошна йезиниң бовийи Сапаралы болуп, улар бир-бирини яхши тонуматти, арилап той-текүн, нәзир-чирақларда учришип қалғанда течлиқ соришип қоюшатти, халас. Еңтимал, Сапаралы қаяққиду меһманға атланған болса керәк. Униң үстидә йеци чибәрқут чапан, путиға калаң-мәсө, бешида йәлпүлдигөн түлкә тумақ вә қолида қизил тевилға саплик қамчиси бар.

– Իәй, тәмүрчи, сән немә ойлиниң қалдиң? – дәп достлук қияпәт билән униңға қаттық вақирап, Сапаралы етиниң тизгинини өзигә тартти.

Раст, бир чағларда Чордон тәмүрчи еди.

– Қалиғачлар учуп кетип бариду, – көңүлсиз һалда жавап бәрди Чордон.

– Немә? Қалиғачлар? Қени улар?

– Учуп кетиши.

– Իә, мәйли, учса учивәрсун. Отун әкеватамсән?

– Իә, қишка тәйярлиқ. Өзәң нәгә маңдиң?

Чирайи яшле көрүнидиган, қизил үзлүк, қара сақаллиқ Сапаралыниң түридин қанаәтләнгәнлик күлкә пәйда болуп:

– Оғлумниң өйигө. У Улук тағ бағридики Ақ-Сайда совхоз директоригу, – дедидә, қамчиси билән Сапаралы шу тәрәпни көрсәтти.

– Ақ-Сай тогрилиқ аңлиғиним бар, аңлиған, – дәп бешини егитти Чордон.

– Мана әнди кетип баримән. Оғлум өз салимида: «Дадам келип бир-икки күн туруп кәтсүн», – дәп ейтип берипту. Улар қанчә башлық болған биләнму, бизсиз, бовайларсиз, уларниң иши чағлиқ. Нәврәм өйлинидекән. Маңа адитимиз бойичә тойниң тәйярлигини көрүш керәк, меһманлар көп болиду, бәйгә уюштуридиган оюм бар.

Әнди Сапаралы оғлинини совхозидики ишлири тогрисида ейтиш-ка башлиди: бу жили көп жун қирқилғанлиғи, чопанларниң чоң

соғыларни алғанлиғи, хәлиқ өз директоридин рази екәнлиги; һәтта оғлини муқапатқа тәклип қипту, дегөн яхши хәвәрму бар екән.

Буларниң барлығи яхшилиққу, лекин мошу тапта Чордонниң ойи башқыда еди; у туюқсизла көңүл қатлиминиң әң тегигә мәңгүлүккә йошурған өзиниң бурунқи сегинишини есигө алди. Бу сегиниш мәңгү һаят еди, бу күтүлмігөн сегиниш байиқи қалиғачларниң учуп кетишигила қаттиқ ечиниш билөн бунинда пәйда болған. Назир болса сегиниш қайтидин йеци күч билөн ялқунжап, жүргиши көйдүрүп кетип бариду. У оғлини, һә, шу атам заманда бу дүниядин хошлашқан оғлини, сегинган еди. Лекин ума бир вақитларда Ақ-Сайниң қешида ишлігөнғу һәм ума өз вақтида дадисини келип туруп көт, дәп чақырған едиғу. Чордон немә тоғрилиқ гәп қилидигини үстидә ойланмайла Сапаралыниң гепини алдираш белүп:

– Менимү оғлум тәклип қылған, – деди жөлүгөндәкла.

– Сениңмү оғлұң шу йәрдиму?

– Իә-ә, – дәп пичирлиди Чордон титрәк олашқандәк ғалилдан.

– Мән билмәймәнкәна, – дәп Сапаралы әһмийәт бәрмигөн һалда икки мүрисини чиқырип қойди. – Бопту андақ болса. Қәйәрдила болмисун, худайим аманчилигини бәрсун. Хәйир! – дәп Сапаралы етини девитип меңип кәтти. У орнидин қозғилиши биләнла, Чордон һошиға кәлди. Әтрапни қаплиған жәм-җитлиқ қандақту бир сүрлук көрүнүп, униңға вәнимә салғандәк болатти: «Мән немә дәвәттим? Немишкә ялған ейттим! Немә үчүн?»

Чордон аттын сәкрәп чүштидә, Сапаралыниң кәйнидин жүгәрди.

– Тохта, Сапаралы, тохта! – дәп вақириди. У растини ейтип, униңдин кәчүрүм сораш үчүн жүгрәп маңди.

Сапаралы етиниң бешини кәйнигө буриди:

– Немә, немә болди саңа? – деди у әнсираЧ.

Чордон жүгрәп йетип кәлди, насираС туруп униңға һәммини чүшәндүрмәкчи болди, лекин йәнә қандақту бир ғайиванә күч униң өз еғизида вә тәсөввурида назирла оғлиниң тирилгини вә һәтта башқа кишиниң көңлидиму яшаватқини Чордонниң растлигини ейтишқа йол қоймиди. Униң шу йәрдила оғлини қайта йәрләшкә дити чидимиidi. У оғлиниң көптин бері йоқ екәнлигини, униң урушта вапат болғинига көп жиллар болғинини ейтишқа тили бар-

миди. У оғлиниң бираз болсому, һәтта бирнәччә минут болсому яшишини халатти. Кейин ейтиду, алдираш йоқ...

– Насвийиң барму? Хумарим тутуп кетип бариду, болса бәргинә,
– дәп сориди Чордон.

– Һәй, дүшмән атсун сени, шунчываламу қорқитамсән адәмни! –
дәп демини бесип, Сапаралы насыай елиш үчүн қолини янчугига сал-
ди. – Қени, алиқиниңиңи тут. Бу қуруп кәткүр тамакиниң хумарини
мәнму яхши билимән, – дәп туруп әйнәк қачидин Чордонниң қолига
насыай қуюп бәрди. – Немә, сениң қолуң титрөватидиғу, төмүрчи?
Керипсәндә.

– Һә, уруш жиллири болқа көтириверип, униң үстүгө қерилиқму
йәттидә, – деди Чордон. – Қәчүргин, сени йолдин қойдум.

– Нечқиси йоқ. Мәйли, мән маңай.

– Йолуң болсун, – деди Чордон.

Өнді у адәмни йәнә гәпкә тутушниң һажити йоқ еди, Са-
паралыниң чапсан кәткениңгө Чордон һәтта хошалму болған, сәвәви
оғлиниң өлүми тоғрилиқ ейтишқа пәйт тогра кәлмиди.

Сапаралы хелә узап кәткәндін кейин, Чордон йәнә бираз вақит
ойға чөмүп турди, андин кейин сиқимини ечиپ, насыайни йәргө
төкүвәттидә, йенип нарвуси тәрәпкә маңди.

У беші саңғилиған һалда аста мәцип кәлмектә. «Мән не-
мә қилип қойдум, әқлимдин аздимму!» – дәп гудуңлап келип,
йолниң оттуриға тохтап, хиялға чөмгән һалда өп-чөрисиге сәп сал-
ди, құшлар топи учуп кәткән кәң-таша етис асминиға узақ қарап:
«Яқ, мениң оғлум бар, мениң оғлум тирик», – дәп пичирлиди. Ан-
дин туюқсизла ечинишлик ахаңда: «Мениң оғлум бар, бар, мәнму
оғлумниң қешига баримән, мән уни көримән, көримән!» – дәп
вақыравәтти вә қайтидин жұмип қалди.

Йол бойи йезиге йетип кәлгичила Чордон өзини мундақ қай-
гуруверишиңқа болмайдиганлиғи тоғрилиқ жемилиди. Откәнни
қайтуривелишиңқа болмайду, шундыму әшу авулға бериш үмүти
униң жүригидә оттәк янған еди. Шундақ болушиму мүқәррәр.
Бу отниң униң жүригидә янғиниға көп жиллар болған. У пат-
патла оғлиниң армиягә менишиниң алдиқи ахирқи құнлирини
өткүзгән йәрлиригө тазим қилип келишни ойлатти вә арман
қиласатты. Өнді Сапаралы билән учришиш болса, униң тәсадиipi
бир учқуни болуп қалди. Мана өнді Чордонниң дилида һечқандак

həkümətənəkumgə bekiñməi ofli tiiriñivatmaçta, jilllar fəlitili ariili-
ship kətti, arzusi – həkicətke, fantaziyasi reallikça ailändi.
U, məsilən, avulga yetip kəlgəndə, uni ofli қandaq қarşı aili-
du, ular nemə toğrilik cəzlişidi. Ofli xoşal bolup: «Dada,
axir mana kəldiñmu!» – dəp unıç yeniga kelişini kəz aldigə
kəltürdi.

«Kəldim, kəldim, jənim balam, əzəç salamətmusən, zadila
əzgərməpsən. Mən bolksam, əzəç kərəp turisən, қeridim».

«Yaç, dada, ançila қerip kətməpsən, pəkət nañayiti kəp jilllar
etup kətti. Shunçimu kəp vaçit kəlmigən barmu? Nəçəjil etti?
Жигирмə, həttə unincinmu kəp. Яки sən məni seginmidicmu?»

«Қandaqchə seginməyən! Əmürvaiyət seginimən. Səni nañayiti
kütküzüp қoyinimra kəçür, zadi buirimaila kətтиfu. Əzəç
bilişən, apaç қaitiñ bolup, uni yərliyduç. Sən uruñta vapat
bolgandın keyin, apaç orun tutup yetip kətti, shu yatqandın keyin
turmidı. Əndi mana səni əsləp keliip oltirimən. Sən billəjashigən
kişilərgə tazim қiliip kəldim. Mana, oflum, axiri kərüştuç.
Nemigə қaraçpla қaldiñ, қeni, bашla, maça əzəñniç məktiviñni
kərcət, avuluñni kərcət, sən u toğrilik shundaq nurgun cəzələp be-
rəttic...»

Chordon əzinic ofli əyidə turfan kişiniñ исмини esiga
chushiřishkə қançə tiiriñsimu, tapalimi. Unic birla bili-
digin, u jañhi kiši, uni ofli jañhi kərətti; nazir u, ətimalim,
yətmişlərgə taçap қalğandu. Tiirkmu u яki əlup kəttimu? U
Chordonfa keliip meñman bolidigən və bəzidə bürküt bilən olap
kətsün, dəp eitip beridiñan. Unic bürkutti nazir barmekin?
Bürkütłər uzak jañaidigu.

Untumisam, ochiniç bir ofli bar edi. U biirinchı sinipsta
Sultaniñ қoliða okuñan, əndi ikkinçigə ətkəndə, uruñ bashlinip
kətkən. U oful, ətimalim, nazir ailiñlik bolup kətkəndu. Ochiniç
aýlimu meñriwan aýl edi. Lekin unincra həm kolhozda ißləp, həm
əyiniç barlıq iñiniñ қiliñ intayin eñir edi. U Sultanndin əyigə
barfan çagda, bir amal қiliip, очi iñtlardın ikkisinini elip
ketiñni və ularni dadisiña ariñip berasñni etünəttili. Bir top
iñtka botka cheliip berasñ unincra қiyin edi. Sultan bir қetim
ikki biñinida seriñ dañliyi bar aq tayfan ni əzi bilən billəjashigən
kətkən. Жənivər қalñis iñt edidə! Mundaq chiraylik, қurguýdək

иштик тайған пәкәт Улук қарлық тағлардила болуши мүмкин. Мана шулар тағ өшкилирини тузаққа һайдап чүширидиған. Әтиси Султан иштни бәри бир қайтуруп елип кәтти. «Егиси қаттиқ хапа болуп кетиду. Униңдин мән ботқа челишқа ярдәм берәйла зади...». Чөчәкләрдикидәк, тайған велосипедниң кәйнидин жүгрәп кәткән еди. Әлвәттә, Чордонниң бу ишттин айрилғуси кәлмигән, лекин у чүшинәтти, очи үчүн ишт – ზоң мәдәт, әнді у болса тәмурчи дүкінидин сиртқа чиқматти. Шу ақ тайғанлар назирму бармекин, назирму тұлқиләрни қоғлап жүрәмдекин?

Бу тогрилиқ ойлап Чордон өзигә техиму ишәшлигирәк йәнә бир банә тапқан еди. Әлвәттә, у кишиниң қешиға Чордонниң сөзсиз бериши керәк. Әгәр өлгән болса, униң қәбригә берип пәтә қилиши, әгәр һаят болса, униң қолини қисип, оғлиға қылған яхшилиқлириға әкесиз миннәтдарлигини билдүруші керәк.

Пәкәт бирла вақиә тогрилиқ ойлашқа Чордон өзигә чәк қоятти. Бу ой есигө қандақ кәлди, у дәррула көңлини башқыға: бу жили қишта яцио вә чөпниң банаси қандақ болар яки қойни қачан сойғиним дурус болар, мозайни қалдурайму йә сетиветәйму... дегөн ойларға бураветәтти.

Бу тогрилиқ у ойлимасқа тиришатти, чүнки бунин өзінде барлығы аллиқастан қайта-қайта ойлинип болған. Үйқисиз кечилириму вә тәмурчи дүкінидimu бу ой көп жиллар бойи болқа сәндәлгә урулғандәк биллә урулатти, отта ератти, суда тавлинатти. Өзиниң һәк яки наһәқлиги бирла яратқан Аллаға бәлгүлүк екәнлиги тогрилиқмұ атам заманда йешип болған. Әгәр у оғли билән у дүнияда көрушүп қалғидәк болса, болған ишни еқитмай-темитмай һәммисини ейтип бериду... Лекин кәчүрүм соримайду, яқ. Һәтта кейин, униң шәһәрлік қызылири униң үзигила шу еғизға алғузисиз сөзләрни ейтқандиму, Чордон пушайман йемигән, у лам дәп ағзиниму ачмиғанди...

Улар та мошу күнгичә шу бир вақиә үчүн уни кәчүрмәй келиватиду. Бу вақиә Султан мәйданға атланған күни вокзалда йүз бәргән.

1941-жилниң октябрь ейиде кимдү бири тәмурчи дүкінінің жүгрәп киргән бойи Чордонға: «Бол, чапсан, жүгә өйүңгә, оғлуң хошлишишқа кәпту», – девиди Чордон үстидики майлишип қетип кәткән, кейүк пурал турған пәшвилини йәшмәйла өйигә алдири-

ди. Базғанниң садаси техи униң қулиғидин кәтмігөн еди. У кочида иштик месіп келивататти вə оғлини армиягə чақыртқанлиғига зади ишәнгүси көлмәтти, чұнки оғли техи кичіктөк көрүнәтти. Лекин һеммиси раст екән, Султан бириңиң етіни минип наңийә мәркизидин ағриқ аписини көрүп кетиш үчүнла көлгөн екән. Униң ағриғиниға йерим жил болған. Дадам мени вокзалға келип үзитип қойса, дәп сорапту. Түзүккінә параңму қилишалмидуқ вə дегендәк хошлишишқому үлгірәлмидуқ. У шундақ вақыттар едидө. Қанчилик ейтилмай қалған сөз, арзу-арман бар еди һәркимниң дилида. Шу вақыттарда хәлиқниң көңлидә ейтилмай қалған барлық ойини ейтип йәткүзәләйдіған бирәр адәм тепиларму...

Шәһәргө Чордон йорға ат билән йетип көлди. Оттuz чақи्रимчә йолни чапсан бесип өткічә, атни қара тәргө чүшәрди. Бирдинла униң көзігə چелиққан вə адәмләрниң көплүги, вокзалдикі басбасчилік, бу йәрдә ким вə немә йоқ! Униң қулиғи пүтүлүп қалғандәк билинәтти. Қызил рәхткө чақириқлар йезилип, жүк машиналириңиң биқинлириға қекілған бричкилар чеп вə саман бесилған һарвулар, һарвудин чиқирилип егәр тоқулған атлар, төмүр йоллардикі паровозларниң гудоклири, вагонларниң тақылдашлири. Мошу барлық қалаймиқанчилиқниң ичидә йезилардин, шәһәрләрдин көлгөн хәлиқ: қерилар, яшлар, балилар...

Чордон аттын чүшти. Етіни бириңи учрашқан бричкиға – башқа нурғунлиған атлар қатарыға бағлап қойдидә, оғлини издәп маңди. Келиватиду, кишиләрни иштирип өтүватиду, сораштуруватиду. Өскәргө чақирилған жәңчиләр вокзал йенидикі паркта, уларни айрим тутуватиду вə нечнәгə қоюп бәрмәйду – бираздин кейин йолға атлиниду дегендің аңлиди. У аран паркқа йетип барди. У йәрдә, қашаниң у четидә, сәпкә тизиливетипту, коман딜ар берилмәктә, тизимлар оқулмақта. Чордон немә қиласын билмәй һодуқмақта: бу йәрдә издигөн адәмни қандақ тапиду? Дәрек-ләрму сәптин издигөн адимиңни тепишиңка кашила болмақта. Бир көмдә өзидин сәлла нери бир йәрдин: «Дада, дада, бу яққа көл!» – дегенді авазни аңлиди. Иккі қизи уни чақирип, қоллирини пулаңлитиветипту. Улар паркқа киридіған йәрдә турған екән. Уларниң йенинга қисилице жүрүп өтүп кетип барғанда, қашаниң у четидә тизилған сәптө оғлини көрүп қалди. Ума дадисини байқап қалди, унинға қоллирини пулаңлатти вə күлүмсирәп қойди. У

қандақту бир қисилған вә хижаләт болған һаләттә күлүмсириди. Оғлиға ичи ағрип көтти. Бойиниңла өсүп қалғини болмиса, гөдәк, бурутима хәт тартмидан, бой-турқи кичик бала. У техи өсүватиду вә техиму өсүши керәк. Чордон унинде өзиниң әксини көргөндөк болди, оғли мәзмут күчлүк әр болуп чиқиши керәк. Йәнә икки жилдин кейин, келишкөн жигит болар еди.

Кейин, оғли тоғрилик ойланғанда, у шунчилік тәнтәк болсайма өзини, немишику, һөрмәтләйдіғанлығы есігө чүшәтти, лекин уни мәжбурлайдыған оғлиниң қандақту бир хусусийити болуш керәк, мана Чордон ойлап-ойлап шуниң тувиғө йетәлмәтти, бу аддий яхши көрүшле әмес еди, һөрким яхши көрәләйду, өзи билән тәңтүш кишидәк һөрмәтләтти. Бирақ бәри бир Чордон немишикә шундақ болғинини ениқлалмиди. Хусусән, оғли муәллим болғандын кейин, бу ой техиму ზоңқурлашты. Чордон унинде ზоң һөрмәт билән муамилә қылатти, у арилап бойнидикі қызил галстуғини еливетишни унтуп қелип көлсіму, у мәктептә пионервожатый болидыған, унинде жыддий парас қылатти. Бала техи гөдәк, ზачранғу, лекин, Чордонниң ойичө, бираз замандын кейин униң миңәзи турақлишиду. Адәмгә қашыла болмаслиқ керәк, орни йоқ нәсиһәт қилиш најәт әмес. Вақти-саати йәткәндө, у өзиниң йоли-ни тапиду, Чордон шундақ ойлатти вә, әтималим, мешенең өзи униң қызылири билән тоқунишиға сәвәп болғанду. Уларниң иккиси, ზоң Зейнеш вә кичиги Салиха, шәһәрдө оқуди. Тұрмушқа чиқип, шәһәрлик болди. Улар Султанниму шәһәргө елип кәткән, у шу йәрдә педагогика техникумни пүтирип, муәллим болуп ишләватқининг маңа әнди бир жил болған.

Ахири Чордон қызылириниң қешиға аран дегендә барғанда, улар, немишику, көпчилик ичидин сиртқа тартишқа башлиди. Су болуп жәһли чиққан қызылири инисини мәнмәнчи, гөдәк, сараң, дәп әйипләтти. Қаяққила маңма, әп-чөридә лиқ адәм, қызылири алдиримақта вә терикмәктә һәм шуниң үчүнму мөшү мәйдандағы, тиқма-тиқма адәмләр арисида, ата вә уларниң арисида мундақ парас болған:

- Сән оғлуңниң өзи соринип кетип барғинини биләмсөн?
- Яқ, – һәйран болди Чордон. – Іә, немә болди?
- Мана шуниң билән биз наһийәгә, военкоматқа телефон берип билгидәк болсақ, униң өзи соринип, әризә йезип, урушқа баридыған болту. Чүшәндидиңма?

- Униң йеши техи тошмидигу, чүшинәмсән ишниң немидилигини?
- Демәк, у шуни дурус дәп тапқанду.
- Дурус дәп? – Башлиниши шу болди, қизлириниң көзи жумулди, ағзи ечилди. – Сән немишкә чүшәнмәйсән, дада. Бизниң йолдашлиrimизниң шу яқта екәнлиги йәтмәмдү. Техи бәлгүсиз, улар тирик қайтамду, йоқму. Бизниң ялғуз қалғинимиз йетидигу, өндизә ума, айлимизниң кәнжиси, мәйданга өзи соринип маңмақта.
- У харап болидигу, қүшниң балисидәкلا бирнемә едигу? Уруш униңға пионервожатылық охшаш иш әмәстә.
- Дада, сән немишкә унчукмайсән?
- Мән немә дәй, немә қиласай?
- Сән назирла униң қешиға бар, биз сени қоюп беришкә рухсәт сорайли. Сән берип, униңға бу оюндин қайт дегин. Вақитниң барыда уни мақул қиласың.
- Әризисидин ялтайсун, техи үлгириду. Пәкәт сәнла уни мақул қилишиң мүмкін.
- Яқ, тохтаңлара, – дәп пичирлиди Чордон. Униңға бу әһвалда, бу қалаймиқанчилиқта оғлидин буни тәләп қилишқа болмайдығанлигини қизлирига толуқ чүшәндүрүш қийин болди. У өзиниң ейтқан сөзидин қандақ қайтиду? Сәптә биллә тизилған балиларниң көзигө қандақмұу қарайду. У тогрилик немә ойлап қелиши мүмкін һәм өзи тогрилиқ кейин қандақ ойда қалиду?
- Қолайсиздәк туриду, униңға уят болиду, – деди Чордон.
- Бу йәрдә уятниң немә кериги бар!
- Һә, ким билән кимниң иши, уни бу йәрдә ким тонуйду, вай, худайимәй, кимниң у тогрилиқ билгүси келивататты!
- У өзини-өзи билидудә, – көңүлсиз билдүрди Чордон. – Бу – әңасасий нәрсә.
- Ah, дада, қойсаңчу, у техи балиғу. Болғина, вақитниң барыда маңғина!

Шу пәйттә хәлиқ қозғилишип кәтти, ув-чув қилишип, чәткә дәжиди. Духовой оркестр маршни башлавәтти, қизил түг көтирилди вә паркниң дарвазисидин сәпкә тизилған жәңчиләр чиқишиң башлиди – поезга олтириш елан қылинған еди. Чордонниң йәңлиригө йепишқан қизлири болса музыка вә йүзлигөн авазлар ичидә вақиришип:

– Жұр, чапсан, комиссарға! У вокзалда. Сән оғлуңни қутулдурувелишиң керәк! – дәп дадисини алдиратмақта.

– Дада, әң болміғанда бизниң африқ анимиз үчүн болсима жүргинә. Комиссарға анимиз тогрилиқ ейт, буларниң аниси өлүм ағзидა ятиду дегин.

Бу сөзләрдин кейин, Чордон икки арилиқ болуп қалди. Қизлири уни узатқучилар арисидин вокзалға қарап сөрөп манды, у йәрдә поезни маңғузуш бойичә комиссар бар еди.

Вокзал бенасиға мәйдандин егиз таш пәләмпәй көтириләтти. Бу пәләмпәй төвәндін та жуқуригичә адәмләргө лиқ толған. Іә, қизлири уни қизип кәткән, тәрләп кәткән, уруш касапитидин дәрткә толған йүзлигөн көзләр йенидин, жига-зерә арисидин, бирбиридин әрлик вә чидамлиғи билән жұдалиқ дәрди торавалған кишиләрниң, барабанниң урулуши вә һәрбий музыкиниң уни, мәйданники жәңчиләрниң хошлишип вақирапшири арисидин, уни өзиниң ички һәсрити, қөлбиниң ұнсиз сиқириши арисидин, жуқуриға тартиватмақта.

Іәдилириниң инисиға пәкәт яхшилиқ халайдиганлигини вә пүтүнләй аилигә пәкәт яхшилиқ тиләп, уни өзлиричә алайидә яхши көрүп һимайә қылғинини Чордон яхши чүшинип турсыму, мана шунинға қаримай, қизлириға болған ички өчмәнлиги өрлөвататти, чүнки улар оғлиниң сиртидин униң әркини, өзи һәл қылған мәсилини йоқ қилишқа, униң адәмгәрчилик хусусийитини йоқ қилишқа дәвәт қиливатиду. Улар дадисини пәләмпәй билән қайниған көпчилик арисида вақиришип, жуқуриға сөримәктә еди. Пәләмпәйләрниң жуқарқи балдақлириниң биригә йетип чиққанда, Чордон ахири келиватқан колоннини көрүп қалди, бу колоннида униң оғлиму бар еди. Колонниниң кәйнидә духовой оркестр келивататти, бу эшелонға олтиридиган ахирқи топ еди. Султан ахирқи қатарда келивататти. Чордон уни бирдинла тонуди вә униң өпчөрисиге қараватқинини байқиди. У көпчилик хәлиқниң ичидин дадисини вә һәдилирини издимәктә. Әгәр у мошу пәйттә дадисини комиссарға сөрөп кетип барғанлигини, армиядін елип қалмақчи екәнлигини, шундақ қилип, униң көзини пақиритип қоюпла үзини йәр қилип, униң адәмгәрчилигини дәпсәндә қиливатқанлигини билсө еди!

Андин кейин Чордон қизил яғлиқ таңған қандақту бир қизниң көпчилик арисидин жүгрәп чиққинини көрди. Қиз Султанға қарап

өзини атқан еди, лекин уни дәррула кәйнигә қайтурувәтти вә у пәкәт униң қолинила қисип ұлғәргән еди.

Улар вокзал башлиғиниң бөлмисигә йәткәндә, у йәрдә комиссар бар еди, қызылири Чордонни ишик тәрәпкә иштиришкә башлиди:

– Кир, чапсан киргін, дадиси екәнлигиңи ейт, апам тоғрилик ейт! У ойланмай қапту, техи кичик балидә дегин. Улар уни эшелондин чүширип қалсун дәп сора. Барини очуқ ейтеп чүшәндүргин.

– Кирсәңчу, дада, қарапла турисөнғу! Һазир һәрбир минут қиммәт!

Чордонға нечким көңүл бөлмисиму, у кишиләрдин интайин уялған еди. Һәм һәрбийләр, һәм аддий кишиләр алдираш, өз ишлири билән бәнт еди.

– Қоюңлара, мән мундақ ишни қилип көрмігән, кирмәймән, – дәп Чордон үзүпла ейтти.

– Яқ, кирисән!

– Сән кирмисәң, биз киримиз! Биз өзимиз һәл қилимиз. – Тақити тақ болған қызылири комиссарниң ишигигә етилди.

– Бармаңлар, киргүчи болмаңлар! – Чордон уларни қоллиридин туттидә, талаға – сиртқа маңди.

У қызылирини күчиниң баричә, қайтидин көпчилик арисида пәләмпәй билән төвән қарап сөрәп маңди. Мана шу чағда у қызылиридин, башқилар өз балилиридин наһайити аз аңлайдыған сөзләрни аңлиған еди.

– Сән өз балаңни өлүмгә найдаватисән!

– Қарғыш тәккүр, сән бизгә ата әмәс!

– Растан, сән бизгә ата әмәс! – дәп иккинчиси тәкитлиди. Тамдәк татирип кәткәп Чордон киришип кәткән қоллирини аста бошитип, қызылириниң қоллирини қоювәттидә, унчукмай бурулупла, кишиләрни иштирип жүрүп, мәйданға өзини атти. У оғли билән хошлишишқа алдиримақта, мәйданға тиқилип кәткән кишиләр арисини йерип, ваң-чун, чекирапшлар арисидин сиқилип, перрон тәрәпкә маңғузидыған мәйданға интилмақта. Лекин бу кәмдә у тәрәпкә өтүш тохтитилған екән. Перронда толған қап-қара хәлиқ топи тәврәнмәктә, духовой оркестр жараңламиқта вә адәм айиги патқидәк жай йоқ еди.

Перронниң қашасиға қисилип қалған Чордон миғилдиган кишиләрниң үстидин чөксиз узун қизил вагонлар тизмисиға қаримақта.

— Султан, Султан, оғлум мениң, мана мән! Сөн мени аңлаватмсән?!

— дәп қоллирини қашадин көтәргән һалда вақириди.

Лекин униңға авазы йәтмәтти! Қашаниң йенида турған тәмүр йолчи Чордонға муражиәт қилди:

- Сениң етиң барму, ата?
- Бар, — дәп жавап берди у.
- Сортлаш станциясинаң қәйәрдә екәнлигини биләмсән?
- Билимән, у тәрәптә.

— Андақ болса, ата, етиңға миндә, шу яққа чап. Үлгирисән, болса бәш километр, артуқ әмәс. Эшелон у йәрдә бир минутқа тохтайду, мана шу йәрдә оғлуң билән хошлишивалисән, бирақ чапсан бол, қарап турма!

Чордон етини тапқычә мәйданда хелә қаймуқти вә униң есіде қалғини, чулвурниң кирмігіни бирла силкіп йешип, путини үзәңгігө салғини, қамчиси билән атниң икки биқинини йериветидигандәк уруп, ицишкән һалда тәмүр үолни бойлап, коча билән учқандақ чепип кәтти. У бош қалған кочиларда анда-санда пиядә вә атлик учрашқан кишиләрни чөчүтүп, ғәзәпләңгән көчмәнләргө охшаш, гүюлдап чепип кәлмектә. «Зади үлгәрсәмла болаттиғу, үлгәрсәмла, оғлумға шунчә нурғун сөзләрни ейтишим керәк!» — дәп ойлимақта у вә кириштүргән чишлирини қаттиқ чишлигән һалда худага мунажәт оқуп кәлмектә. «Ата-бовилиримниң роһи, йәләңләр! Атларниң пири Қамбар-ата, маңа ярдәм қыл, етимни путлишип кетиштин сақлигайсән! Етимға тәмүр жүрәк, лачинниң қанитини, жәрәнниң путлирини, белиқниң өпкисини бәргәйсән!» — дәп тилемәктә.

Кочидин чиқип, тәмүр үолни бойлиған ялғуз аяқ үолға чүшкән бойи етини қайтидин баричә қоюп берди. Сортлаш станциясиге азла қалғанда, униң кәйнидин йекінлаватқан эшелонниң үни барғансири ениң аңланмақта еди. Цуг билән четилған икки паровозниң егир, иссик ғукириши униң ицишкән кәң мүрилиригә тағ гулиғандәк билинип кәтти.

Эшелон чепип келиватқан Чордондин өтүп кәтти. Атму һерип қалған. Лекин у үлгирисим керәк, дәп молжалимақта, пәкәт поезд тохтисила болатти, сортлаш станциясигима азла қалған. Поезниң тохтимай өтүп кетишimu мүмкінғу, деген қорқунуч һәм тәшвиш уни худани есіға елишқа мәжбур қилди: «Улук Тәңрим, әгәр сән бар болсаң, әву эшелонни тохтатқина! Сениңдин тиләйдигиним шу: тохтатқина эшелонни, тохтатқина!»

Чордон әшелонниң ахирқи вагонига тәңләшкәндә, у сортлаш станциясигә келип тохтиған еди. Оғли болса қатар вагонларни бойлап атисиниң алдига жүгрөп келивататти. Уни көрүши билән, Чордон етидин сәкрөп чүшти. Улар бир-биригә етилған бойи үнсүз күчақлишип, һәммини унтуп, қетипла қелишқан еди.

– Дада, сән мени кәчүр, мән өзәм соринип кетип баримән, – деди Султан.

– Билимән, оғлум.

– Мән һәдилиримни рәнжитип қойдум, дада. Әгәр мүмкин болса, улар мени кәчүрсун.

– Улар сени кәчүрди. Сән уларға аччиқ қылма, уларни унтума, уларға хәт язғин, уқтуңму. Апаңни унтума.

– Мақул, дада.

Станциядикى икки қоңғурақ астала челинди – хошлишиш вакъти кәлди. Ахирқи қетим атиси оғлинин үзигө қариди вә унинда бир пәйткә өзиниң өксини, өзини, техи яш чегини, жигит вакътини көрди: у оғлини мәйдисиге қаттық қисти. Тақ мөшү минутта өзиниң бар вужуди билән у атилиқ муһәббитини оғлиға бәргүси кәлгән еди. Уни сейүп турған Чордон бирла нәрсини йенишлап, йенишлап:

– Адәм бол, оғлум мениң! Қәйәрдила болма, адәм бол! Дайым адәм болуп қаливәргин! – дәвәргән еди.

Вагонлар қозгалди.

– Чордонов, мандук! – дән унинға командири вақириди.

Султанини кетип барған поезниң вагонига тартип әкирип кәткәндә, Чордон қолини төвөн чүшәрди, кәйнигө бурулди вә тәрләп кәткән атниң иссик яйлисига бешини тирәп жиғлавәтти. У өзини туталмай қалди вә ат унин егир хапичилигига чидимай, бир орунда турған туяқлирини иккинчи орунга йөткіди.

Тәмүр йолчилар Чордонниң йенидин унчуқушмай өтушәтти, чүнки улар у күнлири адәмләр немә учүн жиғладыгинини биләтти. Пәкәт станцияниң балилири бирдинла жим болуп, бу жиғлаватқан зор, қери адәмгә балилиқ меһри билән қарап, һәйран болуп турмақта еди.

Чордон «Кичик жылғидин» өтүп, та қар басқан тағлар бағригичә кәткән идирлик кәң-таша түзләңгә чиққанда, күн тағлар чоққисидин икки дәрәқ бойи егизликкә көтирилгән еди. Чордонниң кәйпияти көтирилди. Мошү йәрдә унин оғли яшиған...

Соаллар вə тапшуруқлар

- Чиңгиз Айтматовниң төржимиňали вə иҗади һәккىдө немиләрни билисиләр?
- Униң өсөрлири асасида чүширилгән бәдийи фильмлардин қайсиларни көрдүңлар? Силәрдө улар қандақ тәсират қалдурди? Неме үчүн?
- «Оғлум билән көрүшүш» некайисидики вақиә қайси жилларни ез ичигэ алиду?
- Некайиниң мәзмунини сөзләп бериңлар.
- Өсөрдики тәбиэт мәнзирисини, вақиә орнини, персонаж обризини тәсвирләңлар.
- «Муәллипкә соаллар» усули бойичә очук вə йепиқ соаллар түзүңлар.
- «Белик скелети (Фишбоун)» усулини пайдилинип, некайини тәһлил қилиңлар.

Сәвәплири

Хуласә

Проблема

Фактлар

- Өсөрдики образларниң қияпити вə иш-һәрикитигө баһа берип, төвөндикى жәдвәлни толтуруңлар.

Образлар	Қияпити	Иш-һәрикити	Баһа

- Ата-ана, айлә һәккىдө мақалларни дәптириңларга йезинුлар.
10. «Қыргыз язгучиси – Чиңгиз Айтматов» намлық презентация тәйярланылар.
11. Тор бетидин Ч. Айтматовниң иҗадий паалийити тогрилиқ видео көрүнүш көрүп, пикриңлар билән бөлүшүңлар.

СИНИПТИН ТАШҚИРИ ОҚУШ ҮЧҮН

Қадир Қасанов

Вәтән түйгулири

Елим, саңа қылдым соға,
Йезип бейит-нахшилар.
Чекип тәмбүр көңүл сири,
Ечилдурмақ яхшилар...

Мән – яш шаир. Шундақтима
Даван ешип, су көчтим.
Нәммә жайда улук тинип,
Илһамимда сөз өттим.

Чүнки елим туққан мени,
Тәңтуши йоқ алдимда.
Әркин-азат, йоқтур азап,
Үлгө болған аләмдә.

Нәгә барсаң, болса шәдә,
Көкләм пәсли – баңар ай.
Сайрап турса булубул қуши,
Гүл ишқида марап жай.

Чидисунму шаир көңли
Өз елини маҳтимай.
Ташқиндиса хәлиқ бәхти,
Дәрия, деңиз, сайму-сай.

Әсир өтүп кишиликтө,
Болмиған мисли жай.
Нәм тарихий келәр күнму,
Йорутқуси болуп Ай.

Өлүм дүшмәнгө

Нәркимдә болса әгәр
Қылчә муһәббәт.
Сақлисун у жан берип,
Улук Вәтәнгө.

Яки болса нәркимдә
Сақлисун хисләт.
Бәтлисун у оқ қилип,
Дүшмән көңлигә.

Исмайил Саттаров

Тағ

Егиз асман бойлап турған,
Көпкә сирдаш егиз тағ.
Дәпсөнлириң зилчә гиләм,
Азат күлгән гөзәл бағ.

Егиз тағлар, алқишиң саңа,
Құчақ ачқан миллионларға.
Чөксиз наға шундақ омак,
Үстүң сениң көп-көк дала.

Колхоз мели отлап қанаң,
Йешил дәпсөн, яйлақтарни.
Иргип, сәкрәп, тосун аттәк,
Ойнақ салар шу далаларда.

Миллион қойлар отлап ятар,
Узун ашқан улук сайды.
Қалпақ қирлап, нахша ейтеп,
Қойчи келәр кәң қирларда.

Тянь-Шань бағрида

Шәриқниң аптиви егиз Тянь-Шань тегиниң күмүч башлиридин бәрқут етәклиригә чүшти; у тағ көксидә өскән бөдәрә орманларни, сай-салаларни йорутуп, һәрхил һәйкәлләргә охшаш хадиларниң көләңгилирини қысқартты; йотини яқылап кетип барған Әйсажан билән Досанға улар, кәклиқ, каккукларниң сайрашлыри, бугамаралларниң вақырашлыруму аңлинип туратти; жирақтики йезилар, етизлар, һәттә бағу бостан ичидин ис чиқирип турған мәлиниң айрим беналири қөрүнәтти. Болупмұ, алтун шәмшәрдәк ялтирап, толғинип еқиватқан гөзәл Или дәриясиниң мәлә әтрапидики арниси барғансири жуқури чиқип кәткәндәк һәйвәтлик қөрүнәтти.

Йотидики салқын сәлқын билән түрлүк-түмән гияларниң, гүлләрниң хүшбой пурақлири келәтти; рәңму-рәң чечәклигән алмисларниң, азадә йейилип ечиlgан гүлләрниң пурақлирига жыгдә чечәкләрдин кәлгән өткүр пурақлар арилишип, яш достларниң димақлирини әркилитәтти; балиларниң өз атлирини бирдә – йол йорғисига, бирдә – уларниң барчә буғрисига қоюп беришлири, бәзидә – атлар егиз-пәс йолда йорғусини бузувелип, путлири йецилип, һәкүрәң ташлиғанда – уларни тәслик билән тохтитишлири, атларниң тизгин сийрип, еғиздуруқ чайнап ойнап меңишлири – умумән, йүз бериватқан надисиләрниң һәммиси балиларниң қызғин қәлбилиригә йүксәк һис болуп қуолмақта еди. Улар өзлириниң қандақту бир мәжүзилік дунияға кирип кетип барғандәк сезәтти.

Улар Әйсажанларниң мәлисигә қарап йол тутқан. Шуңлашқа иниси әгәшкән чағда Досан: «Саңа чилгә әкеп беримиз», – дегән еди.

Улар бир чағда тағ бағридики түзләңгә чүшти вә әнди деңиздәк долқунлинип ятқан буғдайлиққа йетип барғанда, униң ичида гояки хотән гиләмлири тәхлит қип-қизил туташ қөрүнгән ләйлиләргә қарап, балиларниң гүлләрни жиғивалғуси кәлди вә атилириниң: «Ашлик яхши болидиган жили ләйлигүл нурғун ечилиду», – дегән сезелириниму өскә алди. Лекин шундақ һәйвәтлик кәйпиятлар ичида кетип барған Әйсажан бирдинла дәһшәтләнгән һалда:

– Апәт!... Яв! – дәп туюқсиз вақыривәтти вә у ағинә иккисида атлирини тохтитип, қарап қалди.

Іәқиқәтән, шәрқи асманниң үзүни тосап, қара-қоюқ бир булат йекинлишип келиватмақта еди: у топ-тоғра балиларниң алди-ди-ки бенәмликкә ицишишкә башлиди. Іәтта униң лөмүлдигән чети чиқырап, бенәмликниң бир тәрипигө туташ йепилди...

Шунғиң һаң-таң болуп қалған балилар бирдәкла:

– Чекәткә! – дедидә, атлирига қамча урди. Іәтта чицирақ девитишниму тәләп құлмайдиган атларға бирдинла қаттиқ қамча тәккәнликтин, улар гояки үркүп учқан құшларға охшаш, алға етилди. Бенәмлик четидики дағдама йолда атниң аяқ тивиши аңланди...

Балиларниң хәвирини аңлап, йеза-йезидин, йотилардин атлиқ, һарвулуқ вә пиядә, – чөләк, туң, кәтмән-гүжәк, таяқ-тохмақларни – әйтәвир, кимниң қолига немә кирсә, шуни елип қалған хәлиқ бенәмдикі дәһшәтлик мәнзирини көрди; чекәткә бир saatniң ичиә жигирмә гектарчә буғдайниң йилтизигичә йәветип, әнді пичәнлик түзләңгә чиқипту, йәни, мәхмәлдәк өскән гияни қирип-сийпап йәп, униң нерисидики туташ ашлиқларға қарап қара-қоюқ кетип бармақта...

Хәлиқ бу әшәддий мәнзирини көрүп, һә дегендә бир аз һаң-таң болғандәк туруп, андин чөксиз жиркинич вә гәзәп билән ишқа киришти. Мигилдап кәткән миллионларчә чекәткіләрму адәмләрни көрүп, улар билән техиму зитлашқандәк, өзлириниң апәтлик һәриkitiniң күчәйтти; улар йәрниң бетидә егис-пәс болуп лөмшүп, шарилдиган бир туташ аваз билән келиватқан сәлгә охшаш барчә гияларни бесип – жутуп йоқатмақта еди; пәкәт бәзибир от-чөп шалаң жайларда чекәткиму шаласирақ болуп, уларниң аптаңта майлишип турған жысмини, мәхсус рычагларға охшаш путлирини, от тоғрайдиган жаду тәхлит әпти-бәшәрини көрүшкә болатти. Лекин улар задила бир йәрдә турмай, өсүмлүккләрни қирқип-chanашни давам құлмақта; бир-бирсиниң үстилиригө чиқип, бирини-бири дәссәп, һәтта бирини-бири йәп калләклишип, чөксиз әшәддий жүтлүкни намайиш қилип, адәмниң бәдән-бәдинидики гижиқларни қозгатти, қандақту бир тақәтсизликтә сәскәндүрәтти...

Бу паянсиз йәрдә лөмүлдәватель һашарәтни уруш, чәйләш, көмүш, көйдүруш билән адәмләр путүнләй бенәмликни тәтүр өрүлгөн қарт-қериндәк қиливәткән еди, бирақ, шундиму, апәтлик һашарәтләрниң һәриkitи тохтимиidi...

Бу апәтни һәммидин бурун көргән вә бу мәйданға һәммидин илгири дегидәк кәлгән Досан билән Әйсажанму өзлириниң атлири билән чекәткә сели үстидә чепип жүрәтти; атларниң, адәмләрниң путлири һашарәтләрниң шилимләшкән тәнлирини дәссәп жүрүп, гояки девирқайға миләнгәндәк болуп кәткән еди... Ахири һәммә herип, һалсирап қалди. Чекәткә болса, аңгичә тамамән тописи чиқип кәткән буғдайлиқтин қозғилишқа башлиди.

Дунияда дүшмән билән күч елишалмайдигиниң иқрар қишиштин егир һәсрәт болмиса керәк. Деханлар әйнә шу һаләттә һәс-һәс болуп турған бир назада һәр тәрәптин: «Қариғожа!... Қариғожа келиватиду!... Әнди су тошуңлар!» – дегән хошал авазлар аңланди вә қаяқтиндү асманниң бир йеқидин топ-топ қариғожилар келип, деңиздәк ләмшұватқан чекәткә үстигә чүшүшкә башлиди; улар чүшкән бойи нечнәрсиге қаримай, өзлириниң тәбиитигә хас әжайип җанпидалиқ җасарәт билән чекәткиләрни чоқуп-тепип, тити-матаң қилишқа киришти... Нерип кәткән адәмләр әнди кәтмән-гүжәклирини ташлап, чөлөк вә туңларни елип, су тошушқа киришти. Чүнки бир пәстин кейинла қариғожиларниң түмшук, қанат-қуйруқлири иплас һашарәтниң жәсисидә майлишип, егирлишип кетидикән, һәттә улар неч һәрикәт қылалмай, йетипмү қалидикән...

Әнди әйнә шундақ егир һалға кәлгән қариғожилар туңларға, йәрдики қодаңларға қуюловатқан суларға келип, қанат-қуйруқ вә түмшүқлирини чайқап, андин йәнә чекәткә дуниясиға жәң қилишқа кирип кетип баратти...

...Адәмләр наят билән тәбиәттиki мундақ қариму-қарши һадисиләрниң мәнийитини көптин билиду, шуңлашқа улар җанлиқ-жансизлар дунясиқи һәммила һадисиләргә қарита өзлириниң мұнасивәтлирини ениклиған. Досан билән Әйсажан болса, әйнә шу күни адәмләр яхши көридиган қариғожиниң йәнә бир ижабий хусусийитини көрди вә бу шиддәтлик шараитта йүз бәргән жәңниң ахири нәтижисидин наһайити хурсән болған һалда, өзлириниң herип кәткәнлигиниму түймай, атлириниң паскинилашқан путлирини жүймақчи болуп, сай тәрәпкә қарап манди.

Егир ғазатни йециш билән тамамлиған қариғожиларму астасаста көтирилип, сай тәрәпкә учушмақта; уларниң бәзилири мәйданда тирик қалған чекәткиләрни өлтүрүп жүргән адәмләрниң

йенидин өтүп кетип берип, көңүллүк чараклап қоятти. Досан билән Өйсажан бенәмликтин өтүп турғанда, үстидә лойла кокат ләмпә болуп турған чоңқур ериқниң ичидә зәйип чириқлиған авазни аңлиди вә бирдинла қаригожа авази екәнлигини сәздидә, ағинә иккилиси унчукмай атлиридин чүшүп, ериқниң ичигә қариди: униң түвидә көплігөн өлүк-тирик чекәткіләрниң ичидә икки қаригожа һалсирал йетип қапту. Тирик чекәткіләр болса, у қаригожиларни һақарәтләп, үстилиридә мәцип, путлириниң учинағашап-йәп, қийнаветипту. Қаригожиларниң бири сәнтүрүлгөн һалда у яқ-бу яқца мәцип зәйип зарлатти, йәнә бири болса, қимирлимайла ятиду; у, өзиниң ахирқи ғәйритини жиққан болуш керәк, һақарәтчилириниң бирини чишлиевапту, лекин уни тамамән өлтүрүветишкә һали йәтмигәнликтин, чекәткиниң бош путлиридин қорғинип, көзини жумувалту.

— Көрдүңму, Досан, — деди Өйса, — өшү қаригожиниң өз йолдышини ташлап көтмиғинини, қандак инак, һә!?

— Адаш буларни тез суга, апирайли, — деди Досанму наһайити тәсирләнгән һалда.

— Бәлки, буларниң балилири ач жиглаватидиғанду, һә?

Улар өстәңниң бойига берип, у йәрдә һәқиқиң қушлар мәйри мини көрди: миндиган шәпкәтлик жән егилири чарақлишип суга чөмүлмәктө, иссиқ құмға милинип, йәнә суга киришмәктө.... Андин аптаңқа қақлининип, силкинип, учушмақта еди... Досан билән Өйсажанму суга чөмүлүп, атлирини жуюп, өз ара техиму қызғин вә көңүллүк сәһбәтләшкән һалда өйгө қайтти.

Улар тағниң идиридин ешип, өзлириниң авулиға йетип барған чагда, йәргә тамамән қараңғу чүшүп, жирақтика мәлә өйлириниң чирақлири көрүнүшкә башлиди. Мана у отларму Досан билән Өйсажанға худди нелики қаригожилар қайтип берип, өз өйлиригә чирақлар яндуруватқандәк туюлди.

Лугәт

Бәркүт – бархат, мәхмәл

Йота – тағниң янбағри

Йорға – бу йәрдә: бирхил маңмақ

Бүгришиға қоюп бәрмәк – бу йәрдә: чепишиға қоюп бәрмәк

Ана тилем – дана тилем

Улук аниниц жүрәк сөзини
Аңлидим дәсләп ана тилемдин.
Көрдүм әс кирип наят көзини,
Мени чоң қилған дана тилемдин.

Оқудум мәнму «А», «Б»-дин башлап,
Илим тәмини тетип билимдин.
Өмүр жүкини алдим напашлап,
Рәхмәт, ана тил, рәхмәт дилимдин!

Ана тилемниң муңлуқ әллийи,
Тәвитеип мени, бөшүктө яттим.
Ат ятса елип голниң телини,
Кепинәк қоғлап, сәйлитип кәттим.

Жанаңда тәңкәш келәр униңга,
Артуқ тил барму қәдирдан шунчә.
Чүнки шу тилда ана Вәтәнгә
Мүнәббитимдин тизимән үнчә.

Бәр, баһарим, аптивиңи

Бәр, баһарим, иссигиңи,
Ана йәргә йәткүзәй мән.
Қишиңиң көк муз қисмиғини
Йәр қойнидин кәткүзәй мән.

Бәр, баһарим, ямғуриңи,
Ана йәргә қуювалаймән.
Дава қилип ақ сүйүңни,
Раһәтлинин жуювалаймән.

Бәр, баһарим, аптивиңи,
Дәрәкәләргә жала асай,
Идир-қирниң қаптилини
Чирайлиқ қип, бараң салай.

Бәр, баһарим, таң нурини,
Құяшиңға тоймай қарай.
Сога қилип гүллириңи,
Сөйгинимни күтүп алай.

Булбул

Яришип бағ ичигә
Өсти язда қизилгүл.
Турувелеп четидә,
Күндә сайрар бир булбул.

Күз кәлгәндә епкәтти,
Фазаң болуп бағ қалди...
Булбул гули вә кәтти,
Жүригидә дағ қалди.

Яш төкмигин, булбулум,
У тәбиәт қануни.
Язда келәр у гүлүң,
Көрисәнгү сән уни.

Әкәтсиму жираққа,
Йәнә йенип келәр у.
Ейтқин, булбул, бирақта,
Мениң гүлүм келәрму?!

Арминим

Талай жилни қәләм билән һапаш қилип,
Талай шаир кәткән екән қошак қетип.
Мениңмұ hәм өз үлүшүм, сөзсиз, бар дәп,
Төмүр қанат болуп бүгүн кәлдим йетип.

Мениңмұ hәм бирәр hәссәм қалғусидур,
Чүнки, достлар, наят сири деңиз чонқур.
Әң болмиса, бир тал миқтәк болуп көрәй,
Гәп әмәс, ачсам әгәр мәнмұ бир қир.

Даңқым чиқсун дәп, қәләмни тутқиним йоқ,
Үндақ ойни көңлүмгиму пуккиним йоқ.
Наят улук – кәң бир сарай, ичи байлиқ,
Темип көрәй мәнмұ, достлар, бир тамча бол.

Әң болмиса, бир тал көчәт шу тамчидин
Үнүп чиқса! Үнүп чиқса! Арминим йоқ.
Сайә болса достлиримға, сайә болса,
Аптаптила өзәм кейүп жүрәр едим.

Ахирқи сөзүм

Көчәт болсам, ана жутни бағ қилаймән,
Ямғур болсам, ана жутқа тамчилаймән.
Ижатму бәйгә охшаш қалмас үчүн,
Нәрқачан өз өзәмни қамчилаймән.

Шаир болса, шу жутни яссын дәймән,
Оқуғанниң уссулуғи қансун дәймән.
Мән әмәс шәһрәтпәрәс пул издигән,
Кәйнимдә тирик изим қалсун дәймән.

Шеиримда турсун мәңгү гүл пуриғи,
Соқуп турсун тохтимай гүл пуриғи.

«Хор құлмастин чүшинип, оқушни бил,
Бу шаирниң силәрдин бир тилиги».

Көрүшүшкә, күришишкә өмүр болсун,
Челишиб өлгөн оғул көмүлмисун.
Вақти келип, көз жумай мәйли өзәм,
Лекин көзи шеиримниң жумулмисун!

Лутпулла Мутәллин

Дехинимга

Қишлоар кәтти,
Көкләм йәтти.
Күнниң нури
Күчәйди.
Аппақ қарлар
Ериди.
Дехиним, баһарни
Сегиндиңму?

Бостанларда
Қүшлар сایрап,
Ишқи-шоқи
Билән қарап,
Дәртлик көңулни
Ачқан
Омақ қүшларни
Сегиндиңму?

Кечә-күндүз
Кәтмән чепип,
Қара йәрдин
Алтун тепип,
Маңлай тәрни
Йәргә сепип,
Етизларни
Сегиндиңму?

Кәң етизда
Ейтип нахша,
Айландуруп,
Кәтмән чепип,
Йәр қойнини
Тилғашни,
Бүгүн йәнә
Сегиндиңму?

Етизларни
Бостан қилип,
Йәр бағриға
Пак күч селип,
Нургүн һосул
Елишни
Нәй, дехиним,
Сегиндиңму?

Чимән

Чимән – ишchan қиз, зади тинмайду,
Ишләп, кечә-күндүз бекар турмайду.
Әмгәк яритиду, аңа жан атиду,
Хошаллик тапиду, лайғәзәл болмайду.

Фораз қичқарғанда, таңлар атқанда,
Илдам кечә-күндүз бекар турмайду.
Нахшилар созуп, тәрләр аққузуп,
Ишларда озуп, молжә қамдайду.

Күмүч айдинларда, сап һаваларда,
Оруп ормилар, өңдердин қалмайду.
Солларни түзәп, үнчиләр тизип,
Сүрәттәк сизип, бағни бағлайду.

Кәйнидә қалғанлар, «үh» дәп һарғанлар,
Чимән күлүп қойғанда, алға атлайду.
Чимәнгүл шундақ, биринчи hөрвак,
Ah, hәммә амрақ, «Чимән» дәп ядлайду.

Техи Чимәнгүл бәшинчи бу жил,
Худди у булбул, китаплар қарайду.
Сәһнинг басса, өткүр бир қариса,
Шеир ядлиса, булбулдәк сайрайду.

Мәктеби түгисә, ата-аниси көнсә,
Кирип гимназиягә, оқушни ойлайду.
Илим оқуп нийәткә, чүшинип сәясәткә,
Әл ара хизметкә бир йолла бойлайду.

Чимән мәхсити шу, аңа йәтмәкчи у,
Ейтеп «нахшилар», хошал ойнайду.
Дәвир чимәнлиригә, «салам!» беригә,
Мутәллип жүригигә «илнам» қадайду.

Лугәт

Лайғәзәл – езиләңгү, һорун

Сол – ормичиларниң мәлүм көңликтә оруп маңған йоли: сол алмақ,
сол ачмақ

Йеңи жил кечиси

Қишиниң жаңғырлап турған соғи йәргә гүгүм чүшүши билән техиму күчийишкә башлиди. Апамниң «кечиләп жирақ кетип жүрмә, соң йолғычыла берип қайт» дегинигө қулақ салмастин, жүрөк қизигида узап кетиведим, назир мана, пушайман қилимән. Дәсләп бурнумниң учи чимилдап, иккى тизим қуйышуп музливеди, әнді үзәңгигө селивалған өзәмгә бәкму йоған кирза өтүгүм таштәк тарақлап қетип, путумниң учи чидигүсиз ечишмақта. Путумни атниң биқиниға қанчә урсамму иссар әмәс. Іелиму каллам ишләп, дадамдин қалған узун қара жүгини кийип, белимни пота билән мәkkәм бағлавалған екәнмән, болмиса бу ваққычә ғежийип қататтимкән. Яқисини егиз көтиривалған жұгам билән қулиғимни чуширип, иңгимгә тартип бағлавалған қулақчамни қиры бағлан көтти. Чапсан-чапсанла тизгин тутқан қолумни қолумға уруп, мәңзимни угулаттим. Бәзиләр қаттық соғда адәмниң үшшигөн бурни чүшүп қалғидәк дәйдиган, шуңлашқа бурнум орнидиму, йоқму дегендәк уни тутуп қойимән.

Мән минивалған Кекчолақ анам кәчкичә һарвуға қетип, ат қорадин еңизға қыр тошуп ишләткениң қаримастин, тавланған аттәк бәзидә қатирал, бәзидә қисқа-қисқа йорғисиға чүшүп келивататти, амма әнді уму һарса керәк, үч-төрт қамча уруп девитсәм, қүйругини көтирипму қоймайду. Іелиму һармайдекән жәнивар. Соғда униң төрт путидики мончақ-мончақ болуп қатқан муз бирбираға тегип шарақлиғанда уни һәйвәтлик аңлинатти. Жәниварниң күл рәң түкиниму қиры басқачқа жирақтын қарыған адәмгә у худи қарға айлинип кәткәндәк көрүнәтти. Ат иштигирәк маңса, теним һәрикәткә кирип, иссип қалар едим, лекин Кекчолақниң меңиши, гоя мейи түгигөн жұгазға охшаш барғансири астилатиду. У астилиғансири мениң кезүмгә уйқа олашмақта. Адәм тоңлап-қатидиган вақти-саати йекинлиғанда мошундақ уйқа басиду дәйдиган, мениңмү тоңлайдиган мәзгилим кәлгәндиму дәп тәвшиш-әндишигө чүшимән. Мошундақ астилап, ат иккимиз әйнә учритимиз, мана учритимиз дәп йолига төрт көз болуп тәлмүрүп қарап келиватқан акам билән биллә өткүзсәк дәп арман қылған Йеңи жилға йетелмәй, йолда қетип қалмисақ болаттиғу дәймән. Кашки, әтрапта көз тохтитип, адәм ойини бөлүп, меликә болғидәк бирәр нәрсә көрсәмчү?! Төрт тәрипимдә ақирип көрүнгән чәксиз

даладин башқа һечнәрсә йоқ. Или дәрияси тәрәптин жуқурилап келиватқан туман қоюқлашқансири, чана вә ат нарву билән бирдәйерим машина мәцип, хелила ечилған йолму барғансири тарийип, он бәш метр йәрдики нәрсә гува көрунәтти. Қарайған нәрсә көрсәмла беримекин, дәп жүригим жүгүлдап, униңсизму титрәк олишип, дирилдәвәтқан теним техиму ғалилдан кетиду. Маңа назир бир йәрдин чиққан бөрө етилидигандәкla қилип туратти. Адәмләрниң: «Далада ялғуз қалғанда чил бәриләрдин худа сақлисун, улардин зади қутулуш мүмкин әмәс, топлишип жүрүп көзгә көрүнгәнниң һәммисини йөвитеидү» дәп ейтқан әспанилирини көп аңлаттим. Мундақ чаңда башқа кәлмәйдиган ой қалмайдекән. Уни аз дәп, бийил қар қелин чүшкәчкиму, йәйдиган озуқ тапалмай йезиниң өп-чөрисигә келивалған бәриләр йеқиндила Исмайил «көк қомуч» дегән адәмниң тайинчисини күндүзила боғувәткән еди. Далада қатирап жүргөн әшу бәриләр маңа учришип қалмиса болаттигу. Улардин мениң елип қачидиган Көкчолақниң әһвали мону.

Абла! Раstла бөрө учрашса керәк, топ-тоғра алдымда қарийип бирнәрсә келиватиду. Тола йоган әмәс, бойтурқи адәмләр ейтқандәк ишттин қылчә айнимайду, овчаркиниң нәк өзила. Әтималим, уни Көкчолақму көргөн охшайду, путлирим жәнсизлинип, атни девитәлмәй жим олтириведим, уму мәнишини астилатти. Бир туруп атниң тизгинини тартип, кәйнимгә қачай дәймән, лекин қачқан билән егисиз айдалада нәгиму тиқилип қутулушум мүмкин. Бөрө қачқан атниң құйругига есиливелеп, бираз йәргичә жүргигәндін кейин қоювәтсә, ат домилап чүшкидәк, шуниңдин кейин уни арам-худа йәйдекән... Башқа кәлгәнни көрәй дедим. Үмүтүм – Көкчолақта. Ында һалда атқу. Байиқи пут-қолумниң музлигини нәгә кәттекин.

Әгәр бу қетим униңдин сақ-саламәт қутулуп, йезимизға течаман йәтсәм, мошуниң һәммисини балиларға толуғи билән ейтип берәттим. Уларниң ичиð маңа охшаш берини өз көзи билән көргөн һечким йоқ техи. Көрмәй туруп, худди һәммини билидигандәк, паран қилип кетидигиничу бәзи почиларниң.

Балилар есимға чүшкәндә, мәктивимизгә орнитилған арчини әслидим! Бұғұн йеци жил башлиниду, йезимиздин чиққинимғиму-хелә вақит болуп қалди. Турпан, Қаш йезилириниң кәйнимдә қалғиниға қай заман. Бәлки, йеци жил башлинип кәткәндү. Ағи-нилирим нәләрдә журидекин? Муәллим «башланғуч синип оқуғучилири әтә күндүзи арча ойнайсиләр, ахшамликқа клубқа кәлгүчи

болмаңлар» девиди, амма улар мұәллимниң мәхсус ейтқиниға қаримастин, жуқарқи синип оқуғучилириниц бал-маскарадини тамаше қылғили оғрилиқчә клубқа келивалдимекин. Шәһәрдә оқыйдиган акам бүгүн йезиса чиқса, мени бал-маскарадқа апирап, дәп бек үмүт қиливедим, лекин уму мону туман басқан кечидә, чирақ яққандәк көрүнүп, үмүтүмни ақтимайватиду. Йеци жилда жамаитимиз жәм болуп, жозида биллә олтирайли деген апам ашни йейип қоюп, акам иккіләнни Көкчолаққа мингишип һойлиға әйнә кириду, мана кириду, дәп йолумизға қарап олтирип, жозиға бешини қойған петиче ухлап қелип, йеци жилниң қандақ қәлгинини сәзмәй қалдимекин. Шунид билән жил түгәп кәткічилә ухлап жүрмисә...

Қарийип көрүнгән нәрсә қанчә йекинлап, қорққақ олашқансири, шерин һис-түйгулар гоя қатарлишип, қош келип, жүргимни исситқандәк болатти. Муәллимниң шәһәрдин елип чиқип, арчиға қадиган чирайлық оюнчуклири көз алдимда мону ақ қарға қошулуп, имир-чимир, ялт-юлт қилип көрүнгәндәк болиду.

Тәнгә қорққақ олашқанда, пут-қолниң мағдири қалмайдекән. Нелиму атта олтарғиним, болмиса қандақ қилаттимкин. Алдимда турған, һәңкіқәтәнму, женини доға тикип, овға чиққан ач берә көрүниду, болмиса атлиқ адәмни көргендә қачматтиму, қанчә йекинлигинимға қаримастин, нечнәрсә сәзмігәндәк чоқчарап олтириду. Бәлки Көкчолақ униңдин үркүп чәткә қачар девидим, лекин уму бир-икки қетим қулиғини шиңтайтип қаригини болмиса, илгәркідәкla бирхил чамдал келивататти. Жұаниварниң мәнишиға қариганда, әмчәк тақисиға муз қетивалса керәк. Қөргилигимни бәри бир көридиган болдум. Униңдин қечип қутулуш мүмкін әмәс, әнді өзәмни алдикі токунушқа тәйярлидим. Шамал күчәйгәндәк қиливеди, туман сәл тарқап, байиқи он бәш-жигирмә метр йәрдә чоқчарап турған нәрсә йекинлап, ап-ашкарә көрүнди. У илгәркідәкla қимир қымай туриду. Ат илгирилиши билән, уму йекинлиди.

...Адәмни шунчә қорқутқан барму?! Қорқанға қош көрүниду деген раст екәнла. Баятин бери қарийип көрүнгән бир түп чиғ екән! Йолда келиватқандын бери чиғ мошуниң билән иккінчи қетим қоркутти.

Баятин бери егәрдә чекәткідәк чәкчәрәп олтираттим, әнді «үһ» дәп чоңқұр нәпәс еливедим, ичи-қарним йели чиққан поңзәктәк босшап, лакаслапла қалдим. Чиғдинму шунчә қорқан барму дәймән өзәмгә. Нелиму йенимда балиларниң йоқлуғи, болмиса улар раса

заңлиқ қилаттидә. Тенимға жан киргөндәк болди. Көкчолақни кәйни-кәйнидин қамчилидим. Көңлүм орниға чұшұп, тәрим беси-ливеди, техиму музлашқа башлидим.

Мән билидиган йеза, тонуш мәнзилләр аллиқачан кәйнимдә қалған. Хелидин бери натонуш йол билән келиватимөн. Мошу йолда шәһәрдә оқуидиган акам ағинилири билән йезимизға қайтиши керек. Уни йезимиз йенида күтүвалай дәп чиқиведим, мана учритип қалармән, әйнә учритип қалармән дәп икки-үч йезини бесип өтүп, шунчә жирақ кетип қалғинимни сәзмәй қаптимән. Бу йол билән илгири-кейин Яркәнт шәһиригө берип көрмігәчкә, тогра келиватимәнму, йоқму, униндин бехәвәредим. Шәһәргө барғандыму, кимниң ишигини ечиши билмәймән. Яркәнт шәһирини көргөн балиларниң ейтишичә, кочилири аламәт екән, солдатларға охшаш қатар тизилип өскән ақ суваданлири бәк егиз, ашпузуллирида йесәң ағзиндин тамы кәтмәйдиган тамақ пишириду дәйду. Адәмләрниң көписи велосипед билән маңғидәк, йәкшәнбә күнлири базарға кирмиди дегендә бәш-алтә йүз ешәк нарву киридекән, базирида тоху сүтидин башқа, һәммә нәрсә сетилидекән. Амма униң һәммиси мениң үчүн қараңғу дүния. Баридиган мәнзилинни билмисәң өзәңни йолда hasa таяқсиз келиватқан қарғу адәмдәк һис килисәнкән.

Соф күчәйгәнсири туман сәл тарқашқа башлиди. Әнди худди муз үстидә ятқан ақ ейиққа охшаш иdir-қирлар көзүмгө челиқишиқа башлиди. Қараңғучилиқта бирдә-йерим нәрсиләр адәмни қорқутуп, қарийип көруниду. Алдимда қарайған нәрсә көрсөм, адәмләрмекин дегендә ойда «Ака» дәп вақираймән. Лекин қарши тәрәптин сада чиқмиса бу растла берә охшайду дәп йәнә әндишә-вайимда қалимән.

Жирактинг шарақлиған бирнәрсиниң тивиши аңланди. Маңа қарши бирилири келиватиду. Шалдур-шулдур қылған үнләр көпәймәктә. Бовайлар илгири жын-шәйтантар көчкөндә, дап-думбақлирини дараңлитип маңғидәк, уларниң кәйнидә қалған асқақчолақлири хәтәрлик дәйдиган. Растла жын-шәйтантар көчтимекин дәймән. Нәпәсімни bogup, қулиғимни қарши чиқиватқан шамалға туттум. Шалдур-шулдур қылған үнләр йекінлашмақта. Бирилириниң дүң парасы селип келиватқини аңланди. Адәмләр! Көңлүм орниға чүшкөндәк болди. Уларниң маңа йетип келишини күтмәстинла:

— Ака...а...а, — дәп вақиридим. Лекин әкса сада йоқ. Парасы селип келиватқан адәмләр мениң үнүмгө «бу немә қылған бала?»

дегендәк тицирқап келиштиму, бираз вақит жім болуштидә, андин туман арисидин иккі атниң беші көрүнди.

– Кечиләп тенәп жүргөн қайсиц бу?

Вақыриған адемни ұнидин тонудум, бизниң колхозниң рәиси! Униң билән қатар келиватқан баш бухгалтер екән. Бәс-бәскә чүшкәндәк, боюнлирини созуп, бирдәк йорғилап келиватқан атлар мениң удулумға кәлгәндә егилири тизгинлирини тартиведи, еғиздуруқ чайнап тохтиди. Уларниң құйруқ яйлилирини аппақ қыру басқан, башлирини узун созуп насирап дәм еливатқан атларниң бурнидин пүкірап һор чикмақта. Аттиклирниң һәр иккилиси, бир-бирини доригандәк, сән-сән жуга кийивапту. Баш бухгалтер бешини ициштүрүп маңа тешилип қаридиде:

– Йой, мону Садирдикі Меликимдәмниң балисигу. Муштумдәк туруп, кечиси қорқмай жүргинини қараң. Нәгә маңдин?

– Акам йеци жилға келимән дегән, алдига кетип баримән.

– Йой, ақаң немә болатти, кәйнимиздә келиватиду. Мошу соққа сән турмақ биз чидалмайватимиз, үшшүп қалысәнгү. Кәйниңгә қайт!

Рәисниң сезигә жа瓦ап бәрмидим.

– Уларни биз Бабиләндә қоғлап өттүк. Йеқинлишип қалған болушы керәк.

– Қоюп бериң, акисини бәк серинип кәтсә керәк, мундақ маңсақ, йеци жилни йолда өткүзимиз, қени, йолдаш рәис, илгириләйли.

Бухгалтерниң сезидин кейин, һәйәл құлмайла, еғиздуруқ чайнап түрган атлар орнидин қозғалди.

– Йәнә ақаңни дәймән дәп үшшүп қелип жүрмә.

Рәис колхозниң кәчкічә ишләп һарған етини немишкә минисән, дәп тилламдекин девидим, лекин маңа ичи ағрип ейтқан сезини аңлиғанда, титрәк олишип, музлиган теним иссип кәткәндәк болди.

– Яқ, – дәп вақыридим улардин узап кетип берип.

Көңлүм көтирилип, қорқыннимиму унтуп қалдым.

Бабиләң өстици һәққидә аңлиғиним бар, амма көрүшкә несип құлмиған еди, униңға йетиш учүн йәнә қанчирәк мәнишшимниму билмәймән. Шундақтиму улар һарвуда келиватса, пат арида учришип қалармән дәймән ичимдә. Көңлүм көтирилип қалғинини Қекчолақму сәзгән охшайду, мәниши илгәркігө қариганда хелила иштик.

Бир чағда қулаққа жирақтын келиватқан һарву чекиниң қишиниң соғида «ғач-ғач... ғач» қылған инчикә зәйип чиққан үни аң-

ланди, әтималим, мошу келиватқан акамлар болса керек дәп, үнүмниң баричә вақиридим.

– Ака!

– Іә...ә...ә!

Үниндин тонудум, мениң акам! Хошаллиғимдин көзүмдин яш чиқип кәткинини сәзмәй қаптимән. Һарвуда келиватқанларниң ваң-чуңи күчәйди. Улар көп охшайду. Қиз-жигитләрниң хошаллик күлкилирини аңлиғанда, етимни йенип-йенип қамчилидим.

Бизниң йезиниң акам билән шәһәрдә туруп оқуидиган жигит-қизлири мени һәйран қелип, күтүп елиши.

– Асмандин чушмигәнсән, йә адишпіл қалдиңму?

– Кечиләп саңа немә көрүнди? – деди мени аттын көтирип де-гидәк чүширивалған акам құчақлап сейгәндә көңлүм техиму юмшап, жиғлаветишкә азла қалған едим, лекин бир қизниң: «Сизниң инициз қәйсәр екән, көрдүцизму қорқмастиң жигирмә километрдәк йәрдин кәлгинини, мундақ соғда кечиси кичик бала турмақ, мән-мән дегән оғул бала йолға чиқалмайды», – дәп мени маҳтигиниң аңлиғанда дәрһал өзәмни тутуп, көз йешимни жиғдим. Атта олтирип, путлирим күйүшүп, қетип кетипту, маңсам аранла қозғилиду.

– Қени, пиядә бираз маң. Тоңлап қалисән, ھелима пут-қолуңни йепип олтарғандәк йоған жұгаң бар екән, болмиса мону соғда қетип қалаттиң, – деди жигитләрниң бири.

– Дадамдин қалған жұга әмәсму, һәрқачан мошундақ соғда жәненимизға әскәтиду, – дәп акам мән дайым ағинилиримгә маҳтайдиган жұгисини тарихини йәнә бир қетим әскә алди.

– Իой, жигитләр, гәп билән болуп, йеци жилни өткүзүвалғили аз қаптимизғу. Конан жилниң онла минут вақты қалди. Қени, тәйяр-линайли, – деди қызларниң бири.

– Қени, һарвудики чөпни әву йоған чиғниң қешиға апирип, гүлхан яқайли. Йеци жилни далада күтүвалған қандақ яхши. Ини-мизму жұгисини кийип, үлгирип көпту. Իәқиқий қиши бовай дегән мана мошу.

– Раст ейтисиләр, қиши бовай келип қапту, күтүп алайли.

Шәһәрдин келиватқан ончә жигит билән қызы чөпни чиғниң үстүгә дөгилап от йеқиведи, өтрап йоруп, һәйвәтлик болуп көтти. Қызлар мениң қолумға таяқ тутқузуп, қиши бовай қилип ясиидидә, өзлири отни чөгүләп, нахша ейтишқа башлиди...

– Իәй, жигитләр, йеци жилниң келидигиниң икки минут қалди,...бир минут қалди... Мана кирип келиватиду... Ура... 1951-

жил кәлди!... Тәбрикләймиз. – Мән оттуриға чүштүм, жигит-қизлар мени қучаклаң сөйүшкә башлиди...

– Қиши бовай, сени тәбрикләймиз. Бизниң шәһәргө қатнап оқуған жиллиримизниң гувачиси болуп қал. Сөн шәһәргө берип оқуғанда, бу йоллардин машинида өтисән. Шу чағларда һарвуда маңған ақилириңни өстин чиқарма.

Мән бу қетим мәктәптиki арча өтрапида, синипдашлиrim билән болмисамму, йеци жилни юлтузлар пилдирлап янған очуқ асманга қарап, кәң далада өткүзгінимгә бәк хошал едим.

Лугәт

Еңіз – орувелінған зираәтниң йәрдә қалған қисми

Жұғаз – майлиқ данлардин май чиқиридіган қурулма, өсвал

Іәйдәрниң һәдиси

Іәйдәрниң колхозда ишләйдіган һәдисидин башқа алдида ақиси, көйнідә инисиму йоқ. Іәдиси болса өтигөнлиги кийими-ни кийип ишқа кетәттидә, өйгө кәчқурунлуғи бирақла қайтатти. Шундашқа иккиси башқа балилар охшаш ақилири билән паран селишип ойнигандәк, ичәкишипму кәтмәйду. Іәйдәр бирлири билән гәп талишип, мушлишип қалса, һәргиз һәдисиге ейтмайду: шуниң үчүн һәдиси мошу күнгічө бирәр қетим инисиниң жаңжылиға арилишип көргөн әмәс, униң үстігө оғул бала өзидин чоң қызы билән немә һәкте паран селишсун. Иккисиниң наятқа қызиқишиму, оймәхситиму һәрхил. Агинилири ақилирини маҳтап, улар найдіган машина-тракторларға олтарғинини ейтип, паран селишқанда Іәйдәр өзиниң әшү балиларға охшаш ақиси йоқлуғыға ечинип, сөзгә арилашмай шүк болуп қалатти.

Бир күни Іәйдәрниң һәдиси етиздин йеп-ьеци машиниға чүшүп кәлди. Көк сир билән сирланған йоған самосвал нойлиға кирип кәлгендә у қин-қиниға патмай хошал болуп кәтти. Инчикә, егиз бойлук шофер машинисини агинилириниң ақилириниң машинилириға охшаш қаттиқ гүкиритип тохтатти. Іәдиси кабина ишигини ечиp, йәргө сәкрәп чүштидә, бойи соал бәлгүсиге охшаш егилip туридіган шоферни өйігө тәклип қылди. Іәммә шоферларға охшаш машина ачқучини инчикә зәнжиргө өткүзуvalған жигит һәдисидин егиз болсимву, Іәйдәргө бир көрүнүштә йеқип қалди.

У өйгө кирип кетип берип: «Машинига қарап қой, балилар тегип жүрмисун» деди. Һәйдәрниң күткініму шу.

– Мақул, ака, қарап қойимән!

Іечким мөшү вакитқычә уніцға машинисини ишәнч билдүрүп, ташлимиған. Мундақ сөзни унің биринчи қетим аңлиши. У хошаллиғида чақлири өзиниң бойи билән тәң дегидәк егиз самосвални үч-төрт қетим айлиннип чиқти. Алдиқи ақ, кәйнидики қызил фарлириға зоқлиннип қариди. Һәтта уларниң тописини қоллири билән сұртти. Кабинига чұшұвельіп, рульни биринчи қетим, пухани қанғичә һәр тәрәпкә буриди. Өзини машина өйнігидин көргөндә бешини тик тутуп, қапигини тұруп, қәддини руслиди. Уніцға бу машина ағинилириның ақилириның машинилириға қариганда йоған, һәммила йери бөләкчә чирайлық көрүнөтти. «Нерирақ туруңдар, балилар, йәнә дәссәвәтмәй» дәп сигнал берип қойиду. Қелін калпуклирини титритип, машинини «гүкирәтти». Һәммидин әласи у башқа ағинилири охшаш машинини қызғиниң кәткіни йоқ. Һойлиға киргөн балиларның һәммисини кабинига олтарғузуп, рульни тутқузуп, һәтта «найдатти». Кабинига сиғмиғанлирини кәйнидин йөләштүрүп, кузовқа чұшәрди.

– Мәккәм олтириңлар, йәнә жиқилип чұшұп, силәрниң дәрдиңларни тартип жүрмәй, – дәп қойиду бәзидә.

Іәйдәрниң һәдиси бирнәччә қетим талаға чиқип:

– Укам, өйгө кирип тамығиңни ич, қосигиңмұ ечип кәткәнду, – дәп чақырған еди, лекин у құлақ салғини йоқ. Пәкәт өйигө кирип кәткән шофер қайтидиган мәзгилдә һәдисиниң:

– Кабинидин чұшұп көт, ақаң кетиду, – деген сөзини аңлиғандыла рульдин қолини бошатти. Һәдисиниң «акаң» деген сөзи қулиғиға алайтәнла йеқимлиқ аңланды. У қосиги дүмбисигө чаплишип турғандәк бәк инчикә, егиз бойлуқ шоферға сәп селип қариганда кез алдига ағинилириның ақилири кәлди.

– Вақтиңиз болғанда келип туруң, сизниң машиниңиз укамға йеқип қалди, – дәп һәдиси шофер билән хошлашқандыму Һәйдәр ағзи қулиғиға йәткідәк күлди.

– Һәдә, шофер акам әнди күндә келәмдә?

– Һә, келиду, укам. Һазир сақиму келимән дәп вәдә бәрдигу.

Іәйвәтлик гүкирәп, от алған машина кәйнігә шохшуп, һойлидин чиқишиға, балиларму унің кәйнидин өгәшти. Һәйдәр ко-

чида көргөн балиларға: «Бу мениң акамниң машиниси, у әтә йәнә келиду» дәп маҳтинип қоятти.

Іәйдәр хаталашмапту: егиз шофер әтисиму деген вақтида келип, машинисиниң газини қаттиқ бесип тохтатқанда, өмри нойлисига машина кирмігөн өйниң тамлири титрөп, чаң-топа асманға пүқирап көтирилди. Шофер ачкучини пекіритип, кабинидин чүштидә, йәнә һәдиси билән өйгө кирип кәтти. Іәйдәр болса агинилирини чақиривелип, әткән қетимқига охшаш кабинига чұшувелип пухани қангичә ойниди.

Йәкшәнбә күни еди. Очуқ нағыз әтигөндиле иссишқа башлиди. Мундақ құнлири бу кочиниң балилири Өсәк дәриясига чүшүп кеттәттидә, у йәрдә белиқ тутуп, чөмүлүп, кәчқурунлуғи бирақла қайтатти. Тәтил құнлири қисқирап, мәктәпкә мәцидиған мәзгил йеқинлашқансири, улар көпірөк чөмүлүвалайли дейишип, қараңғу чүшкичила, белиққа охшаш, судин чиқматти. Бұгүнму у агинилири кәлсә, өзини Өсәккә пәрванидәк атқили олтарғанда, асмандин чүшкәндәк, нойлиға туюқсиз көк самосвал келип тохтиди.

– Шофер акам кәлди, акам кәлди, – Іәйдар хошаллиғида нойлини пекірап жүгриди. У башқисини күтсімү, һәдисиниң тонуш шоферини келиду дәп һәргиз ойлиміған.

– Биз сизни бұгүн дәм еливатидиғу десәк, машина һайдап жүрупсизғу.

– Силәрни йәкшәнбидә сәйлә қылғузуп келәй дәп, әттәй машинини гараждин һайдап чиқтим.

– Буни хойма яхши ойлиған екәнсиз, амма бұгүн мениң вақтим йоқ. Өй ишлирини йәкшәнбә құнлири түгитивалмисақ, башқа чағда қол тәгмәйдиди.

Іәйдәр сорақ бәлгүсиге охшаш шоферниң ейтқан сөзини аңлиғанда, униздин рази болуп келиведи, лекин һәдисиниң жағави униң қизиған жүригиге су сәпкәндәк болди. У бойнини қисип, шук болуп қалди.

– Іәдәңгә бирнәрсә десәңчү, Іәйдәр, – деди балиниң жүригиге от яқмақчи болуп, машина ачкучини пекіратқан шофер.

– Берип келәйличу, һәдә, чапсанла қайтимизғу?

Іәйдәрниң һәдиси тәлмұрүп турған инисига қариганда униң башқа балиларниң күні охшаш машинига олтарғузуп, сәйлигә елип чиқидиган ақисиниң йоқлуғини есіфа алдыму, сөл ойлинип, бир инисига, бир егиз шоферға қаригандын кейинла:

– Барсақ, барайли, – деди.

– Урра! Машина билән сәйлә қилидиган болдуқ. Мениң һәдәм ярайду!

Машина соң кочидин бурулуп, Өсәк дәриясига қарап маңғанда, шофер билән һәдисиниң оттурисида олтарған Һәйдәр чапсан-чапсанла бойнини созуп йолға қарап қоятти. Лекин тонушлардин нечким көрүнмәйдү. Нә кашки, мешундақ чағда һелиқи ақилириниң машинилириниң иєниға йолатмайдыған маҳтанчук балиларниң би-риси учрашығы?! Һәйдәрму уларға өзиниң ким екәнлигини бир тонутуп қоятти.

Асфальтта келиватқан машина бурулуп қара йолға чүшкәндә жалақлап, силкинишкә башлиди, пурпаң топа асманға тағдәк көтирилип, һәммиңи чаң-тозаңға көмүвәтти. Өсәккә һәрқачан пиядә келидиган Һәйдәр тап-таза жуюнуп қайтқанда, мешундақ топига көмүдиган шоферларни кәйнидин тиллайдыған. Һазир у йолниң иккى четидә кетип барған балиларни паскина қиливәттуқмекин дәп шуларниң ғемини йөтти. Униңга бу йәрләр, илгири бәк жирактәк көрүнүведи, әнді чапсанла йетип кәлди. Өсәк дәриясинаң бойида илгири көрмігендін чирайлық мәнзириләр көп екән.

Әтрапқа сәп селип келиватқан Һәйдәр ешәк нарвусини дәрия қыргығыға тохитип қоюп, чалғида чәп чепиватқан адәмни бирдин тонуп қалди: у өзлири билән бир кочида туридиган Қадир бовай екән. Үрушта путиға оқ тәккәчкиму, дайым ешәк нарвуға чүшүп жүридиган бовайниң өйигө синипидики оқуғучилар билән бирнәччә қетим бериведи. Үму мәктәпкә келип, балиларға өзиниң урушқа берип немислар билән қандақ жәң қылғанлигини қызық hekайә қилип бәргән еди. «Үруш болмиса, мениңмү силәр охшаш нәврилирим болатти. Мана һазир бир өйдә момаң иккиләндін башқа нечким йоқ. Келип турғылар, силәр охшаш балиларни көрсәм, көңлүм көтирилип, ағриқ-силақтын нери болуп қалимән» дегөн еди шу қетим бовай. Шуниндин кейин Һәйдәр, агинилири машинилириға чүшүп, сәйлигө кәткәндә, мешу моздузчилиқ қилидиган бовайниң қешиге келип, униң hekайисини тиңшатти. Өзиниң ақилири, бовайниң болса балилири йоқ үчүнму, иккисиниң тәғдирини тәғдирдаш көрүп, қешида өзигө һәмра тапқандәк болатти. Бу бовайни көргөндә Һәйдәрниң көзлири чақнап кетти.

– Бова, биз қайтқанда сениң чөпүңни машинига басқаң кетимиз, – дәп вақириди у кабинидин бешини чиқирип. Шофер бовайниң қешидин өткәндә, машинисини тохитар дәп ойлиған еди, амма егиз шофер бовайни тонумайдыған охшайду, тохтимиidi.

«Іәтта ағинилирим чегида ақилириниң машинилириға чүшкәндә, биллә оқуидиган мени тонумайды, егиз самосвалдик шофер ешәк нарвуда жүридиган, өзи демәтлик балилири йоқ бовайни нәдин то-нисун» дәп ойлиди у.

– Қадир бовам чөп чапқили кәптүдә, бечариниң оғуллири йоқ учұн, һәммә ишқа өзи меңиватқан, – деди улар хелила узап кәткәндә Һәйдәрниң һәдиси. Униң сөзи бая бовайни көрүп, сәл мискин болуп қалған Һәйдәрниң көңлини техиму юмшитивәткәндәк. Лекин соал бәлгүсигә охшайдиган шофер, һәдисиниң сөзини аңлимидандәк, гәп қылмай олтиратти.

Улар бовай чөп оруватқан йәрдин узап берип тохтиди. Һәйдәр илгәркідәк машинида олтирип қалдидә, шофер билән һәдиси суда чемүлуватқан яшларниң қешига кәтти. Илгири кабинида олтарса олтарғуси келидиган бала бүгүн, қешида ағинилири йоқ учұнму, чапсанла зерикіп кәтти. Әнди у һәдиси келип, чапсанирақ өйгө қайтишни тилетті. Бир туруп байиқи бовайни өсләйди: «Бу иссиқта у қандакму чөп чепиватидиганду» дәп қоятти.

Улар күн сағуч нурини егиз таллар учига чечип олтиришқа йеқинлиғандила өйигө қайтти. Немишкіду, бая келиватқанда бәк көңуллук көрүнгән шоферниң қапиғи түрүлгән. Һәйдәрниң һәдисиму униңға анчыла ечилип сөзләп кәтмиди.

Машина қара йол билән келиватқанда бир чеқи сунуп, қийсийип қалған ешәк нарвуни биринчи болуп Һәйдәр байқап қалди.

– Қадир бовамниң нарвуси. Чөпни җиқ бесиветип, чеқи сунуп кәткән охшайду.

– Իә, бовайларниң һәммисила шундақ ачкөз келиду. Қериганда дүния жигимән дегічә, өйидә теп-теч олтармамду.

Өтималим, шоферниң сөзи Һәйдәргила әмәс, униң һәдисигиму яқмай қалса керәк, шуңлашқа у қиз:

– Сиз охшаш оғли болса, бовайму өйдә олтиrap еди, – деди.

Улар йолниң четидә қийсийип турған ешәк нарвуға йеқинлаш-кічә жім олтиристи.

– Бовайнин, чөпини машиниға бесивалмаймизму? – деди ариди-ки жім-жітлиқни бузуп Һәйдәрниң һәдиси.

– Бесивалайлуқ, – дәп худди машинини Һәйдәр найдап келиватқандәк ишәшлик парас қылди. У шофер, қанчә қылған билән һәдәмниң йекін тонуши болғанлиқтін, яқ демәйдиганду, дәп ойли-ған еди. Амма хatalашқан екән. Иккисиниң сөзини соал бәлгүсигә охшайдиган шофер рәт қылди.

– Ың, ундақларниң чөпини тошувәрсөк, жигирмә төрт saat вакитму йөтмәс. Бу көрүнгининиң чөпини тошуйдиган машина әмәс.

Хелә вақитқычә нечким еғиз ечиш параң қилмиди. Ыңдәр «Ыңдәм бир нәрсә дәмдекин» дегендәк ағзига қариведи, уму жим. Күмүч рәң сақаллиқ бир пути нака бовай Ыңдәргә машина әйнигидин башта гил-пал көрүнгәндәк қилдидә, арқида қалди.

Ыңдәр бовайниң мәктәпкә барғанда, балиларни оқуп, бәхитлик яшисун дәп, өзиниң жәң қилғанлиғи, ялғуз оғлинициму шу жәндә қаза болғанлиғи һәккідә ейтеп бәргән һекайисини әслиди. Өзиниму ағинилириниң ақилири кабинига олтарғузмай кәткени есига үшти. Мошу пәйттә бовай унициға техиму бечариәк көрүнүп кәтти.

– Машинацни тохтат! – Ыңдәрниң туюқсиз вақиригинидин чөчүп кәткән шофер дәрһал тормозни басты. – Мән бовам билән баримән, силәр кетиверицлар. – У кабина ишигини ечиш, йәргә қандақ сәкрәп чүшкенини өзимү сәзмәй қалди.

– Ыай, тохта, нәгә барисөн? – Ыңдәрниң қулиғиға һәдисиниң вақириған үни аңланди. Лекин у кәйнигө бурулуп, қаригини йоқ.

Балини тонуған бовай унициға ичин рази болуп қалди. Ыңтта Ыңдәрни құчақладап, маңлийидин сейди.

– Боваңни ялғуз ташлап кетәлмигиниңгә рәхмәт, балам...

Улар чаңни ясигили чөпни чүшүриватқанда, мәжнунтал ичидин жирақтин ләпилдәп келиватқан көк кейнәк көрүнүведи, Ыңдәрниң жүргиғи бир нәрсими сәзгәндәк жүгулдан кәтти. У машинидин өзи чүшкәндә, һәдисиниң соал бәлгүсигө охшайдиган шоферниң қешида қалғинини анчыла яқтurmigан. Мону ләпилдәп келиватқан кейнәк унин үмүтимиң ақлиғандәк сезиләтти. Егилип өскән тал торап турған көк кейнәк толук көрүнүведи, Ыңдәр «Мениң һәдәм ярайду», деди наяжанлигини йошуралмай.

– Бова, көрдүңму, шофер сениң чөпүңни әкетишкә унимиүеди, һәдәммү машинидин чүшүп қалди.

– Рәхмәт, балилирим, рәхмәт. – Ыңдәрниң һәдиси кәлгәндә, бовайниң көңли техиму көтирилип кәтти.

Улар нарву чекини ясап, күн угисига олтарғичә, йолға мәцип кәтти. Бовай йол бойи Ыңдәр билән унин һәдисигө өзиниң миннәтдарлигини билдүрүп, рәхмитини ейтти.

Бу қетим иккиси өйигө машинига чүшмәй, пиядә қайтсими, Қадир бовайни йолда ташлимай, биллә елип кәлгинигө пәхирләнди.

Іәйдәр әтиси кәчкичә кочига чиқип, жуқури-төвән өткән машиниларға сәп селип олтарсыму, һелики йоған көк самосвал уларниң кочисидин өтмиди. Арида бир талай вақит өтти. Балилар илгәркідәкلا ақилириниң машинилирига чүшүп, махтинип жүрди. Іәйдәр йәнә бойнини қисип, гәп-сөзгө тола-терим арилашмай, шүк олтириду. Шундақ өзгәрдіңде у «Нә кашки, һелики көк самосвали бар соал бәлгүсигө охшайдыған шофер болсыму кәлседи» дәйдүдә, амма әву күни мәктәп оқуғучилири бәк қәдиrlәйдиган бовайни йолда ташлап кәткинини есиға алсила, униңдин кечип қалиду.

Бир күни балилар ақилириниң машинилирига чүшүп ойнатқанда, инисиниң бойнини қисип турғинини Іәйдәрниң һәдиси көрүп қалди. Башта Іәйдәр униңға анчә әһмийәт бәрмигән еди, амма у һәммә ағинилириниң машинига олтирип, өзиниң пиядә қалғиниға һәдисидин қисилип, бәк хижаләт болди. У мөшү яшқа киргичә бирәр қетим дәрдини һәдисигө ейтип, униңдин ярдәм соримиған, бұғұн, немишкиду, чидалмиди. Кочиниң оттурисида турған инисиниң көзидин тарам-тарам аққан яшни көргөндө, һәдиси инисиниң дәрдини бирдин сәзді.

– Мениңмү акам болса, мөшуларға охшаш машинига чүшүп ойнаттим һә, һәдә?! Немишка мениң акам йоқ??

Іәйдәрниң һәдиси бир нәрсә ойлап, муқум-чоқум бир қарапраға келәлмәйватқандәк, хелә вақитқичә җим турдидә, андин:

– Алдирма, укам, ақаң болмисиму, мөшү балиларға охшаш сәнму машинига чүшүп ойнаисән, – деди.

Оқуш жили башлиниши билән, Іәйдәр үчинчи синипниң китаплирини көтирип, мәктәпкә маңди. Әнди тәтил күнлири баштап көчургән қизик сәргүзәштиләр унтулушқа башлиған еди. Іәйдәрниң һәдиси болса оқуымән дәп шәhәргө кәттидә, үч-төрт ай көрүнмиди.

Йәкшәнбә күни Іәйдәрләрниң һойлисига язда соал бәлгүсигө охшайдыған шофер һайдап кәлгән көк самосвалдин қылчә айнимайдыған машина келип тохтиди. Егиз шофер һәдәмни издәп кәлсә керәк, дәп тәтүр қарап олтиривалған балиниң қулиғига бириниң «Іәйдәр» дегендеген тонушла уни аңланди. Бурулуп қариса, көк самосвалниң рулида һәдиси олтирипту! У өзиниң көзигө өзи ишәнмигөндәк йәнә қариди. Яқ, хаталашманту – һәдиси.

– Һәдә! – Іәйдәр өзини кабинига атти. – Бу кимниң машиниси, уни ким һайдайды?

— Мән, укам, мән. Шәһәргә берип, шоферлар тәйярлайдыган курсни тамамлап қайттым. Әнди сени иштин кейин кабинига олтаргузуп, жирақ- жирақтарға елип баримән.

Нәйдәр хошаллигыда һәдисини мәккәм құчақлиди. Униңға һәдиси агинилириниң ақилиридин он һәссә ошуқ көрүнди.

Абдуғонур Құтлуков

Нур

(Баллада)

«Жут дегәнниң оғул-қизи бар,
Қара қишиниң йешил йези бар.
«Рейимбақи» дегән мәлидә,
Һасан төккән қанниң изи бар.

Кез йәткүсиз шаллик еди йәр,
Іәрбір данға тамар еди тәр.
Сәркә болуп башлап жүрәтти,
Пұтұн жутни Һасан дегән әр.

Милтиқ тазилап турған бир күни,
Қәлди бирдин аяқ тивиши.
Қариганда кәйнигө қиран,
Қаңқип чүшти шу заман беши...

Гүрүч тахта болған бир мәзгил,
Чапқан еди Зилавдин қатил!
У заманда яхши адәмниң,
Достлиридін дүшмини көп, бил.

Или кәби ямрап пұтұн жут,
Байсейитқа кәпту көтирип.
Қара йәрдин алалмапту баш,
Қойған охшаш дуния жутирип.

Пәрзәндигә ечип қучигин,
Йәр йериліп апту қойниға.
Іәрким қучак-қучак гүл терип,
Һаза тутуп, япқан бойниға».

Бу йәрләрчү, әзиз йәрләр бу,
Һасан, Абләй дәссәп жүргән йәр.
Үйғурумниң улуқ шаири –
Сәйид тәшна келип көргән йәр.

Әзизләрниң һөрмити үчүн,
Йәргә қарап маңар бовайлар.
Әзиз йәрниң һөрмити үчүн,
Сүттәк ромал салар момайлар.

Бу йәрләрчү, әзиз йәрләр бу,
Гедәйгәнләр баш егип өтсүн!
Кочиларға қызыл гүл тикип,
Әтрапини бағ қилип күтсүн.

Тапинимдин елип алиқанға,
Қутлуқ йәрни сөйгүм келиду.
Маңлийига левимни қоюп,
Чучулидәк кейгүм келиду.

Лугәт

Шал – саман голлук өсүмлүк; гүрүч
Сәркә – йолбашчи
Айпалта – тиги ай шәклидә қайрилип соқулған палта
Һаза – матем, тәзийе
Ромал – аяллар бешиға салидиган чоң яғлиқ
Чучула – чала көйгөн отун

Илахун Жәлилов

Қалиғачлар

Бүгүнму апамниң авазидин охинип кәттим. Техи таң йеңи йоруватқан екән, амма уйқам қечип, өзәм тетиклишип қаптимән. Апам күндики адити бойичә, қайси вақларда турувалидекинтаң, әйтәвир, йәргә йоруқ чүшмәйла, қитирлап, өйниң түгимәс-пүтмәс ишлириға киришип кетиду. Өй ичини сәрәмжәнлаштуруветип, әтигәнлик чайға жозини раслап қоюп, башқыларни охитиду. Шу арилиқта, ялғуз болғачқа, ичи пушамдекин, өзи билән парандишип жүривериду. Мән униң бу адитигә үгинип қалғачқа, ерәнму қилмаймән. Бәзидә уштумтут:

– Апа, бирси кирдиму, ким билән параплишиватисән? – дәп сорап қалғидәк болсам:

– Ыә? Үнүм қаттиқ чиқип кәттиму немә? Үйқаңни буздум, һә? Оввай, мән өзәмчила, өткән-кәткәнни әсләп, парапға чүшүп кәткән охшаймәнғу, – дәп хижаләтчиликтә қалиду.

Бу кәмдә баһарниң метидил иллиқ нәпәси йәр-жәһанға әжайип қайтиланмас һөсүн бегишлиған. Мән тәбиәт мәжүзилирини көруш нийитидә орнумдин турупла, деризидин таққа қараймән. Кәтмән тегинин үчлүк чоққилири йешил-сағуч нурларға миләнгән. Мәвҗилинип, һәрхил рәңләрдә түрлинидиган нурлар аста төвәнгә силжип, йешил кимхап йепинган қанталларни, идир-қирларни гидиқлап ойғатқуси кәлгәндәк, силиқ сийап өтиду. Қирларниң тәскәй тәрипи диқи қарығайлиқлар, чоққилардин башлининп сай-салага ачилап кетидиган жылғилар техи мананлишип үгдәватқан. Тағ етәклиридики ак либасқа оранған бағлардики дәл-дәрәқләр таңниң шәписини бурун сезип, сәһәрниң ипәктәк юмшак сәлкиниң аста чайқилип, құшларниң нәгмә-навалириға мәстанә болғандәк, мүйиқип ятиду. Жұми аләм мошу пәйттә Қуяшниң чиқишини тақәтсизлик ичидә күтүп, униң һаятбәхш сехи нурлирини көпірәк сициривелишқа тиришқандәк, көккә тәлпүниду...

Бу қетим апамниң авази чиңарақ чиқип, ихтиярсиз диққитимни жәлип қиливалди. Очук ишиктин айванға қаридим. Апам жәозиниң йенида олтирип, айваниң лимидики угисида олтарған бир жұп қалиғачқа қарап сөзлөватиду:

– Әссалам, қалиғачлирим! Үзүн йолларни бесип, аман-есән йетип кәлдинларму? Бултуқи балилириңларни сақ-саламәтапардиңларму? Уларму қайтип келип, бир йәргә уга селиватидиганду, тайлиқ. Мана көрүшмегинимизгө бир жилчә болди. Талай йәрләрни арилап кәлдинлар. Бәлки, Жәлил тирик журғән болса, шу йәрләрдинму өткәнсиләр. Яки у қаза тепип, шуның рохи болуп келип, мениң балилиримни йоқлап журәмсиләр? – Апамниң жыддий қияпитигә, нәмләшкән көзлиридики чәксизишәнчә, сәмимийлик аламәтлириниң шунчилек тәбиийлиги, путкүл вужуди билән өзиниң арзу-арманлирини ипадә қиливатқанлиғиға қарап, тәнлирим жүгүлдап кетиду, мәнму қалиғачларниң гәп уқидиганлиғиға ишинип қалимән. Униң үстигө, тинмай вичирлишиватқан қалиғачлар апам сөзлигендә, худди диққәт билән тиңшаватқандәк, жимип қалатти.

Андин апам қалиғачларға мәлидики өзгиришләрни, кимләрниң вапат болғинини, һәтта кимниң балиси армиягә кәткинини, йеци өйләнгәнләрни, кимниң келини немә туққанлигиниму қоймай сөзләп бериду.

Апамниң мана дадам урушқа кетип қайтип кәлмигәндін бери еткән өллик жил мабайнида қалиғачларға бағылқ шәкиллинин қалған адити шундак. Әгәр униңға:

– Апа, қалиғачлар сөз уқамду, уларға адәмләр охшашла сөзләп көттиңғу, – дәп қойсам, униң җавави тәйяр:

– Қалиғачлар адәмләрдинму әқиллиқ, балам. Ким билиду дәйсән, бәлки шеңит кәткәнләр роһлири қалиғачқа айлинип, бизни йоқлап журидиганду? Бирнәрсини байқап қалдым. Өңкәй адәмлири урушта шеңит болғанларниң өйлиригә қалиғач уга салидекән. Мошу қалиғачлар сениң дадаңниң хәвәрчиллири, әгәр өлүп кәткән тәғдирдә, йә униң рохи болушы мүмкінғу?

Апамниң татлық арзулирини, әндикі қалған һаятиниң бирдин-бир яшаш мәзмуни, өчәрмәй пәпиләп келиватқан үмүтими өчәрмәс үчүн унчукмаймән. Ыә, апам менимү ишәндүрдүм деген ишәнчә билән, өзиниң ой-хияллариға техиму берилип кетиду.

Қалиғачлар кәлгән күндин башлапла, апамниң миңәзидә бәрамлиқ өзгиришләр көпийиду. Таң сәһәрдила турувельип, қалиғачларниң бар-йоқлуғини тәкшүрәйдү. Ыәмишәм уларға қарап олтириш мәхситидә апамниң тәкливиғе бенаән язичә үч вақылқ чейимизниму мошу айванда олтирип ичимиз.

Әву жили айванни йеци салғанда, униң рәндиләп силиқлашқан лимига қалиғачлар уга салмақчи болуведи. Пүтәй дәп қалғанда, уга өзиниң салмифини көтирәлмәй едәнгә чүшүп көтти. Шу пәйттә қалиғачлардин бетәр апам пайпетәк болуп, хелә рәнжишишму қилди, маңа кайиди.

– Әнди булар башқа яққа көчүп кетәмдекин. Қандақму қи-лармиз. Угал болдигу, исит, шунчә җапа билән салған угиси бит-чит болди, – дәп апам расла қайғурди.

– Әнсиirimисәң, апа, бир илажысимиң қилайли, – дәп уни ха-тиржәм қилдимдә, икки миңни шу угиниң орниға йерим белигичә қекип қойдум. Апамниң қалиғачлар әқиллиқ дегинигә шу вақта көзүм йәтти. Мениң һәрикитимни көргән икки қалигичимиз бираз-дин кейин йәттә-сәккиз қалиғачни өгөштүрүп кәпту. Улар угиниң

орнини қеңілған миққа қонуп көрүп чиққандын кейин, ишик алдидики столбиның симида олтирип, хелә вичирлашты. Кейин улар һәр яққа тараپ кетиши. Мән уларниң немә қиливатқыниға чушәнмәй, бираздин кейин есимдинму чиқирип қоюптымән. Апам болса, уларниң һәрикәтлиригө сәп селип турған екән. Униң чирайи ечилип:

– Худаға шұқри, қайтип көлди. Сән мениң сөзүмгө ишәнмиведиң, көрдүңмү, улар адәмләрдәк әқиллик. Іашар қилип, бирбисигे ярдәмлишидекән, әқиллик қушлирим, – дәп зоқланди. – Яқ, буларму қүш әксидики адәмләр тайлиқ!

Қарисам, ағзига бирси лай, бирси саман, йәнә бири пәй чишлигән бир топ қалигачлар столбиның симиға тизилип кетипту. Улар новәтлишип әкәлгәнлирини угиниң темиға чаплап қоюп, йәнә учуп кетиши. Шу териқидә бирдәмниң ичидила мән қеңип қойған икки миқниң үстігө йеци уга пәйда болди. Бизниң қалигачлар техи құриміған угисини күзитип қалдидә, қалғанлири тарқишип көтти...

Қалигачлар бала чиқарғанда апамниң тәшвиши техиму қүчийду. Індер күни дәстихандын ашқан нанниң угаклирини қалигачлар алалиғидәк жаға жигип қойиду. Бир қачига суму қуюп қойиду. Әнди апам той-төкүн, нәзир-чирақлардинму узақ олтиралмай, өйгө алдираپ қайтип келидиган адәт чиқиривалди.

– Қалигачлар кирәлмәй, талада қалдимекин дәймәна, балилири бар өмәсму? – дәп ақлининиң тиришиду у мениң соал нәзәридики қаришимға жаававән. – Бурун өйигө қалигач уга салған адәмләр ишигиниң жуқури тәрипидин тәшүк қалдуридиған. Қалигачлар шу тәшүктин кирип чиқатти. Айванниң ишигини ечип қоюңлара, – дәп өтүнди у биздин.

Ишик һәмишәм очук турса, өйдә адәм йоқ чағда, ишт-қүшларниң кирип кетиши чокум. Шуңлашқа мән айван деризисиниң бир кезнегини еливәттим. Апамниң көңли шундила имин тапти.

Аилимизниң әзалиридәкla болуп кәткән қалигачлар яшиған путкүл яз давамида апамниң көңли көтирилип, үзлиридә қандақту иллиқ нурлар жылвилинип, һәрикәтлиридә тетиклик, гәплиридә аланидә мунайимлик хусусийәтләр пәйда болиду. Апамниң бу налитидин өй ичидикиләрниң мұнасивәтлиридә аланидә меңри-банлик, көйүмчанлық һиссиятлири ойғинип, ижиллишип, окәт-

лири йениклишип, өзлириниң роһлири көтирилип кәткәндәк сезиләтти. Өйүмизгә бәрикәт кирип, турмуш йеникләшкәндәк һис қилимиз, ушшақ-чүшәк келишмәсликләрму билинмәй қалиду. Худди әтрапимиздикى адәмләр һәммиси хушхой, бәхитлик наят көчүрүватқандәк, уларниң мунасивәтлири сәмимий, бир-бирсигә меңрибан болуп, қериндашлиқ риштилири техиму чицип, неч ғәм-қайгусиз яшаватқандәк билинәтти. Бизму һәр атқан таңлардин соң яхшилиқтарни күтүп, пүткүл наятымизда арман қилип кәлгән тиләклиримиз бүгүн болмиса, таңла әтә рояпқа чиқидигандәк көтирәңгү роһта, шерин дәқиқиләр ичидә көңүллүк яшашни арман қилаттуқ. Шунлашқа апамниң қалиғачларға болған мунасивитиниң тәсири һәммимизгә өтүп, уларни бирәр күн көрмисөк, сегинидиганлигимизни, таладин кирипла өң алди билән уларниң угисига қарайдиган адәт чиқиривалғинимизни өзимизму түймай қалаттуқ. Әпсуски, язниң гөзәл күнлири қандак чапсан өтүп кетидигиниму сезилмәйду. Өйүмиздикى шерин дәқиқиләрниңму түгәйдиган пәйти келиду.

Тәбиәт сериқ либасқа оринишқа башлап, асманни пат-патла қара булутлар қапсап, тәнни шүркәндүридиган соғақ ямғурини төкүп өткәндін кейин, апамниң миңәзијиму өзгиришләр йүз бериду. У әнди толарақ өзиниң чәксиз хияллирига чөмүп, бир орунда узак-узак үнсиз олтирип кетиду. Һәрикәтлиридики тетиклик суслишип, паранғиму анчә арилашмай, нечнәрсә хуш яқмайдиган әлпазда күнләрни күнләргә улайду.

Бу кәмдә қалиғачлар балилирини аллиқачан учушқа үгитивалған. Һәр күни таң сәһәрдә улар балилирини угисидин чиқирип, биллә учуп кетидудә, кәч киргәндила қайтип келиду. Шундақ күндилик мәшиқләрдин кейин, өзлири билән тәңла болуп, йогирип қалған балилирини бәзидә ата-анисидин айривелишму тәс, пәкәт балилириниң түмшүги серигирақ болидекән.

Бир күни улар һәммиси столба симиға қатар олтиришип, бизниң өй тәрәпкә қарап әтидин кәч киргичә сайриди, һәрикәтлиридә баaramлиқ байқилиду.

— Тайлиқ, қайтидиган вақти кәлди, әтималим. Биз билән хошлишиватқан охшайду. Пат арида соғ чушиду әмәсму, — дәйду апам қалиғачларниң һәрикитигә сәп селип олтирип.

Андин әтраптики һәммә нәрсини, һәтта өзини өзи унтиған

наләттә, қандакту бир тилсимилик аләмгә кирип қалғандәк сөзләп кетиду.

– Кәтсәңлар, хош, қалиғачлирим. Балилириңларни аман-есән йәткүзүңлар. Әндике жили силәр қайтип кәлгичә көрушимизму, көрушмәймизму – худа өзи билиду. Әгәр Жәелил тирик жүргән болса, шу йәрләрдин өтсәңлар, салам дегәйсиләр. Биз сақ-саламәт, балилири чоң болуп, әр йәтти дәңлар. Әгәр өлүп кәткән болса, ятқан йери бейиш болсун, хатиржәм ятсун. Оввай, яратқан егәм, униңға ана жутиниң топригиниму несип қылмиғиниң қарифина,... – апамниң үзигә шу вақта синчилап қарисам, униң көзлири нәмлишип, униңға чәксиз қайғу-һәсрәт, илтиҗа һәм йелиниш, үмүт вә ишәнчә, арзу-тиләкләр ипадиси намайән болғандәк сезилиду. Апамниң чирайига қарап, мениң вужұдумға титрәк олишип, көзлиrimни яш әгийду...

Жиллар өтүп, апам нәврилик болди. Әпсуски, нәвриси туғулған жили баһарда қалиғачлар бизниң өйгә кәлмиди. Апам талада учуп жүргән қалиғачларға ойға чөккән һалда узақ қарап турдидә, еғир үн тартип, бу вакиәни өзичә жориди.

– Илан жили туғулған адәм бар өйгә қалиғачлар уга салмайду дәйдиган. Бирдин артуқ икки нәврәм илан жили туғулди әмәсму. Қалиғачлар иланға өч келиду. – Униң алайтән мискинлишип қалған чирайидин пүткүл өмри бойи тәвитип кәлгән, шуниң билән яшиған арзу-үмүтлири билән илаҗисиз хошлишиватқанлигини байқидим. Амма апам арзулириниң қайтидин ялқунлап, журигини исситип, наятқа болған тәшналигини улғайтидиган мәнбәни оңайла тепивалди.

– Мана мениң қалиғачлирим, – дәп у нәврилирини бағриға басидудә, уларниң маңлийига сәйиду. Мошу тапта у барлық сейгү-муһәббитини, жиллар мабайнида сақлап кәлгән ишқи нааратитини, отлук меһрини нәврилириниң қәлбигә қуюватқандәк сезилиду.

Бир күни у йәнә чәксиз хиялларға чөмүп олтирип, толарақ өзини хатиржәм қилиш учүн, үгинип қалған қалиғачлириниң қилигини ақлаш учүн ахирқи хуласини чиқарди:

– Қалиғачлар растла адәм қияпитидики қушлар охшайду. Сәздиндермүн, улар дадаңлар тирик чағда униң салимини елип келәтти. Өлгөндөн кейин, рохи болуп көлди. Дадаңлар силәрдин тәшвишлинип жүргән екәндә. Мана әнді силәрниң әр йетип, қатарға қетилғиниңларни, нәврилири туғулғанлигини аңлиғандин кейин, хатиржәм болди. Илаһим, ятқан йери жәнәттә болсун.

Апамниң пүткүл вұжудида бериліп, жүрекниң әң астинқи қатламлирида сақлап келиватқан ишәнчә-етиқатлириға бизму шек көлтүрмәймиз, униң арзу-арманлирини бузмаслиққа тиришимиз. Адәмләр бирәр үмут-арзу билән яшимиса, униң наягиниң мәзмуни болмайдығанлиғиға көзүмиз йетиду. Апамниң ейтқанлириға ишинимиз. Амма шу тапта әндикі баһардин тартип дадамниң өзимү, униң роңий қияпитиге киргөн қалигачларму нечқаңан келип, бизни йоқлимайдығанлиғини сәзгендә, ичимизни намәлум түйгулар татлап өтиду. Жиллар бойи сақлап көлгөн татлиқ үмүтлиrimизни егер қайғу-һәсрәт, һижран азаплири алмаштуриудә, һеммини ичимизгә сицирип, муңайған һалда жим болуп қалимиз.

Абдумекит Дөләтов

Ана тилим

Ана тилим!
Сән бар – маңа бәхит яр,
Сән болғачқа, бегим – солмас гүлбаһар.
Өзәң мениң аққан қеним,
Жүригим,
Өзәң мениң бойнумдикі тил тумар.

Сән болғачқа, үнүм яңрақ, қәлбим яз,
Тохтимайду асминимда җошқун саз.
Сән болғачқа, билиниду мән үчүн,
Йәткән утуқ техи йоқтәк, бәкму аз.

Ана тилим!
Қәдирданим, амитим,
Йүксәкләргө елип учар қанитим.
Пәйғәмбирдәк ана тилим турғанда,
Рази дәймән тәғдиrimгә миң қетим.

Ахир сәндә жирақ өтмүш көзи бар,
Келәчәкниң рошән, нурлуқ үзи бар.
Әвлатларниң техи басар қәдими,
Әждатларниң өчмәйдиган изи бар.

Сени мениң жүтәргиним – өлгиним,
Вижданимни етип йәргә, көмгиним.
Налә қылған һәр қәдәмдә, һәр дәмдә,
Ата-бова қарғишига чөмгиним.

Уйгур тилим!
Сән бар – изим үштмәйду,
Сән бар үчүн үмүтлирим өчмәйду.
Сән бар үчүн мән ишәнгөн тағлирим,
Миң балалар кәлсими, неч көчмәйду!

Уйгурниң кичик ели

Йезамниң оти башқа, сүйи башқа,
Қойнида яңриған шох күйи башқа.
Мән уни сегинганда балидәкмән,
Кәлсәммү бу күнләрдә бираз яшқа.

Йезамниң теци башқа, түни башқа,
Тағ алқип чиқар униң күни башқа.
Зерикмәттим қойниға қараشتин неч,
Чиқивелип әву турған қия ташқа.

Йезамниң жүрәктики меңри башқа,
Мени алған қойниға сеһри башқа.
Та назирму есимда шу гөзәл бағ,
Кечидә мән сөз ейтқан қәләм қашқа.

Йезам мениң – гөдәклигим, балилигим,
Чаң тозутқан йолида – бәңвшалигим.
Бу күндә нәдә жүрәй, қандақ болай,
Униң билән синилар бәрдашлигим.

Йезам мениң – тарихим, келәчиғим,
Шуңа аңа бағлиқтур көп кәчмишим.
Йезам баркән – бар мениң құтлуқ жайим,
Йезам баркән, төримәс неч чағ бешим.

Йезам бар, у – уйгурниң кичик ели!
Әзиздүр сувадини, мәжнунтели.
Йезам баркән, үмүтләр көмүлмәйду,
Изгү-арман из-тизсиз үштмәс һели.

Йезамниң қиши башқа, язи башқа,
Яңриған кәң қойнида сази башқа.
Қедим уйғур жутлириниң биридур у,
Ачқан сехи қучигини қери-яшқа.

Йезамда өлмөс өждат наваси бар,
Бүйүк шаир Абдулнәй авази бар.
Жандын сейгән хәлқини әл пәрзәнди,
Сейит Қашый илнами, пәрвази бар.

Йезамда дәрия сүйи шавқуни бар,
Өжәп мәйин Тәңритағ сәлкини бар.
Өзәлдин жут бағрини совутмастин,
Исситқан күчлүк чоги-ялқуни бар.

Билгин, мениң йезамға көйгүм башқа,
Униңда қанатланған түйғум башқа.
Шуңа туттум мәйдәмни әс билгәндін,
Яман дәп жут-йезамға атқан ташқа.

Керек болсам, жутумдин издә мени,
Ижат қип, наятлиқта бармән һели.
Жүрәкни чоң Вәтәнгә бағлап турған,
Йезам бар.
У – уйғурниң кичик ели!

Баһар қайтиду

Қайғурмиғин баһар өтти дәп,
Көзлириңдин тәқұлмисун яш.
Қайтар йәнә гүлбаһар яшнап,
Ахир баркән Йәр, Адәм, Қуаш.

Қарап солған гүлгә бир нәпәс,
Қайғурмиғин, яш тәқмә bekар.
Откән күнләр қайтмайду, бу раст,
Амма, женим, қайтиду баһар!

Пайдилинилган әдәбиятлар:

1. *Йұсуп Хас Қажип*. Қутадғу билик. – Милләтләр нәшрияты, 1984.
2. *Махмут Қәшкәрий*. Түркій тиллар дивани. – Шинжанқ хәлиқ нәшрияты, 1981.
3. *Рәбеке*. Қиссәсул өнбия. – Қәшкәр уйғур нәшрияты, 1988.
4. *Билал Назим*. Вәтән ишқида. – Алмута, 1987.
5. Уйғур әдәбиятинин қисқыч тарихи. – Алмута, 1983.
6. *Незмәт Абдуллин*. Талланма әсәрләр, II том. – Алмута, 1984.
7. *Илия Бәхтия*. Мениң билән мундашқын. – Алмута, 2005.
8. *Лутпулла Мутәллип*. Ыңқиқәтни тартынмай сөзлә. – Алмута, 2007.
9. *Тұрган Тохтамов*. Сәргәрдан, III том. – Алмута, 2000.
10. Илахун Жәлил. Ипархан. – Алмута, 2002.
11. Уйғур совет әдәбиятiniң тарихи. – Алмута, 1986.
12. Һазирқи заман уйғур тилиниң изаһлық лугити. – Алмута, 2015.
13. Қутлук дияр. Шеирлар (Топлиғучи С. Һасанова) – Алмута, 1981.
14. Дөләтов А. Явайи сейгү. – Алмута, 2005.
15. Ижаткар. Әдәбий-публицистикилиқ, илмий-аммибап журнал №2 (1), май. – Алмута 2017.

Интернет-мәнбәләр:

1. <https://www.youtube.com/watch?v=E4M0KHl0OE>. Махмуд Кашгари – Диван Лугат ат Турк – Древнетюркский словарь.
2. <http://www.ziyouz.uz/ru/literatura/period-temuridov-xiv-xv-vv/110--14411501>. Алишер Навои (1441–1501).
3. <http://kazgazeta.kz/?p=9404>. Лутпулла Мутәллип қандак өлтүрүлгөн?..
4. http://talimger.org/load/elektron/zhinak/lutpulla_mut_llipni_sheiri_k_kl_m_ish_i/34-1-0-17490. Дәрисниң мавзуси: Лутпулла Мутәллипниң шеири «Көкләм ишқи».
5. <https://24smi.org/celebrity/21712-chingiz-aitmatov.html>. Чингиз Айтматов.

МУНДАРИЖӘ

XI ӨСИР УЙГУР ӘДӘБИЯТИ.....	4
Йүсүп Ҳас Һаҗин	4
Өлчиликка әвөтишкө қандақ киши ярайдиганлиги	
тогрисида.....	5
Өгдүлмишниң еликкә әқилни сурәтләп бәргәнлири	
баянида	5
Тилниң пәзилити билән қусури вә пайдиси билән	
зийини баянида	7
Махмут Қәшқәрий	10
Түркій тиллар дивани. Мақал-тәмсилләр.....	11
XIV ӨСИР УЙГУР ӘДӘБИЯТИ.....	15
Рәбгузи	15
Қиссәи Рәбгузи	15
Адәм әләйхиссаламниң яритилиши.....	15
Адәм әләйхиссаламниң вұжудидин Һәвва аниниң	
яритилғанлиги	16
XV ӨСИР УЙГУР ӘДӘБИЯТИ.....	24
Әлишер Навай	24
Һатемтай hekайиси	25
Шир билән Дурраж	26
XVIII–XIX өсирләр уйгур әдәбияти.....	29
Билал Назим.....	29
Назугум һәққидә қиссә	29
XX өсир уйгур әдәбияти	35
Нур Исрайилов.....	35
Күнләр.....	36
Қадир Һасанов	54
Жигирмә сәkkиз	54
Ризвангүл һәққидә.....	56
Ризвангүл	56
Исмайл Саттаров	58
Мәхсөт	59
Биз йеңимиз.....	59
Һезмәт Абдуллин	62

Дилкәшләр	62
Турғын Алмас	68
Вәтән	69
Мәктәпкә	70
Илия Бәхтия	72
Түгүлған әлгә муһәббитим бар.....	72
Вәтән	73
Лутпулла Мутәллин	76
Кекләм ишқи	76
Яшлик үгөн.....	77
Кәл, баар!	78
Турған Тохтәмов	82
Дадамниң жұғиси	82
Абдуғонур Қутлуқов	87
Дутар	87
Илахун Жәлилов	92
Чана.....	92
Абдумәжит Дөләтов	100
Тиз пүкәргөн	100
Дораймән дәп	101
Дутарим.....	102
ЖАҢАН ӘДӘБИЯТИ	105
Абай (Ибраһим) Құнанбаев	105
Қара сөзләр	105
Чиңгиз Айтматов	107
Оғлум билән көрүшүш.....	108
СИНИПТИН ТАШҚИРИ ОҚУШ ҮЧҮН	125

Оқуш нашри

Йұсупов Рахметжан

Идилова Ревизем

УЙФУР ӘДӘБИЯТИ

Умумий билим беридиган мәктеппинң 6-сынниң үчүн дөрислик

Тәһрират мудири *M. Мәһәмдинов*

Муһәррири *M. Мәһәмдинов*

Рәссам *P. Йолдашев*

Бәдий мұһәррири *M. Әлімақанова*

Техникилық мұһәррири *A. Абитова*

Компьютерда сәнапилигөн *C. Тулегенова*

ИБ №186

Терішкө 04.05.2018 берилди. Нәширгө 13.08.2018 қол қоюлди. Формати 70×90¹/₁₆.
Офсетлик қәрәз. Нәрип түри «Мектеплик». Офсетлик нашыр. Шартлик басма вариги 11,7.
Іесапқа елинидиган басма вариги 8,39. Тиражи 1200. Бүйрутма №3664.

«Атамұра» корпорациясы» ЖЧШ, 050000, Алмута шәһири, Абылай хан проспекти, 75.

Қазақстан Жұмынурыйити «Атамұра» корпорациясы» ЖЧШнин Полиграфкомбинати,
050002, Алмута шәһири, М. Мақатаев кочиси, 41.

